

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУГ'БЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

TOSHDOTAU

0000003019

Тошкент - 2006

ЎБ. 2
089
С-66

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

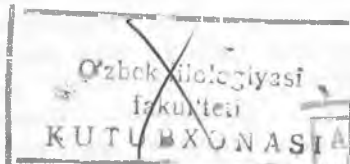
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети

проф. САНЖАР СОДИҚ

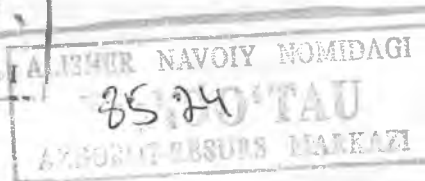
ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

Олий ўқув юртларининг сиртқи бўлимлари
учун дарслик

2/13

Тошкент — 2006

Масъул муҳаррир — филология фанлари доктори,
проф. Н.Жабборов

Тақризчилар — филология фанлари номзодлари,
доц. Б.Дўстқораев, Н.Бекмирзаев

Олий ўқув юртларининг сиртқи бўлим талабалари учун мўлжалланган ушбу дарсликда янги ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари, ривожланиш тамойиллари ва тараққиёт босқичлари ҳақида мухтасар маълумот берилган. Ундан ташқари, китобга янги ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган Бехбудий, Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Фафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Комил Яшин, Зулфия, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Рауф Парфи сингари ёзувчиларнинг ихчам ижодий портретлари киритилган.

Дарслик проф. О.Шарафиддинов, У.Норматовлар томонидан тузилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасдиқлаган дастур асосида яратилди. Китобни тайёрлашда таниқли адабиётшунос олимлардан Иззаг Султон, Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, Н.Каримов, Б.Назаров, С.Мамажонов, Н.Худойберганов, И.Ғофуровларнинг янги ўзбек адабиёти фанига оид дарслик ва тадқиқотлар яратиш соҳасида тўплаган тажрибалари ҳисобга олинди.

ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Сўнги пайтларде адабиётимизни қандай номлаш кераклиги, шу вақтгача қўлланаётган атамалар номувофиқлиги ҳақида турли-туман қарашлар пайдо бўлди. Масалан, адабиётимизнинг чет элдаги тадқиқотчиларидан бири Темур Хўжа "Мақтабларда миллий адабиётимиз дарслигини тайёрлашдаги асосий муаммолар" номли мақоласида, умуман, "Ўзбек тили" ва "Ўзбек адабиёти" атамалари тарихимизга номувофиқлигини, улар фақат XX асрга мос келишини таъкидлайди. Унинг фикрича, мазкур атамалар кўп асрлик сўз санъатимизни туркий халқлар адабиётидан ажратиб, узоқлаштириб қўяди. Мана, унинг сўзлари: "Ўзбеклар деганда, Туркистондаги қадимий ўтроқ туркларнинг XX асрдаги авлодларини, ўзбек тили деганда, Туркистондаги 12 аср давом этиб келган турк адабий тилининг XX асрдаги замонавий даврини тушунамиз".

Шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, Темур Хўжа "тилимизни туркча (Туркистон турк тили) ва адабиётимизни-да турк адабиёти (Туркистон турк адабиёти) ўлароқ очиқ-ойдин" номлашни таклиф қилади.

XX асрнинг ўзидаги адабиётимизни номлашда ҳам ҳозирги кунда турли-туман таклифлар майдонга келди. Бунинг жуда қизиқ мисоли сифатида Тошкент Давлат университетидagi "Ўзбек совет адабиёти" кафедрасининг кейинги расмий номларини эслаш мумкин. Собиқ иттифоқ парчалангандан кейин бу муассаса "XX аср ўзбек адабиёти кафедраси", сўнграқ эса "Ҳозирги ўзбек адабиёти кафедраси" номларини олди. Бу номларни қўйишдан аввал жуда кўп бошқа атамалар ҳам таклиф қилинди. Хўш, кўп асрлик сўз санъатимизни ва хусусан, XX асрда майдонга келган ўзбек адабиётини қандай аташ тўғри бўларкин?

Авалло шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, "Ўзбек тили" ва "Ўзбек адабиёти" атамалари, ҳеч шубҳасиз, 1924 йида Ўзбекистон республика деб эълон қилингандан кейин расмийлашган ҳамда кенг қўллана бошланган. Аммо ўшанда ҳам бу сўз, яъни "Ўзбек" ёки "Ўзбекистон" деган атамалар бутунлай осмондан олинмаган. Шунингдек, уларнинг туғилишига кимнингдир хоҳиши, яъни В. И. Лениннинг

қайсидир асарида "Ўзбекия" деган сўз ишлатилганлигигина сабаб бўлган эмас. "Ўзбек", "Ўзбек халқи", "Ўзбек юрти" деган сўзлар қадим замонлардан бери турли тарихий ва адабий ёдгорликларда жуда кўп учрайди. Уларнинг ҳаммасини эслаб ўтирмасдан, бу ерда шоир Турдининг XVII асрдаёқ:

*Тор кўнгулик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбак юртигур, тенглик қилинг, —*

деб ёзганлигини хотирласак, кўп нарса ойдинлашади. Гарчанд, Турди замонидаяқ "ўзбак юрти" деган бирикма ишлатилган экан, бу ўлканинг қачондир "Ўзбекистон" деб атала бошланиши жуда ҳам ғайритабиий ҳодиса ҳисобланмайди. Агар яна ҳам яхшироқ эсласак, шоир Турди бошқа бир шеърида ўз юртини тўғридан-тўғри "Ўзбекистон" деб атаганлиги хотирамизда жонланади. Мана ўша мисралар:

*Дурахду, тонгчашму бесару яъжуж вазъ,
Мухталифмасхаб, гуруҳи Ўзбекистондур бу мулк.*

Демак, шоир Турди В. И. Лениндан икки аср аввал бизнинг юртимиз қачонлардир "Ўзбекистон" деб аталишини башорат қилган экан.

Иккинчидан, жуда қадимда бир халқ бўлиб, кейинчалик турли қатлам, элат ёки миллатларга ажралиб кетганларнинг барчасини ҳар доим ягона эски ном билан атайвериш шарт эмас. Чунончи, бир вақтлар машҳур славян қабилалари мавжуд бўлиб, кейинчалик улардан рус, украин, белорус сингари жуда кўп халқлар майдонга келган. Эндиликда буларнинг ҳаммасини ягона "славян" номи остига бирлаштириб қўйиш шарт эмас. Бундай қилиш эндиликда жуда кўп чалкашликлар келтириб чиқариши мумкин.

Худди шунингдек, ҳозирги ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз, уйғур халқларининг барчасини тарихан, яъни XX асргача бўлган даврларга нисбат берилган ҳолда "турк" ёки "туркий" номи билан аташ ҳам кўп тушунмовчиликларни, чалкашликларни, сохталикни туғдириши табиийдир. Бу масала, яъни ўзбек халқининг келиб чиқиши ва ҳозирги кунда номланиши муаммоси атрофида сўнги пайтларда

тарихчилар ҳамда ёзувчилар орасида мунозаралар қизиқ кетди. Таниқли тарихчи олимлардан А.Асқаров ва Б.Аҳмедовлар "Ўзбекистон овози" газетасининг 1994 йил 20 январь сонисида "Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи" номи мақола эълон қилдилар. Мақоладаги айрим фикрлар кўп ёзувчиларнинг эътирозларига сабаб бўлди. Албатта, мақолада айрим мунозарали қарашлар ва мулоҳазалар бўлиши мумкин. Лекин унда Ўрта Осиё халқларини ҳозирги кунда қандай номлаш кераклиги тўғрисида илгари сурилган хулоса анча асосли ва ҳақиқатга яқин туюлади. Бу хусусда мақолада тарихчи олимлар шундай деб ёзадилар: "Узоқ ўтмишда ўзбек халқининг этник таркибини маҳаллий халқлар, шунингдек, маълум сабаблар билан Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқидан кўчиб келган туркий халқлар ташкил этганлар. Лекин замон ўтиши билан улар маҳаллий халқ орасида сингиб кетди ва кейинча "Ўзбек" номи билан машҳур бўлди. Ҳозир Ўрта Осиёда турк эмас, балки туркий тиллар асосида ташкил топган ўзбек, қирғиз, қozoқ, туркман ва қорақалпоқ деган халқлар бор".

Чиндан ҳам "Қозоғистон", "Туркменистон" каби сўзлар совет замонида туғилган бўлса-да, туркий халқлар доирасида қozoқ, қирғиз, туркман, уйғур сингари қатламлар узоқ асрлар давомида шаклланган ва бир-биридан фарқланувчи муайян қирралар касб этган. Мазкур халқларнинг қадимийлигини тасдиқловчи далилларнинг ҳам барчасини эслаб ўтирмасдан, туркманларнинг XV асрдаёқ бўлганлигини ва Алишер Навоий ўз асарларидан бирида уларни тилга олганлигини хотирлашнинг ўзи кифоя. Мана, Навоийнинг ўша мисралари:

*Агар бир қавм, гар юз, йўқса минггур,
Муайян турк улуси худ менинггур.
Олибмен тахти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табриз,
Ки қилмишгур найи килким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзимга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.*

Кўринадики, неча асрлар аввалоқ турк қавми ичида туркман, қирғиз, уйғур, қozoқ, ўзбек халқлари шаклланиб,

бир-биридан фарқланувчи белгилар касб этган. Муайян халқ майдонга келгандан кейин унинг ўз тили ва адабиёти бўлганлиги ҳам ажабланарли эмас.

Қолаверса, ўзбек халқининг келиб чиқиши жуда қадим замонларга бориб тақалишини йирик тарихчи олим Бўрибой Аҳмедов ўз тадқиқотларида кўплаб далиллар ёрдамида исботлаб берган. Шунга кўра ўзбек тили ва ўзбек адабиёти ҳам мазкур халқ сингари қадимийлиги ғоятда табиий ҳисобланади. Улар тарихан анча қадимда шаклланиб, асрлар давомида бошқа туркий халқларникидан фарқланувчи белгилар касб эта борган. Хусусан, ўзбек тили қипчоқ, ўғуз ва қарлуқ-чигил-уйғур сингари туркий шеваларнинг унсурлари ўзига хос тарзда бирикуви натижасида юзага келган. Худди шу унсурларнинг чатишуви муайянлашиши оқибатида у бошқа туркий халқлар тиларидан фарқланувчи бир тармоқ даражасига кўтарилган. Бу тилда адабиёт яратилгач, унинг меъёрлари майдонга келган. Шу тариқа ўзбек адабий тили туғилиб, бошқа туркий тиллар билан айрим муштарак томонларини сақлаган ҳолда ўз қонуниятлари асосида мустақил ривожланиш йўлига кирган. Бу йўлнинг боши XI асрга, яъни "Девони луғотит турк" ва "Қутадғу билиг" асарларига бориб тақалади. Навоий замонида эса бу тилнинг бошқа ҳеч бир тилдан қолишмаслиги ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан тўла исботланган. Агар XI асрдан XX асргача бўлган адабиётимиз намуналари тилини Туркиядаги сўз санъати тили билан солиштирадик, уларнинг баъзи муштарак томонларидан қатъий назар бир-биридан анча узоқлашиб кетганлигини пайқаймиз. Шунга кўра Аму ва Сирдарё оралиғидаги асосий халқнинг қарийб минг йиллик тили Туркия сўзлашувидан фарқли ҳолда "ўзбек тили" деб аталиши илмий жиҳатдан ҳам, тарихий жиҳатдан ҳам асосли бўлади. Гарчанд, "ўзбек тили" атамасининг ҳаққонийлиги мантиқий экан, унда яратилган минг йиллик сўз санъатининг "ўзбек адабиёти" деб номланиши ҳам табиий бўлади. Қолаверса, "классик" ёки "мумтоз ўзбек адабиёти" дейилганда тушуниладиган ёзувчилар ва асарлар гуруҳи анча муайянлашиб, қатъийлашиб бўлган. Қозоқ, туркман, қирғиз, уйғур халқларининг мумтоз адабиётлари доираси ҳам бир-биридан фарқланувчи асарлар гуруҳидан иборат қилиб белгилаб

олинган. Энди уларнинг барчасини бирваракайига "турк адабиёти" деб атайдиган бўлсак, ҳамма гуруҳлару асарлар айқаш-уйқаш бўлиб кетади. Бундан ташқари, юқоридаги атамалар 50—60 йил мобайнида илмий адабиётларда ва амалиётда муттасил қўлланилиб келинади ҳамда қарийб ўн аср давом этган ижодий жараёни англатади. Энди тўсатдан улардан воз кечилса ёки мазкур атамаларни фақат XX асрга тааллуқли қилиб қўйилса, шу кунгача яратилган кўплаб адабиётшунослик, тилшунослик асарларини кейинги авлодлар тўғри идрок этиши жуда қийинлашиб кетади. Демак, Маҳмуд Кошғарийдан бошлаб, шу кунларгача ривожланиб келган сўз санъатимизни бундан кейин ҳам, умуман "ўзбек адабиёти" деб атавериш кўпроқ мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Албатта, унинг босқичларини ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, фақат мазкур атама билан боғлиқ равишда турлича номлаш мумкин. Темур Хўжа бутун ўзбек адабиёти тарихини ёки унинг сўзлари билан айтилганда, "Туркистон турк адабиёти" ўтган йўлни қуйидаги уч катта босқичга бўлишни таклиф қилади:

1. Исломиятдан илгариги турк адабиёти (VI асрдан XII асргача).
2. Исломий давр турк адабиёти (XI асрдан XX асргача).
3. Ғарб таъсиридаги замонавий турк адабиёти ("Ўзбек адабиёти" - XIX аср охирилари билан XX аср).

Мазкур тасниф асос эътибори билан машҳур Туркия адабиётшуноси Фуод Кўпрулузода қарашларидан келиб чиққан бўлиб, уни танқидчи Қозоқбой Қашқирли ҳам "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасининг 1993 йил 20 август сонисида эълон қилинган "Таҳлил машаққатлари" номли мақоласида биров бошқачароқ шаклда қуйидагича такрорлайди: "Энг қадимги замонлардан бугунги кунгача бўлган даврларда яратилган ўзбек адабиёти, фикримизча, бир-биридан кескин фарқ қилувчи уч даврни бошдан кечирди. Биринчи даврни исломгача бўлган давр адабиёти деб аташ мумкин... Иккинчи даврни ислом таъсиридаги адабиёт дея номлаш мумкин... Учинчи даврни умумжаҳон таъсиридаги адабиёт тарзида аташ жоиз".

Юқоридаги мулоҳазаларда адабиётимиз тарихининг дастлабки икки босқичи деярли бир хил таърифланган ва

улар сўз санъатимиз тараққиёти моҳиятига асос эътибори билан мос келади. Учинчи босқич таърифида эса юқорида келтирилган кафедра номлари қаторига "ғарб таъсиридаги замонавий турк адабиёти" ("ўзбек адабиёти") ва "умумжаҳон таъсиридаги адабиёт" деган атамалар қўшилган. Булар ҳам XX аср ўзбек адабиётини номлашдаги хилма-хиллик, чалкашлик ортаётганини кўрсатади. Сўнги вақтларда пайдо бўлган "Мустамлакачилик даври ўзбек адабиёти", "Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти" деган атамалар ҳам худди шундан далолат беради. Шуларга ўхшаш жуда кўп аб номлар орасида XX аср ўзбек адабиётига нисбатан яна бир атама қўллана бошланди. Бу ном — "Янги ўзбек адабиёти" атамаси бўлиб, у мазкур даврдаги сўз санъатимиз тараққиёти моҳиятига, табиатига, фикримизча, ҳаммадан кўра мосроқ келади. Ҳозиргача мазкур атамани бир қанча танқидчи ва адабиётшунослар қўладилар. Уларнинг ҳаммасини эслаб ўтирмасдан, бу хусусдаги фақат битта нуфузли мулоҳазани, яъни етук танқидчимиз Озод Шарафиддиновнинг сўзларини кўчириб келтириш етарли бўлади. Мунаққид Чўлпоннинг адабий-танқидий қарашларини таҳлил қила туриб, шундай деб ёзади: "Шундай қилиб, янги ўзбек адабиётини яратиш масаласи Чўлпоннинг 20-йиллардаги бир қанча мақолаларида, жумладан, "Улуғ ҳинди"да анча тўлиқ ифодаланган"¹. Бу хилдаги бошқа фикрларни кўчириб келтириш шарт эмас, чунки муайян мулоҳазанинг тўғри ё нотўғрилиги фақат унинг кўпчилик томонидан эътироф қилиниши билангина белгиланмайди. Бирон давр адабиётини "янги" деб аташ учун унинг илгариги даврлар сўз санъатида учрамайдиган белгилари, тамойиллари бўлиши зарур. XX аср ўзбек адабиёти ана шундай жуда кўп янги белгиларга эга эди. Унинг янгилigidан далолат берувчи биринчи хусусияти шундан иборат эдики, XX аср ўзбек сўз санъати дунёвий адабиёт сифатида майдонга чиқди. Унга қадар бизнинг тарихимизда тўла маънодаги дунёвий адабиёт бўлмаган. Тўғри, деярли шу пайтга қадар XIV–XV асрлардаги ўзбек адабиёти "Дунёвий адабиёт" деб келинар эди. Фақат бу атама ўша давр адабиётига мутлақо мос келмайдиган, нотўғри қўлланган атама ҳисобланади, чунки XIV–XV аср

¹ О.Шарафиддинов. "Адабиёт япаса — миллат яшар...", "ИШарқ юлдузи", 1993, №9. 132-бет.

Ўзбек сўз санъатида, хусусан, унинг чўққиси бўлган Алишер Навоий ижодида дунёвий руҳ эмас, балки илоҳий мазмун етакчилик қилади. Бунга иқрор бўлмоқ учун унинг ижодида адабиётнинг азалий масаласи бўлмиш муҳаббат мавзуси қандай талқин этилганлигини эслаш кифоя. Навоий лирикасида муҳаббат қўйилган, мадҳ этилган маҳбуб, ҳеч шубҳасиз, Аллоҳдир. Баъзида шоир чиндан ҳам ерда мавжуд гўзал қизга нисбатан ишқни куйлаган бўлса-да, қаерда худо, қай ўринда аёл мадҳ этилганлигини аниқ ажратиб олиш жуда қийин ёки деярли мумкин эмас, чунки улуғ санъаткор иккаласининг тасвирида ҳам бир хил воситалардан, ташбеҳлардан фойдаланаверган. Бундай ҳол фақат Навоий ижодида эмас, балки бутун мумтоз ўзбек адабиётида яна бир печа аср давом этган. Фикримизнинг далили учун Навоийнинг энг машҳур ғазалларидан бир мисол эслашимиз кифоя:

*Кеча келгумдур дебон, ул сарви гулру келмаги,
Кўзларимга кеча тонг отгунча уйку келмаги.*

Мазкур байтдаги "сарви гул" тимсоли мумтоз адабиётда ердаги қадди-қомати келишган қиз суратини чизишда ҳам, Аллоҳнинг хаёлий қиёфасини гавдалантиришда ҳам бир хилда кўлланаверган. Демак, бу ташбеҳга қараб ошиқнинг кимни кутаётганлигини аниқлаш мумкин эмас. Бироқ матнни чуқурроқ идрок этсак, унинг кимни кутаётганлигини қай даражададир аниқласа бўлади. Одатда, ерда чиндан ҳам мавжуд қизнинг севгилиси ҳузурига кечаси келиши анча ғайритабиий ҳисобланади. Ошиқнинг ёлғиз қолганда, айниқса, тунда хаёлан Аллоҳни кутиши эса ўта мантиқли ва табиий бир руҳий ҳолатдир. Худди шунингдек, ошиқ қанча кутгани, ухламагани, йиғлагани билан худонинг унинг олдига тўғридан-тўғри келмаслиги ҳам ҳеч шубҳа туғдирмайдиган ҳақиқатдир. Демак, "сарви гулру" деганда, шоирнинг Аллоҳни кўзда тутганлиги ҳақиқатга кўпроқ яқиндир. Буни яна жуда кўп ғазаллар мисолида исботлаш мумкин. Ҳатто жуда оддий маиший масалалар, ерда кўриниб турган нарсалар ҳақида гапирилган асарларда ҳам моҳият эътибори билан илоҳий руҳ ҳукмронлиги сезилиб туради. Масалан, шоир Махмурнинг машҳур "Ҳапалак" шеърида

қишлоқнинг ўта хароблиги, уйларнинг вайрона ва каталаклиги, одамларнинг ажриқ томиридан сумалак пишириб ейиши сингари ҳаёт тафсилотлари тилга олинади. Лекин ғазал:

*Эй жаҳондори зафар кавкабаи даври фалак,
Гўш қил қиссаи қишлоғи хароби Ҳапалак, —*

деган худога мурожаат билан бошланадики, бу ҳол шоирнинг дунёни моҳият эътибори билан илоҳиётга боғлиқ ҳолда идрок этганлигидан далолат беради. Худди шунга ўхшаш яна бир мисол ҳаммамизга болалигимиздан жуда яхши таниш. Ёшлиқда ҳаммамиз шоир Гулханийнинг “Ҳазратим, очликдан ўлдим, егани нон бер манга”, — деб бошланувчи ғазалини ёд олганмиз. Юзаки қараганда, унда нон, очлик, қашшоқлик сингари кундалик инсоний ташвишлар ҳақида гап боради. Лекин шоир аҳволнинг яхшиланишини, ҳақто нон беришини сўраб худога илтижо қилади, чунки у “Ҳазратим”, — деганда, тангрини кўзда тутаяди. Демак, оддий ҳаётий ташвишлар тўғрисида сўз юритувчи бу шеърда ҳам илоҳий ибтидо устунлик қилади.

Бу мулоҳазалардан мумтоз ўзбек адабиётида дунёвий мазмундаги асарлар сира бўлмаган экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Албатта, дунёвий руҳдаги асарлар турли асрларда аҳён-аҳёнда учраб туради. Масалан, Бобурнинг:

*Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ гарди, боданинг кайфияти, —*

деб бошланувчи машҳур ғазали, ҳеч шубҳасиз, бошидан охиригача дунёвий руҳ билан суғорилган, чунки унда оддий ҳаётий воқеалар, хусусан, дўстларнинг суҳбати, бода ичиш, аёлга муҳаббат сингари тафсилотлар устида сўз кетади. Шундай шеърларга суяниб туриб, баъзи адабиётшунослар, хусусан, С. Фаниева айрим ўзбек шоирлари ёки умуман, мумтоз ўзбек адабиётида дунёвий мазмуннинг устунлиги ҳақида гапирадilar. Чунончи, С. Фаниева XIV–XV асрларда яшаган ўзбек шоири Саккокий ва форс-тожик тилида ижод этган Хисрав Деҳлавий ижодида дунёвий руҳ устунлигини қайд қилади. Аслида юқоридаги каби асарлар

аҳён-аҳёнда пайдо бўлиб, тўла маънодаги бир оқим ёки дунёвий адабиёт сифатида шаклланмаган. Навоий ижодидан ёки юқорида тилга олинган шоирлар асарларидан илоҳий мазмунни ва тасаввуф таълимоти руҳини улоқтириб ташлаб, уларга "Дунёвий адабиёт" деган унвон берилиши эса мутлақо ғайриилмий ҳамда сунъий бир иш ҳисобланади. Бу иш қандай йўл билан бўлса-да, Навоийни замонамизга яқинлаштириш мақсадида қилинган. Дунёвий мазмунга яқинлашувни XIX аср иккинчи ярмидаги ўзбек адабиётида маълум даражада пайқаш мумкин. Юқоридаги мавзунинг, яъни муҳаббат масаласининг ундаги талқинини эслайдиган бўлсак, мазкур давр шеъриятига ердаги гўзал маҳбуба тасвири секин-секин кириб кела бошлаганлигини англаймиз. Ҳар ҳолда шоир Муқимийнинг:

*Ақлу ҳуш учди бошимдан, эй пари, девонаман,
Бир иложи қил, эл ичра бўлмайин афсонаман, –*

деб бошланувчи ва машҳур хонанда Адолатхонга бағишланган ғазали шундан гувоҳлик берса керак. Шоир балки дунёвий руҳни алоҳида таъкидлаш мақсадида ғазални мувашишаҳ шаклида, яъни байтлар бошидаги ҳарфларга мадҳ этилаётган ердаги гўзалнинг исмини жойлагандир. XIX аср иккинчи ярмида адабиётимизга заминдаги гўзал тасвири жуда қийинчилик билан кириб кела бошлаганлигини шоир Фурқатнинг:

*Ул қаро кўз кўзларига сурма бежо тортагур,
Балки андин даҳр эли ортиқча ғавго тортагур.
Қошлари остида гўё икки фаттон кўзлари
Икки ҳинду бачадурким ёндошиб ё тортагур, –*

деб бошланувчи ғазали ҳам тасдиқласа керак. Демак, фақат шундай асарлар яратилган пайтларда адабиётда дунёвийлик томон дастлабки тетапоя қадамлар қўйилди. Аммо шу даврда ҳам адабиётда борлиқни талқин этишда илоҳий руҳ устун эди.

Чинакам ўзбек дунёвий адабиёти фақат XX асрда майдонга келди. Бу адабиётнинг дунёвийлиги, даставвал, шу билан белгиланадики, унда олам, инсон ва унинг ҳаёти фақат илоҳиёт билан боғлиқликда эмас, балки илм-фан ютуқлари,

борлиқ тўғрисидаги табиатшунослик қонуниятлари асосида талқин қилина бошланди. Бундай талқин халққа тушунарли бўлиши учун янги ўзбек адабиётининг бошловчилари, биринчи навбатда, китобхоннинг ўзи билимли бўлиши, илм-фаннинг аҳамиятини етарлича англаб олиши зарур деб ҳисобладилар. Улар аксарият асарларнинг марказига билимли одам бахтга эришуви ҳақидаги ғояни қўйдилар. Тўғри, маърифатпарварлик ғоялари мумтоз адабиётимизда илгари ҳам қайта-қайта қаламга олинган. Хусусан, Алишер Навоий китобнинг, қаламнинг, билимнинг фойдаси ҳақида кўп ёзган. Фурқат эса маърифатпарвар шоир сифатида танилган. Демак, илгарилари маърифатпарварлик ғоялари турли асрларда айрим шоирлар томонидан ҳар хил масалалар билан боғлиқ равишда қаламга олинган, лекин муайян давр адабиётининг етакчи тамойили, оқими даражасига кўтарилмаган. XX аср бошларида эса маърифатпарварлик руҳи бутун ўзбек адабиётини қамраб олди. Янги ўзбек адабиётини бошловчи барча ёзувчилар, хусусан, Ҳамза, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Бехбудий, Садриддин Айний, Авлоний, Мирмуҳсин Шермуҳамедов ва бошқалар деярли бирданига, лекин ҳар хил оҳангда маърифатпарварлик ғояларини катта эҳтирос ила тарғиб қилдилар. Шунга кўра янги бадиий ижод дастлаб маърифатпарварлик адабиёти шаклида юзага чиқди. Мазкур адиблар илм-фан ва маърифатни энди уйғонаётган миллатни бахтли ҳаётга олиб чиқишнинг асосий қуроли деб ҳисобладилар. Шу сабабли улар халқ онгига маърифат уруғларини сочишга шошилдилар. Натижада мазкур адиблар маърифатпарварлик ғояларини, кўпинча, юксак санъаткорлик билан эмас, балки тезроқ ва оддийроқ шаклларда жар солиб айтишга интилдилар. Балки шунинг учун бўлса керак, маърифатпарварлик босқичидаги ўзбек адабиётида ижодий изланишларнинг муайян самаралари бўлса-да, жуда катта бадиий кашфиётлар деярли учрамайди.

Янги ўзбек адабиётининг шаклланиш даврида илоҳиётдан дунёвийлик томон бурилиш яна шунда кўринган эдики, унда баъзи эскирган диний урф-одатларга бошқачароқ назар ташлашга, аниқроғи, танқидийроқ нигоҳ билан акс эттиришга уринишлар бўлди. Фикримизнинг далили сифатида Ҳамзанинг "Заҳарли ҳаёт" драмасини

эслаш кифоя. Унда ота-онанинг маърифатсизлиги оқибатида ёш ва гўзал қиз Марямхон азалий урф-одатларга кўра қари эшонга назира қилинади. Севгилиси Маҳмудхон қанча уринмасин, уни қутқара олмайди. Оқибатда иккала ёш ҳалок бўлади. Шу воқеа ёрдамида драматург илмсизлик ва қизларни назира қилишдек эски расм-русумлар кишиларни бахтсиз қилаётганлиги тўғрисидаги ғояни ифодалайди.

XX аср ўзбек адабиётининг янгилигини кўрсатувчи асосий белгиларнинг иккинчиси шундаки, унда илгарилари ҳеч бир асрда кўрилмаган жанрлар ва шакллар Европа маданиятидан қабул қилиб олинди. Хусусан, янги ўзбек адабиётида 1911 йилдаёқ Бехбудийнинг "Падаркуш" асари тимсолида драма жанри майдонга келди. Кейинроқ эса Ҳамзанинг "Паранжи сирларидан бир лавҳа" ва Фитратнинг "Абулфайзхон" драмалари сингари бу жанрнинг ғоят мукаммаллашган намуналари, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода ижодида эса комедия ҳамда трагедия каби мураккаб шакллари яратилди. Ўзбек адабиётида XX асрда вужудга келган роман, қисса, ҳикоя сингари жанрлар ҳам унинг учун янгилик ҳисобланади. Минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек шеърлятида ҳам XX асрда туб бурилиш юз берди. Унда кўп асрлар давомида қўлланиб келган аруз ўрнини бармоқ ва эркин вазн эгаллади. Тур ва шакллар янгилиниши манзараси тўлиқроқ бўлиши учун XX асрда адабиётни таҳлил ва талқин этувчи ҳақиқий ўзбек профессионал танқидчилиги майдонга келганлигини ҳам эслаб ўтиш ўринли бўлади.

XX асрда янги ўзбек адабиёти туғилганлигини кўрсатувчи энг муҳим белгилардан яна бири шундаки, бу даврда илгариги сўз санъатимизда сира учрамаган тасвир услуби ва ижодий метод вужудга келди. Бунга иқдор бўлмоқ учун фақат битта асарни, яъни ёзувчи Абдулла Қодирийнинг "Улоқда" ҳикоясини таҳлил қилиб кўриш кифоя. Маълумки, Абдулла Қодирий ўз ижодини маърифатпарвар адиб сифатида бошлаган. Унинг "Аҳволимиз", "Миллатимга", "Тўй" сингари илк шеърларида, "Бахтсиз куёв" драмасида ва "Жувонбоз" ҳикоясида маърифатпарварлик ҳамда жадиҳчилик, яъни янгилик тарафдори бўлган оқим ғоялари очикдан-очик, аниқроғи, тарғибий ёки ташвиқий шаклда ифодаланган эди. Мазкур ҳолни XX аср бошларидаги деярли

бутун ўзбек маърифатпарварлик адабиётида яққол кўриш мумкин эди. Унинг аксарият намуналарида билимли, маърифатли инсон ҳаётда бахтли бўлиши ва аксинча, ўқимаган одам қашшоқ, машаққатли турмушга маҳкум эканлиги ҳақидаги ғоялар ёзувчининг ўз тилидан ёки персонажлар нутқи воситасида қайта-қайта баён қилинар, таъкидланар ва тавсифланар эди. Бунинг ёрқин мисолини Ҳамзанинг "Янги саодат" ва "Заҳарли ҳаёт" асарларида ўқишимиз мумкин. Фикримизга далил сифатида "Заҳарли ҳаёт" драмасидан қуйидаги парчаларни ўқиш кифоя: "Оҳ, фарзанд қадрини билмаган оталар! Ўз мавсум баҳорини адо қилолмаган бу қаро сумбулларимни эрта тупроққа кўмасиз. Ўзим каби жаҳолатда қолмиш ҳамшираларима эндигина қалам била хизмат қилай деган нозик қўлларимни боғлаб, ёруғ дунёга тўймаган юз, кўзларимни кафанга ўрайсиз-да, қора ерга кўмасиз. Оҳ фалак! Золим фалак! Мен не гуноҳ қилдим! Дунёда энг ширин вақтимдан маҳрум қилдинг. Оҳ..."

Булар Марямхоннинг сўзлари. Энди Маҳмудохоннинг сўзларини ўқиймиз: "Ҳақиқатда бу ишлар жаҳолатдан, жаҳолатдан, ғафлатдан, илмсизликдан!

Бу қандай жаҳолат замон, қандай ваҳшат замон!.. Инсониятни, виждонни, адолатни, меҳр-шафқатни, жондан ортиқ... фарзандни ақчага сотадиган замон".

Абдулла Қодирий ҳам юқорида тилга олинган дастлабки асарларида худди шу йўлдан, яъни ғояларни жар солиб айтиш, баён қилиш йўлидан борган. Чунончи, у "Аҳволимиз" шеърида асосий фикрини қуйидагича тўғридан-тўғри баён қилади:

Кўр бизнинг аҳволимиз, ғафлатда қандай ётамыз?

Жойи келган чоғда виждонни пулга сотамиз.

Ўғлимизга на агаб, на фан, на яхши сўйламак,

На худонинг буйруғи бўлган улум ўргатамиз.

1916 йилда ёзилган "Улоқда" номли ҳикоясида ёзувчи бу йўлдан, баёнга асосланган тасвир услубидан бутунлай узоқлашади. Абдулла Қодирий ҳикояда ўзи ифода қилмоқчи бўлган ғояни мутлақо сўзлаб бермайди, унга ишора ҳам қилмайди, биронта таъкид ҳам қўлламайди. Умуман, ғоявий

йўналиши жиҳатидан, яъни руҳан "Улоқда" ҳикояси Абдулла Қодирийнинг дастлабки асарларига қисман яқин турса-да, тасвир услубига кўра улардан кескин фарқланади. Ҳикояда, асосан, улоқ манзараси тасвирланганлиги ҳисобга олинса, яъни асарга юзаки ёндашилса, унда маърифатпарварлик руҳи йўқдек туюлади. Аслида ҳикояда бундай руҳ бор. Фақат муаллиф буни мутлақо қайд қилмайди, кимнингдир тилидан таърифламайди. Китобхон асарда қисман бўлса-да, маърифатпарварлик руҳи мавжудлигини унинг бутун мазмунидан, моҳиятидан илғаб олиши, келтириб чиқариши зарур бўлади. Бунинг сабаби шундаки, ёзувчи ўзига қадар ўзбек адабиётида деярли учрамаган усулдан, яъни Европада туғилган реалистик методга хос образли кўрсатиш услубидан фойдаланади. Аввало, у ғоясини айтиб бермаслик, баён қилмаслик учун ҳикояни ўз тилидан эмас, балки бошқа бир персонаж, яъни биринчи шахс тилидан олиб боради. Ҳикоя шундай бошланади: "Кеча дадамдан сўраб қўйганим учун бугун акам ҳам "Керак эмас, борма", — деган жеркишини қилмади. Чойни наридан-бери ичиб, отхонага югурдим.

Дадам билан ойм:

— Оёғинг олти, қўлинг етти бўлиб қолдиёв! — деб кулишиб қолдилар".

Китобхон бу парчадан ҳикоячининг ёш бола эканлигини англайди. Муаллиф четда тургани учун унинг исмини ҳам айтиб бермайди, балки боланинг хаёллари орқали жуда табиий йўсинда билдиради. Бола хаёлига: "Худо хоҳласа келаси йилга бирор улоқлар чопайки, ҳамма мени "Турғун чавандоз" деб атасин", — деган орзулар тушади.

Ёзувчи ҳикоядаги воқеалар рўй берган вақтни ҳеч ерда таъкидламайди, бирорта санани тилга ҳам олмайди. Фақат у Турғуннинг отига ўрис юган ўрнатганини, ўрисча шим кийганини маълум қилади. Мана шундай образли ифода Ҳикоядаги воқеалар юртимизни Россия босиб олгандан кейин рўй берганлигини англашга имкон туғдиради: ҳикоядаги шароитни, замонни ҳис этган китобхон Турғуннинг қандай оиладан эканлигини билиб олишга қизиқади. Ёзувчи бўлса, бу оила ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди. Бироқ у мазкур оиланинг аҳволини қай даражададир пайқашга ёрдам берадиган образли восита

топади. Бундай восита сифатида Турғуннинг қуйидаги сўзлари хизмат қилади: "Хизматчи гўшт келтириб турган экан. Отхонадаги қора қашқани кўчага чиқариб туришга буюриб, гўштни ойимга киргизиб бердим-да, ташқарига қараб чопдим".

Бу сўзлардан Турғуннинг оиласи хизматчи сақлаши, яъни ўзига тўқ эканлиги аён бўлади. Кейинчалик унинг акаси "Маҳкамбой" деб аталиши ҳам худди шунга ишора ҳисобланади. Асарда Турғуннинг уйдан улоққа жўнагунча ўтган пайт тасвирида унинг руҳий дунёси мутлақо очилмагандек туюлади. Ёзувчи унинг руҳида қандай кечинмалар мавж ураётганлиги ҳақида ҳеч нарса демайди. Лекин ҳикоянинг бошидан оқ Турғуннинг маънавий олами усталик билан очиб борилган. Муаллиф унинг кайфияти қандайлигини ҳеч ўринда таъкидламаган ҳолда боланинг хатти-ҳаракатлари воситасида англатади. Чунончи, биз улоққа кетиш олдидан Турғуннинг "оёғи олти, қўли етти" эканлиги ҳақидаги жумладан бола руҳида қувноқ кўтаринки кайфият ҳокимлигини пайқаймиз. Демак, Абдулла Қодирий қаҳрамон психологияси таҳлилида ҳам воситали, образли кўрсатиш йўлидан боради.

Ҳикояда воқеалар қай фаслда содир бўлаётганлиги бирон ерда ҳам таъкидланмайди. Унда табиат манзараси деярли чизилмайди. Шундай бўлса-да, маълум ишоралар йил фаслини аниқ тасаввур қилишга имкон беради. Мана, шундай парчалардан бири: "Даланинг кўчаси қишдан бошқа вақтда сув кўрмагани учун икки газ келадиган билқ-билқ гушпон тупроқ, йигирма-ўттиз улоқчи бирданига йўл босиб, қайси отини чоптириб, қайси лўкилатиб боради.

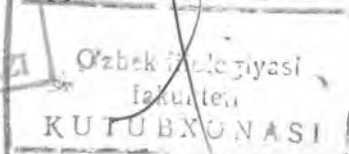
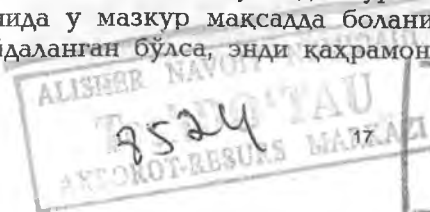
Кўчани тўзон қоплаган, киши-кишини танимаслик ҳолга келган".

Бу парчадан сал кейинроқ улоқ бўладиган жойда қоп-қоп бодринг сотилаётганлиги айтилади. Шу тариқа муаллиф "ёз" сўзини бирон марта ишлатмаган бўлса-да, воқеалар худди мазкур фаслда бўлаётганлигига бизни ишонтиради. Ҳикоянинг бошидан охиригача худди ана шундай образли кўрсатиш услуби, яъни бир нарсанинг маъносини бошқа сўзлар ёрдамида ифодалаш усули ҳукмронлик қилади. Шундай услубга эришмоқ, учун ёзувчи ҳодисаларга, одамларга оломон, халқ кўзи билан нигоҳ, ташлашга уринади.

Бу йўлдан муаллиф ҳикоядаги асосий воқеа, яъни улоқ тасвиридан унумли фойдаланади. Адиб улоқ қандай бўлишини ипидан игнасигача муфассал тасвираб ўтирмасдан, унга ёш бола Турғун ва халқ кўзи билан қарагандек бўлади ҳамда қуйидаги ҳаяжонли манзарани ярагади: "Томошачилар орасида яна ола-ғовур қўпти: "Ана, улоқнинг солиғини йираётибдилар!", "Улоқ ҳозир бошланади!", "Мурод чавандоз ҳам турди!", "Салим қалпоғини кийди!", "Рўзи қассоб улоқни бўғизламоқчи, пичоғини қайраяпти!", "Бойваччалар ҳам қўзғалишдилар!", "Салим чопонини ечмоқчига ўхшайди!", "Ҳай баракалла, шоввозлар! "

Ёзувчининг асосий мақсади улоқнинг шу хилдаги ҳаяжонли манзарасини чизишдангина иборат эмас. У асосий эътиборини улоқнинг фожиали оқибатларига қаратади. Худди шу ўринларда ёзувчининг ғоявий мақсадига баъзи ишоралар сезилади. Шундай ишоралар сезиладиган парчалардан бирини ўқийлик: "Отаси боласини, акаси укасини танимайди, чанг-тўзон, терланган, пишилган, ҳар ким улоқни тақимига босиш қайғусида. Бош ёрилиб, кўз чиққан билан, отдан йиқилиб қўли синган билан парвойи-фалак.. Ишқилиб, улоқни тақимга босилса бўлди..."

Бу парчада улоқда қатнашаётган одамларнинг маънавиятига, савиясига қандайдир ишора бор. Улар жоҳилликлари, балки илмсизликлари туфайли улоқни тақимга босишни ўйлайдилар-у, кишиларнинг от тагида қолишларини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Бундай бепарволикнинг, маърифий қашшоқликнинг оқибатлари ҳикояда китобхонни ларзага соладиган воқеа ёрдамида кўрсатилади. Улоқ бошланганидан бирор соат ўтгач, ҳаммаёқ тўсатдан сув қуйгандек тинчиб қолади. Маълум бўлишича, Эсонбой деган улоқчи от оёқлари тагида қолиб кетган экан. Беҳуш Эсонбойни аравага ётқизиб, уйига жўнатадилар. Юз берган фожа Турғуннинг руҳига қандай таъсир қилганлиги китобхон учун жуда қизиқарли туюлади. Аммо ёзувчи боланинг ички дунёсида рўй берган ўзгариш тўғрисида ҳеч нарса демайди. Бу ўринда ҳам адиб қаҳрамоннинг маънавий оламини воситали йўсинда нурлантиради. Агар ҳикоянинг бошида у мазкур мақсадда боланинг хатти-ҳаракатларидан фойдаланган бўлса, энди қаҳрамон руҳини ичдан ёритишда

воқеа тасвирини восита даражасига кўтаради. Ашиқроқ қилиб айтсак, Турғуннинг фожиадан кейинги воқеаларни ҳикоя қилишига қараб қалбида қандай ўзгариш юз берганлигини пайқаймиз. Агар ҳикоя бошида Турғун эрталабки воқеалар ҳақида тўлиб-тошиб, ҳаяжон билан гапирган бўлса, фожиадан кейин улоқнинг давоми тўғрисида деярли мутлақо қизиғи йўқ нарсани эслатгандек, шошилиб, худди буткул бефарқ одамдек яккам-дуккам маълумот бериш билан чекланади. Бола томошанинг давоми ҳақида биронта ҳам тафсилотни эсламайди, балки сўзини қуйидаги қисқача ахборот билан тезда тугатиб кўя қолади: “Улоқ яна бошланиб кетди. Мен улоқ тугагунча томоша қилиб турдим. Лекин яхшики энди ҳеч кимни от босмади”.

Мана шу қисқача маълумотдан Турғуннинг қалбидаги эрталабки қувноқ, кўтаринки кайфиятдан асар ҳам қолмаганлиги, унинг ўрнини ҳазин туйғулар қамрагани ўз-ўзидан англашилади.

Ҳа, фожиадан кейин ҳам улоқ давом этади. Лекин кейинги тафсилотлар ёзувчи учун ҳам деярли мутлақо шарт эмас. Шунга кўра у Турғуннинг улоқ тугагунча томоша қилганини биддирари, улоқ қандай давом этганлигини, ким голиб чиққанини, қандай шуҳрат қозонганлигини кўрсатиб ўтирмайди. Муаллифнинг асосий мақсади улоқнинг фожиали оқибатини кўрсатишдир. Шу сабабли у ҳикояни Эсонбойнинг ўлими ҳақидаги хабар билан тугатади. Шунда ҳам у “ўлди”, “вафот этди”, деган сўзларни мутлақо ишлатмайди. Машъум хабарни ҳам ёзувчи образли ифодалайди. Эртасига Турғун уйқудан уйғонади ва ҳикояни шундай якунлайди: “Мен уйқули кўзим билан: “Дадам бозорга кетмадими?” – деб сўраган эдим, ойим:

– Эсонбойнинг жанозасида! – деб жавоб берди.

Менинг уйқум ўчди”.

Шу тариха ёзувчи улоқнинг фожиавий оқибатига алоҳида урғу беради. У гўё одамларга: “Халқимиз илмсиз, маърифатсиз бўлгани учун ўз вақтини улоқ сингари хатарли ўйинларга сарфлайди. Улоқ эса кишиларга бахтсизлик келтиради. Агар улар ўз вақтларини маърифат билан керакли ишларга сарфласалар, бахтли ҳаётга эришадилар”, – деган ғояни англашмоқчи бўлади. Фақат бу ғоя ҳикоянинг ҳеч ерида очикдан-очик айтилмайди. Ёзувчи ҳам, қаҳрамон

ҳам бу ғояни жар солиб баён қилмайдилар. Матрифташварварлик ғояси ҳикоянинг руҳидан, мазмунидан, моҳиятидан, образли табиатидан келиб чиқади. Демак, образли кўрсатиш услуби ёзувчига ўз ғоясини ифодалашда бошчиликдан, декларативликдан қутулишга имкон берган.

Ҳикоянинг тили ҳам реалистик услубга мос келади. Асарни деярли бутунича ҳозирги ўзбек тилида ёзилган дейиш мумкин. Фақат баъзи ўринлардагина XX аср бошларидаги ўзбек тили учун характерли бўлган унсурлар ва сўзлар учрайди. Мана, бир мисол : "Талайгина йўл бостандан кейин улоқ чопиладиган жойга етдик. Ўзи тўрт тарафи кўз илғамайтурғон даражада катта ва сайҳон бир ер экан".

Бу парчадаги "илғамайтурғон" сўзида сингармонизм ҳодисаси учрайди. Ҳозирги ўзбек тилида эса сингармонизм ҳодисаси деярли йўқ. Бундан ташқари ҳикояда "дуркум", "гуншон", "босирик" сингари сўзлар ҳам учрайдики, улар ҳикоянинг ҳар ҳолда XX аср бошларида ёзилганлигидан гувоҳлик беради. Бутунича олганда, ҳикоя мазмундор, раван ва ширали, замонавий тилда ёзилган.

Шундай қилиб, тасвирнинг бошдан-оёқ образли кўрсатиш услубига асосланганлиги, шароит ва инсоннинг ўзаро мувофиқликда гавдалантирилганлиги, қаҳрамон руҳий дунёсининг воқеалар оқимида мос равишда очилганлиги, ўйланган ғоянинг фақат санъат воситалари орқали ифодалангани ҳамда замонавий тилнинг мазкур мақсадга маҳорат билан бўйсундирилганлиги – буларнинг ҳаммаси "Улоқда" ҳикояси чинакам реалистик методда ёзилганлигини кўрсатади. Демак, "Улоқда" ҳикояси билан ўзбек адабиёти учун янги бўлган ижодий метод туғилган.

Кейинчалик худди шу реализм йўлидан бориб, ўзбек адабиёти 20-йилларда муайян ютуқларга эришди. Балки ўзбек адабиёти муттасил шу йўлдан борганда, унинг муваффақиятлари яна минг чандон улкан бўлиши мумкин эди. Афсуски, ўзбек адабиётининг кейинги йўли бир хилда раван ва силлиқ кечмади. Вақтлар ўтиши билан у турли-туман кўчаларга кириб чиқди.

Шу тариқа гап янги ўзбек адабиётининг тараққиёт йўллари, босқичлари ва сўз санъати тарихини даврлаштириш принциплари масаласига келиб тақалди. Ҳозир XX аср ўзбек

адабиёти тарихини даврлаштириш юзасидан турли-туман таклифлар илгари сурилмоқда. Бундай ранг-баранглик адабий тараққиётга ҳар хил нуқтаи назаридан ёндашиш оқибатида юзага келмоқда. Одатда, адабиётимиз тарихини даврлаштиришда икки муҳим принципга амал қилинар эди. Адабиёт тарихи, биринчидан, ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ равишда даврлаштирилса, иккинчидан, бадиий ижоднинг ички ривожланиш қонуниятларига кўра босқичларга бўлинар эди. Фақат узоқ йиллар мобайнида биринчи принципга ҳаддан ортиқ даражада эътибор бериб келинган. Натижада адабиётимиз тарихига жамият тараққиёти босқичларини сунъий равишда кўчириш ҳоллари ҳам рўй берди. Адабиёт ривожига ижтимоий ўзгаришларнинг муайян таъсир кўрсатишини бутунлай инкор қилиши мумкин эмас. Шу билан бирга ижтимоий тараққиёт-у адабий ривожланишни айнанлаштириш ҳам тўғри бўлмайди. Демак, адабиёт тарихини даврлаштиришда бадиий ижоднинг ички тараққиёт қонуниятларини кўпроқ ҳисобга олиш ижобийроқ самара беради. Шу нуқтаи назардан ёндашиб, янги ўзбек адабиёти тарихини қуйидаги беш босқичга бўлиш ва ўрганиш мумкин:

1. Жади́дчи́лик ёки маърифатпарварлик босқичи

Янги ўзбек адабиётининг худди шундай босқич билан бошланиши XIX аср охири ва XX асрнинг дастлабки йилларида Туркия, Қрим, Кавказ орти, Татаристон ҳамда Ўрта Осиёда авж олган жади́дчи́лик ҳаракати билан боғлиқ эди. Араб тилида "қадим", яъни "эски" сўзининг антоними ҳисобланган ва "янги" деган маънони англатган "жадид" сўзи шу ҳаракатга ном қилиб олинганлиги ҳамда мазкур ижтимоий-сиёсий йўналиш билан боғлиқ равишда XX асрдаги ўзбек адабиёти дунёга келганлиги ҳам унинг янги сўз санъати деб аталиши учун яна бир далил бўлиб хизмат қилади. Янги ўзбек адабиёти тараққиётининг бошланғич даври учун жади́дчи́лик ҳаракатининг фақат номигина эмас, балки асосий мафқураси, қарашлари, ғоялари ҳам замин бўлиб хизмат қилган эди. Айрим тадқиқотчилар узоқ вақтлар мобайнида жади́дчи́ликни, асосан, маърифатпарварлик йўналиши сифатида талқин этиб келган эдилар. Бунга

жадидчилик ҳаракатининг энг йирик намояндалари, хусусан, Исмаил Гаспринский, Бехбудий, Мунаввар қори, Абдурауф Фитрат қарашлари орасида инсон ҳаётини яхшилашнинг асосий йўли кишиларни билимли, маърифатли қилиш билан борадигани ҳақидаги ғояларнинг етакчи ўрин тутганлиги сабаб бўлган эди. Лекин жадидчиликни фақат маърифатпарварлик оқими деб тушуниш унинг моҳиятини анча торайтириб қўйиш бўлур эди. Аслида жадидчилик таълимоти маърифатпарварлик ғоялари билан бир қаторда ўз ичига ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, диний, миллий ва ҳуқуқий қарашларни ҳам қамраб олар эди. Хусусан, жадидлар инсон ҳаётини яхшилаш учун уни маърифатли қилиш билан бир қаторда кишиларнинг мустақиллиги, эркинлиги, фаровонлиги таъминланиши тўғрисидаги қарашларни ҳам илгари сураб ва уларнинг тантанаси учун курашар эдилар. Улар жамият ҳаётини янгилашнинг турли-туман йўллари тақлиф этганлари ҳолда мавжуд турмушни, тартибларни ислоҳ қилишни самарадорроқ усул деб қисоблаганлар. Шу билан бирга жадидлар халққа озодлик, ҳуррият зарурлиги масаласи кўтарилганда, "ҳақ берилмайди, олинди" қабилидаги инқилобий қарашларни ҳам ўртага ташлаганлар. Бу хилдаги ранг-баранг қарашлар янги ўзбек адабиётининг шаклланиш босқичидаги асарларда жуда кенг тарғиб ва ташвиқ этилган. Бунинг сабаби шунда эдики, янги ўзбек адабиётини бошлаб берган ижодкорларнинг деярли барчаси жадидчилик ҳаракатининг намояндалари сифатида майдонга чиққан эдилар. Хусусан, бу оқим Туркистоннинг катта қисмида "Жадидчилик", Бухорода эса "Ёш бухороилар" ҳаракати деб номланган бўлиб, янги ўзбек адабиётининг бошловчиларидан Бехбудий, Абдулла Аволоний, Мунаввар қори, Абдулла Қодирий, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Ҳамза, Чўлпон, Фитрат ва Садриддин Айнийлар ўзларининг шу таълимот вакиллари эканликларини сира яширмаганлар. Фақат кейинчалик, яъни жадидчилик реакцион ёки салбий ҳаракат сифатида баҳоланган даврларда уларнинг бир қисмини мазкур таълимотдан ажратиб, узоқлаштириб кўрсатишдек ғайри илмий уринишлар юзага келган эди.

Жадид адиблари асарларида, айниқса, публицистик мақолаларида бу таълимотнинг ижтимоий, сиёсий ва бошқа

турли-туман қарашлари жуда кенг тарғиб қилинган бўлса-да, бадий ижодларида маърифатпарварлик руҳи устунроқ эди. Шунинг кўзда тутиб, таниқли татар адабиётшуноси И.Нуруллин кўпчилик туркий халқлар янги адабиётининг илк босқичидаги асосий ижодий методи "Маърифатпарварлик реализми" деб атаган эди. Янги ўзбек адабиётида бу босқич ўз ичига XX аср бошларидан 1916 йилгача, яъни "Улоқда" ҳикояси яратилгунгача бўлган даврни қамраб олади. Мазкур илк босқич адабиётимизнинг дунёвий мазмун томон бурилиши, маърифатпарварлик руҳининг етакчилиги, ғоявий пафоснинг кучлилиги, бадийликнинг заифлиги ва анъанавий шеърят турлари билан бир қаторда драма, роман сингари жанрларнинг эмбрионал шакллари майдонга келиши каби белгилар билан характерланади. Бундай хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган намуналар орасида Бехбудийнинг "Падаркуш", Абдулла Қодирийнинг "Бахтсиз куёв", "Жувонбоз", Фигратнинг "Мунозара", "Ҳинд сайёҳи баёни", Чўлпоннинг "Қурбони жаҳолат", Авлонийнинг "Туркий Гулистон", "Адвокатлик осонми?" каби асарларини эслаш мумкин. Фақат мазкур асарларда мафкуранинг, ғояларнинг гўзал ва юксак санъаткорона ифодасидан кўра уларнинг оддий ташвиқи устунлиги сабабли янги ўзбек адабиётининг илк босқичи деярли биронта ҳам чинакам бадий кашфиёт қолдирмаган ҳамда асосан, изланишлар даври бўлганлиги билан ажралиб туради. Бу давр ҳақиқий бадий кашфиётлар яратилиши йўлидаги тайёргарлик босқичи вазифасини ўтайди.

2. Реализм босқичи

Бу давр 1916 йилдан, яъни "Улоқда" ҳикояси билан бошланиб, 1932 йилгача бўлган муддатни қамраб олади. Кўринадики, мазкур босқич Октябр инқилобидан кейин юзага келган совет адабиёти билан бирлашиб кетади. Шундай бўлса-да, мазкур босқичда социалистик реализм методи майдонга келганлиги тўғрисида гапириб келинганлиги мутлақо мантиқсиз ва ғайриилмий ҳодиса бўлган. Узоқ йиллар мобайнида Ҳамзанинг "Бой ила

тўғатчи" драмаси, ҳеч шубҳасиз, социалистик реализм асарлари сифатида талқин қилиб келинар, Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар" романи эса кўплаб мунозараларда зўр бериб шу метод доирасига тортилар эди. Социалистик реализм методининг атамаси ва назарияси эса 1932 йилдан кейин расмийлашган. Ахир, ном-нишони, назарияси ҳам бўлмаган метод туғилишидан ўн-ўн беш йил аввал унинг намунаси яратилиши мумкинмиди? Бундай мулоҳаза юритиш ўтакетган бемаънилик ҳисобланади, чунки у ошадан олдин бола туғилиши мумкин, дегандек бир гапга ўхшаб кетади. Асос эътибори билан ҳақиқий реализм бунадан борганлиги сабабли янги ўзбек адабиёти мазкур босқичда жиддий бадиий кашфиётлар билан бойиди. Улар жумласига Чўпоннинг "Уйғониш", "Булоқлар", "Тонг сирлари", "Соз" номли шеърий тўпламлари, Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар" романи, Фитратнинг "Абулфайзхон", Ҳамзанинг "Паранжи сирларидан бир ливха" сингари драмалари киради. Албатта, булар билан бир қаторда янги замонни қуруқ мадҳ этувчи, ночор асарлар ҳам қатилди. Шундай бўлса-да, улар адабиётимиз тараққиётининг бундан кейинги босқичида ёзилган ўта номукаммал машқларга нисбатан бирмунча кам эди. Мазкур босқич тажрибаси реализмнинг ҳаётбахш принциплари асосида ёзилган асарлар адабиёт тарихининг ва халқнинг чиннакам мулки, бойлиги бўлиб қолишини яна бир қарра тасдиқлади.

Бу ўринда табиий равишда: "Хўш, танқидчилар кўп тилга оладиган реализм принципларининг ўзи нима? Улар қардан олинган ёки ким томонидан ўйлаб чиқилган?" – деган саволлар туғилиши мумкин. Реализм принципларини ҳеч ким ўйлаб чиқармаган. Шу билан бирга улар осмондан ҳам тушган эмас. Реализм принциплари ўзини мазкур метод вакиллари ҳисоблаган ёзувчиларнинг энг нодир кашфиётлари тажрибасини умумлаштириш, уларнинг барчасига хос бўлган муштарак хусусиятларини аниқлаш орқали юзага чиқарилган. Хусусан, адабиётшунос С.М.Петров "Реализм" номли китобида жаҳон адабиёти тажрибасини умумлаштириш натижасида мазкур методнинг тўртта асосий принциплари мавжудлигини исботлаган. Адабиётшунос аниқлашича, улар жумласига ҳаётни

универсал тасвирлаш, ижтимоий ва психологик детерминизм (бадий далиллаш), тарихийлик ҳамда объективлик принциплари киради. Албатта, реалистик асар яратиш учун санъаткор шу принципларни ёдлаб олиб, улардан қолип сифатида фойдаланиши ёки ҳаёт ҳодисаларини олдиндан белгиланган токчаларга жойлаб чиқиши шарт эмас. Жамият, табиат, тафаккур тараққиёти қонуниятларини тўғри идрок этиш ва унинг инъикоси учун образли, гўзал шакл топиш аксарият ҳолларда юқоридаги принципларнинг намоён бўлишига йўл очган. 20-йиллар ўзбек адабиётининг юқорида санаб ўтилган энг яхши намуналарида ҳам реализм принциплари уларнинг муштарак томони ҳамда муваффақиятини таъминлаган омиллар сифатида намоён бўлган. Чўлпон лирикаси, Абдулла Қодирий романи ва Фитрат трагедиясида реализм яққол намоён бўлиши билан боғлиқ ҳолда янги ўзбек адабиёти узил-кесил юзага келганлиги халқимиз сўз санъати жаҳондаги энг илғор, ривожланган мамлакатлар маданияти қаторига кўтарилганлигидан далолат беради. Жаҳон адабиёти тажрибасидан реализм методи шаклланиши билан боғлиқ равишда бирин-кетин француз, инглиз, рус, немис, Америка ва ҳинд маданиятларида янги адабиёт майдонга келганлиги ҳозирги кунда деярли барча томонидан тан олинган ҳақиқат ҳисобланади. 20-йилларда бизнинг маданиятимиз ҳам худди шу халқлар сўз санъати даражасига яқинлашганлиги, янги ўзбек адабиёти вужудга келиши оламшумул тарихий ҳодиса бўлганлигини тасдиқлайди.

Бу давр адабиётида реализм тамойиллари билан бир қаторда бошқа ижодий методларга хос айрим принциплар ҳам юз кўрсатган. Чунончи, Ҳамзанинг "Жаҳон сармоясининг энг охириги кунлари" драмасида ҳаётнинг бирмунча кўтаринки тасвири, рамзларнинг ниҳоятда мўллиги, лирик ва публицистик руҳнинг устунлиги, бадий далиллашнинг заифлиги сингари романтизм методига хос белгилар аниқ сезилиб туради. Бу ҳол 20-йиллар ўзбек адабиётида ранг-баранг оқимлар, услубий йўналишлар ва бинобарин, ижод эркинлиги учун бирмунча қулай шароит мавжуд бўлганлигидан гувоҳлик беради.

3. Социалистик реализмнинг ilk bosqichi

Бу bosqichga taxminan 1932 yildan 1954 yilgacha ўtgan davrni kiriritish mumkin. Unda socialistik realizm metodining ўyлаb чиқарилиши bilan adabiyet mavjud tuzum va hukmron mafkuraning oddiy tarqibotchisiga, madaniy bosqichga aylanib qoldi. Oqibatda bu adabiyetda realizm prinsiplari darz ketdi, haet haqiqati chil-chil sindi. Bu davr ўzbek adabiyetida elgonni rost, fojiani baxt, o'vuзligu kirg'inlarni insonparvarlik sifatida takdim etish odat tusiga kirди. Demak, mazkur bosqichda ўzbek adabiyeti emon kўчаларга, хатарли йўлларга кириб қолди va кетма-кет сон-саноксиз заиф намуналарни пайдо қилaverди. Biroq zimiston kўчаларнинг қайсидир бурчакларида милтилаган нур кўрган va унга эргашган олувчилар ҳам бўлди. Улар hukmron mafкура доирасида туриб, асосий методнинг темир қолипларини гўё билдирмасдан бузиб чиқишга va реализмнинг энг гўзал ашханалари, принциплари изидан боришга интилдилар. Фақат шундай ҳоллардагина ўzbek adabiyeti баъзи ҳақиқий бадиий асарлар билан бойиди. Бунинг далили сифатида Чулноннинг "Кеча va кундуз", Ойбекнинг "Навоий" романларини, Усмон Носир шеъриятини, Гафур Гуломнинг "Шум бола" қиссасини va уруш йилларидаги лирикасини, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини ҳамда Уйғун билан Иззат Султоннинг "Алишер Навоий" драмасини эслаш mumkin. Mazkur асарлар маҳорат билан жасорат бирлашган чоғда ҳақиқий ижодий кашфиётлар учун йўл очилишини исботлади.

4. Социалистик реализмнинг иккинчи bosqichi

Бу bosqich 1954 yildan 1991 yilgacha davom этади. Odatda, совет adabiyeti tarixi davrлаштирилганда, 1956 yildaги КПСС XX съезидан кейин унинг тараққиётида янги bosqich бошланганлиги ҳамда mazkur davrда бадиий ижоднинг ҳаётгийлиги, роявийлик va бадиийликнинг бирлиги масалаларига эътибор ортанлиги қайд қилинар эди. Агар ўzbek adabiyeti тараққиётининг ички қонуниятларини кўпроқ ҳисобга оладиган бўлсак, unda янги bosqich 1954

йилдан, аниқроғи, Абдулла Қаҳҳорнинг "Оғриқ тишлар" комедиясидан бошланганлигини эътироф этиш ўринли бўлади. Бунинг сабаби шундаки, илгариги босқичда адабиёт, асосан, социализмни мадҳ этиш билан банд бўлган бўлса, "Оғриқ тишлар" комедияси сўз санъатимизда биринчи марта мавжуд ижтимоий тузумнинг иллатлари ҳақида анча кескин ва заҳарханда оҳангда гапириш мумкинлигини исботлади. Худди шу асар билан боғлиқ ҳолда ва ҳаётда демократиянинг маълум даражада чуқурлашуви оқибатида ҳукмрон методнинг қолипларини кенгайтириш, яъни социалистик реализмни "очиқ система" сифатида тушуниш ҳақидаги қарашлар пайдо бўлди. Энди адабиёт гўё секин-секин касалдан қутулаётган бемордек соғлом авлод ҳақида кўпроқ қайғура бошлади. Булар ўз-ўзидан адабиётда реализм принципларининг чуқурлашувига олиб келди. Оқибатда ўзбек адабиётида муайян воқеа бўлиб қоладиган ижод намуналари майдонга келди. Улар орасида Ойбекнинг "Даврим жароҳати", Миртемирнинг "Сурат" дostonлари, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов поэзияси, О.Ёқубовнинг "Диёнат", "Улуғбек хазинаси", "Қўҳна дунё" романлари, П.Қодировнинг "Мерос" қиссаси, Мақсуд Шайхзоданинг "Мирзо Улуғбек" ҳамда Абдулла Қаҳҳорнинг "Тобутдан товуш" сингари пьесалари адабиётимиз хазинасининг мулки бўлиб қолди. Худди шундай асарлар тажрибаси, умуман, адабий тараққиётнинг ўзи ва ҳукмрон метод назарияси эволюцияси санъатимиз қонуний ёки тадрижий равишда реализм томон ҳаракат қилганлигидан гувоҳлик беради. Лекин ҳали социалистик реализмнинг ҳукмронлиги буткул тугамаган эди, чунки Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Иброҳим Раҳим, Мақсуд Қориев, Рамз Бобожон, Акмал Пулат сингари қаламкашлар унинг темир қолипларига ёпишиб олиб, адабиётни ўта ночор, яроқсиз машқлари билан тўлдириб юборган эдилар.

5. Миллий истиқлол босқичи

Бу босқич Ўзбекистон мустақиллик йўлига кирган 1991 йилдан бошланади ҳамда мамлакатда юзага келган иқтисодий танглик оқибатида адабиёт тараққиётининг сезиларли даражада сусайиши билан характерланади.

Шундай бўлса-да, мазкур даврда адабиёт ривожини бутунлай тўхтаб қолгани йўқ ва аксинча, баъзи умидбахш тамойиллар билан бойиди. Хусусан, бу босқичда социалистик реализм методидан узил-кесил воз кечилди ва адабиётимиз жаҳон адабиётининг энг нодир кашфиётлар билан бойитган мумтоз реализм томон буткул юз бурди. Шунга қарамай, адабиётшунос И.Мирзаев "Мулоқот" журналининг 1993 йил 3-4-сонларида М.Муқимов билан "Яшаш — интилиш демак" мавзусида қилган суҳбатида социалистик реализмнинг ҳозир ҳам яшашни мумкинлиги ҳақида гапиради. Социалистик реализм методини кўзда тутиб, у, хусусан, шундай дейди: "Майли, кимлар томонидан ўйлаб чиқарилиб, бадиий ижодга тикиштирилган бўлса ҳам, романтизм, реализм, таъкидий реализм сингари бошқа ижодий методлар билан муштарак-бақамти, уларни инкор этмасдан, яккаҳоқимликка айланиб қилмасдан яшашни мумкин эди"¹.

Ҳар қандай методнинг мавжудлиги унинг яшашни учун зарур бўлган шароитга боғлиқ. У худди ерга ташланган уруғни эслатади. Ерда зарур моддалар, шароит бўлгандагина, уруғ униб чиқади ва ҳосил беради. Социалистик реализмнинг мавжудлиги учун зарур бўлган шароит коммунистик мафқуранинг ҳоқимлиги эди. Коммунистик таълимот бутунлай ўлмаган бўлса-да, мамлакатимизда унинг ҳукмронлиги тутади. Демак, социалистик реализмнинг мавжудлиги учун шарт бўлган шароит ҳам барҳам топди. Бунинг устига социалистик реализм методи муайян шароитда уруғдек униб чиққан ва бир қадар ҳосил берган бўлса-да, унинг хирмони айтарлик катта бўлмади, яъни бу метод жаҳон адабиётидаги нодир кашфиётлар қаторидан ўрин оладиган жуда кам намуналар қолдирди. Шунга кўра, эндиликда социалистик реализмнинг "яшашни мумкин"лиги ҳақида гапириш бирмунча эриш туюлади.

Кескин бурилиш оқибатида ҳозирги адабиётимиз узлуксиз изланишлар жараёнини бошидан кечирмоқда. Ҳозир унда мустақиллик моҳиятини ва аҳамиятини очиш учун мувофиқ ифода қидиришларни ҳам, ғарбдаги турли адабий оқимларнинг анъаналарига эргашишни ҳам, фақат яқин ўтмиш ҳаётини қоралаб тасвирлаш йўли билан

¹ "Мулоқот", 1993, № 3—4, 18-бет.

муваффақият қозонишга уринишларни ҳам, илоҳий-диний мавзуларни қайтадан жонлантиришга ҳаракатларни ҳам, бутун истеъдод ва маҳоратни инсоннинг моҳиятини очиш ҳамда ҳаётнинг тўлақонли манзарасини яратишга бахш этиш йўлидаги тинимсиз курашларни ҳам учратиш мумкин. Мазкур изланишлар ҳозирча ҳар хил оқибатларга олиб келмоқда. Чунончи, миллий мустақиллик моҳиятини очишга бағишланган аксарият шеърларда сиёсий масалаларни ёритишда илгари бўлганидек, истиқлол нашидасидан маст бўлиб, уни улуғловчи авж пардаларидаги наъралар, образлиқдан маҳрум ҳайқириқлар етакчилик қилмоқда. Бунга иқрор бўлмоқ учун шоир Ҳамид Ғуломнинг "Ватан" шеърдан қуйидаги мисраларни ўқиш кифоя:

*Ўзбекистон мен учун олам аро танҳо Ватан,
Ҳама бўстонлар ичинда беқиёс зебо Ватан...
Нурли истиқлол муборақ сенга, эй озоғ элим,
Тан олиб қутлайди шону шавкатинг дунё, Ватан!*

Бу парчада мустақиллик мадҳ этилган бўлса-да, унинг моҳиятини таъсирчан ва ўқувчи қалбига етиб борадиган шаклда очиб беришга хизмат қиладиган биронта ҳам янги ташбеҳ, рамз ёки образ учрамайди. Мазкур мисралар бир вақтлар коммунистик партияни, Сталинни, совет ватанини авж пардаларда улуғлаб ёзилган шеърлардан кам фарқ қиладигандек туюлади. Хусусан, юқоридаги парчада шоир Уйғуннинг:

*Муқаддас, мўътабар, улуғ Ватаним,
Шарафлар, шонларга тўлиқ Ватаним,
Ўлсам айрилмасман кучоқларингдан,—*

каби машҳур мисраларига фақат "Нурли истиқлол" сўзлари қўшилгандек кўринади. "Истиқлол", "Мустақиллик" деб ҳайқирган, хитоб қилган, бақирган, қайта-қайта такрорлаган билан бу тушунчаларнинг моҳияти очилиб қолмайди. Бадиий адабиётда ҳар қандай муаммо, хусусан, мустақиллик мавзуси ҳам янгича талқин этилгандагина муайян қиймат касб этади.

Миллий истиқлол даври моҳиятини очишда ҳам шу босқичнинг мураккаб муаммоларини дадиллик билан

кутариб чиққан ва уларнинг ечимларини зиддиятли муносабатлар, кескин тўқнашувлар, коллизиялар воситасида тақдир этган ёзувчилар жиддийроқ муваффақиятга эришмоқдалар. Худди шу даврда энг унумли ижод қилаётган ёзувчи Шукур Холмирзаевнинг "Булут тўсган ой", "Озодлик", "Банди бургут" каби ҳикоялари ва "Динозавр" романи бу хулосанинг ёрқин далили бўлиши мумкин. Чунинчи, "Булут тўсган ой" ҳикоясида мустақиллик давридаги иқтисодий қийинчиликлар аёллар бошига нақадар оғир азоб-уқубатлар келтираётганлиги рўй-рост қонлантиради. Ҳикоя қаҳрамони Гулсара жуда катта бойлик, яъни минг доллар турадиган узук эвазига ҳам бегона эркак билан бузуқлик йўлига кирмайди. Фақат сал ўтмай, иқтисодий етишмовчиликлар Гулсарани аввал уч хоналик уйини икки хоналикка, кейин бир хоналикка алмаштиришга мажбур қилади. Буларнинг барчаси оқибатида Гулсара ўзининг қандай қилиб тубанлик, фожиялик йўлига кириб кетганини сезмай қолади. Шу фожиялар маъзида муаллифнинг асосий фалсафаси, яъни қанчалик қийин бўлмасин, халқимиз мустақилликни кўз қорачиғидек сақламоқ, учун курашмоғи зарурлиги тўғрисидаги ғояси яшириниб ётади.

Шунга яқин ғояни Ш.Холмирзаев "Банди бургут", "Озодлик" ҳикояларида зукколик билан топилган рамзлар воситасида ифодалайди. Уларда бандилиқдан, қафасдан энди қутулган каклик ва бургут тимсоллари бор. Бу тимсоллар мустақил Ўзбекистон рамзлари бўлиб, адиб энди эркинликка чиққан қушнинг тўсатдан парвоз қилиши қийинлигини кўрсатиш орқали кишиларни огоҳликка ундайди. Муаллиф огоҳига кўра мустақилликни қўлга киритишдан ҳам уни сақлаб қолиш қийин бўлиб, халқ эркинлик йўлида бор қудратини сарфлашга шай турмоғи зарур.

Мустақиллик моҳиятини бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан очиб беришга интилиш сўнгги йиллар ўзбек драматургиясида ҳам муайян ижобий самаралар берди. Уларнинг намунаси сифатида ёзувчи Одил Ёкубовнинг "Бир қонона сирлари" драмасыни хотирлаш ўринли бўлади. Драмада теран психологик таҳлил воситасида сўнгги йиллар қийинчиликлари кишилар руҳида, қалбида нақадар кескин изтироблар гирдобини туғдираётгани кўрсатилади.

Қаҳрамонлар маънавиятидаги чигал, адоқсиз рухий зиддиятлар, коллизиялар жараёнини ишонарли тарзда очиб бериш йўли билан драматург барча замонлардаги каби мустақиллик даврида ҳам инсон бахти тинимсиз курашлар ва фидойиликлар натижасида қўлга киритилиши тўғрисидаги ҳақиқатни таъсирчан шаклда юзага чиқаришга муваффақ бўлган.

Миллий истиқдол даври ўзбек адабиётининг ўзига хос томонларидан яна бири шундаки, унда ҳаётбахш реализм анъаналарига модернизм унсурларини чатиштириб юборишга интилиш кенг авж олмоқда. Бу интилишнинг ёрқин намуналаридан бири сифатида ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Бозор” романини эслаш мумкин. Модернизм унсурлари, даставвал, шунда кўринадики, муаллиф асарнинг бошлариданоқ инсон ҳаётининг моҳиятини очишга мос келадиган ташбеҳлар, истиоралар, рамзлар топишга уринади.

Инсон ҳаётини турли-туман нарсаларга ўхшатадилар, қиёс қиладилар ва ҳар хил таърифлайдилар. Баъзилар уни оқар дарё деб атасалар, бошқалар чексиз уммонга ўхшатадилар. Яна бир гуруҳ донолар ҳаётни жуда мураккаб китобга қиёс қиладилар. Ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммад эса инсон ҳаётини бепоён бозор сифатида таърифлайди. Унинг худди шу фалсафа асосига қурилган ва “Шарқ юлдузи” журналининг 2000 йил 1–2-сонларида босилган “Бозор” романи ёш тадқиқотчи Ж.Йўлдошбеков “Роман ва замон” (“ЎзАС”, 2000 йил 20 октябрь) номли мақоласида тўғри таъкидлаганидек, ҳаддан ташқари чуқур маъноли рамзларга, шартли манзаралару ишораларга, ҳатто тушунилиши қийин тимсолларга бойлиги билан кўпчиликни доводиратиб қўйди. Романда бозор тимсоли инсон ҳаётининг рамзи сифатида намоён бўлади. Асарда бу рамз асосий тимсолга айлантирилишининг сабаби шундаки, ёзувчи ўзининг бош қаҳрамони Фозилбек каби “бозорнинг ҳар қаричида миллион фалсафа кўради”. Демак, ёзувчи бозор тимсоли воситасида инсон ҳаётининг ўзига хос фалсафасини яратишга, унинг моҳиятию маъносини очиб беришга, турмушдаги офатларнинг сабабларини аниқлашга интилади. Шу билан бирга романда том маънодаги бозорнинг шакли-шамойили ҳам йўқ эмас. Фақат шакли-шамойили эмас,

Билки романда бозорнинг кенг кўламли манзаралари, шайқин-суронлари, Эски Жўвадаги каби ёнида кутубхонаси, дайноқ савдо-сотик лавҳалари, ҳатто ҳал қилиниши қийин бўлган мураккаб муаммоларга ишоралар ҳам мавжуд. Чунинчи, асарни ўқий бошлашимиз билан оломоннинг бақриқ-чақриқларига тўлиқ бозорнинг куйидаги ҳолатли манзарасига дуч келамиз:

“ - Қани, кеп қолинг, асалидан, оп қолинг!

- Асал бўлса, сотармидинг, анойи?

- Бешик борми, бешик?

- Сумаги қолди, опоқи, сумаги! ...

- Тери борми, тери?

- Тўйга қалампир ола кетинг!

- Қўй териси керак, тери!

- Қопқон оп кета қолинг, този!

- Шўртанг қурт керагиди?

- Жевачка олсанг-чи, опоси! ...

Бозор-да, ҳар ким керагини сўрайди, ҳар ким тоғанини сотади, эплаганини олади”.

Мана шундай ҳаммамизга таниш реалистик манзаралар билан бир қаторда муаллиф бозорнинг долзарб муаммоларини, ҳатто даҳшатли зиддиятларини ҳам қаламга олади. Хусусан, асарда ҳозирги бозорнинг долзарб муаммоларидан бири сифатида унга раҳбарлик масаласи кутарилади. Бозорбоши Қосимбекнинг ётиб қолиши билан боғлиқ ҳолда бозорни бошқариш осон эмаслиги, унга раҳбарлик қилиш учун ҳам чинакам истеъдодли тadbиркорлар зарурлиги тўғрисидаги қараш илгари сурилади. Ёзувчи талқинига кўра бозорга раҳбарликнинг қийинлиги ундаги даҳшатли иллатлар билан белгиланади. Ундай иллатлардан бири сифатида асарда сотувчи-ю харидорларнинг турли-туман амалдорлар, ташкилотлар ва шубҳали “солиқчи”лар томонидан таланиши манзараси чизилади. Манзаранинг таъсирчан чиқишига ёзувчи романга ўзининг “Жажман” ҳикояси мазмунини усталик билан сиғдириш, яъни “тоғни ютурсаям тўймайдиган” ножинс маҳлуқ тимсолини яратиш орқали эришади. Муаллиф фалсафасидан аён бўлишича, бундай ножинс жондорлардан қутулмоқ учун “бозорга асл одамлар керак”. Шу тариқа

ёзувчи ўзининг мақсадларидан бири ҳозирги замон бозорида ҳаракат қиладиган инсон қиёфасини чизиш эканлигини аён этади ва асари марказига Фозилбекдек қаҳрамон тимсолини кўяди. Унинг қиёфасини чизишда муаллиф реалистик тасвир йўлларида анча чекиниб, романтик бўёқларга кенг ўрин беради. Тўғри, Фозилбек ҳозирги бозорчиларга хос хусусиятлардан бутунлай маҳрум эмас. Жумладан, ўша одамлар каби “Фозилбек бозордан бери келмайди, оломон оқимиغا қўшилди дегунча жони ором олади. Демак, у ҳам о-ла-ди! У ўзининг ҳамма катори олувчи эканидан тонмайди, фақат мийиғида кулиб, айбдор одамдек ўнғайсизланиб, “ҳар ким диди-фаросатига яраша олади” деб фалсафа сўқийди”.

Кўпчилик бозорчиларга хос томонлари бўлса-да, Фозилбек улардан кескин фарқланиб турувчи фазилатларга, фавқулодда белгиларга эга. Худди шу фазилатлари Фозилбекни кўпроқ ёзувчи ҳаёлидаги, идеалидаги қаҳрамон сифатида тасаввур қилишга йўл очади. Муаллиф ҳозирги бозорларимизда ҳар қадамда учрайдиган одам қиёфасини чизишдан кўра ўз ҳаёларида, орзуларида, юксак мукамаллик тўғрисидаги тасаввурларида яратилган ҳақиқий тадбиркор инсон сиймосини гавдалантиришга ҳаракат қилган Фозилбек аксарият бозорчилардан ўта ҳалоллиги, фидойилиги, қалби беғубор туйғуларга тўлиқлиги ва китобга бўлган чексиз муҳаббати билан ажралиб туради. Ёзувчи ҳозирги бозорда бундай кишиларнинг топилиши қийинлигини яхши тушунади ва уларнинг келажақда ҳаётимизда тип даражасига кўтарилишига ишонч билдиради. Бу ишончни муаллиф расталар орасида тентираб юривчи кампирнинг бозорга ўғил туғиб бериши ҳақидаги сўзлари орқали таъкидлагандек туюлади.

Бозор одамлари-ю манзаралари, муаммолари-ю зиддиятлари тасвирига қанчалик ўрин берилмасин, уларнинг ҳар томонлама кўламли, тўлақонли тимсолини яратиш романнависнинг асосий мақсади ҳисобланмайди. Бозор ва унинг одамлари ёзувчига инсон ҳаёти муаммоларини бадиий таҳлидан ўтказиш учун бир восита бўлиб хизмат қилади. Ҳатто юқорида тилга олинган ножинс жондор ҳам тўғридан-тўғри бозорнинг доимий бир унсуридек туюлса-да, Фозилбек айтганидек, “одамлар...

баданидаги иллатлардан вужудга келган" махлуқ сифатида кўрсатилади. Бозор инсон ҳаёти муаммоларини кўтариш учун ниҳоятда қулай восита сифатида танланиши ёзувчи хоҳиши билангина эмас, балки кўпроқ турмуш тақозосига кўра рўй бергандек туюлади, чунки ҳозир роман қаҳрамонларидан Дийрбек айтганидек, "одамларнинг кўнгли, уй ҳаёли, мақсад-маслагигача бозорхонага айланиб кетди". Шунга кўра Фозилбек жуда тўғри таъкидлаганидек, "бозор-одамларнинг асл башарасини кундай равшан кўриш мумкин бўлган энг қулай жой" ҳисобланади. Шу тариха муаллиф бозордан инсон ҳаёти муаммоларини, офатларини кундай равшан кўрсатувчи кўзгу сифатида фойдаланишга уринади. Инсон ҳаёти муаммоларини бадий талқин этишда муаллиф "Ором курси" қиссасида анча самаралар берган йўлдан, яъни модернистик тасвир унсурларига кенгроқ эрк бериш тимоили изидан боради. Романда унумли қўлланган модернистик тасвир унсурлари қаторига рамзлардан ниҳоятда кенг фойдаланиш ва улар зиммасига чексиз теран маъно юклаш, қўтилмаган воқеаларга алоҳида эътибор қаратиш ва уларни қайта-қайта тилга олиш йўли билан айрим масалаларнинг муҳимлигини таъкидлаб бориш, психологик таҳлилда ўта қисқаликка интилиш ва реализмга қос муфассалликдан қочиш каби усуллар киради. Романда энг кўп қўлланган рамзлар сифатида тўйга таклифнома ва ўлим хабари тимсолларини ажратиб кўрсатиш тўғри бўлса керак. Фозилбек қаерга бормасин, қўлига тўйга таклиф қорози тутқаздилар. Шунингдек, у ким билан гаплашмасин, диярли доим новча закончининг жанозаси кечиктирилиб, ўлиги кўмилмаётганини сўзлайдилар. Асар охирида эса унинг отаси Қосимбекнинг вафоти ҳақидаги хабарни келтирадилар. Мазкур икки асосий рамз воситасида муаллиф ўзининг Фозилбек тилидан баён қилинган: "Чин севги-ю ўлимдан бошқаси ёлғон!.." — деган ғоясини алоҳида таъкидлаган тарзда юзага чиқаришга уринган кўринади. Шунингдек, бу рамзларда инсон ҳаётининг моҳиятига, яъни унинг мазкур икки қутб — мавжудлик бахтию ўлим орасидаги жараён эканлигига ишора ҳам сезилади. Турмуш моҳиятини шундай тушунишдан келиб чиқиб, муаллиф бутун романи инсон ва унинг ҳаётини қадрлашга даъват руҳи билан суғорилишига интилади. Айнан бир рамзга қайта-

қайта ургу бериш, айрим воқеалар ҳикоясини бўлиб-бўлиб давом эттириш йўли билан у асар марказига инсон қадр-қиммати муаммосини қўйишга муваффақ бўлади. Фозилбекнинг уйдан бозорга, растадан растага, ундан кутубхонага, қироатхонадан кўчага ёки қариндошларникию дўстларникига юришлари ва яна ўзининг яшаш жойига қайтишлари давомидаги кўрган-кечирганлари, дуч келган суҳбатдошлари, бошидан ўтказган воқеалару рухий ҳолатлари мазкур муаммонинг ҳаётдагидек жонли талқини учун қулай бир восита бўлиб хизмат қилади. Муаммонинг давримиз учун ғоятда муҳимлигини алоҳида таъкидлаш мақсадида муаллиф дастлабки рамзлардаёқ эътиборимизни инсоннинг қадрсизланиб бораётганидек мудҳиш офатга қаратади. Бу офатнинг рамзи сифатида новча закончининг мурдаси атрофидаги машмашалар жонлантирилади. Роман бошларида жаноза кечиктирилиб, ўлиги текширишга олиб кетилган закончи асар охиригача ҳам кўмилмай қолиб кетаверади. Ҳамма майитнинг ҳолига дилдан ачинса-да, уни хорликдан қутқариш йўлида ҳеч нарса қилолмайдиган ожиз кимсалар бўлиб қолаверади. Бундай манзара китобхонни беихтиёр: "Ўлиги шунчалик хор бўлса, инсоннинг тириги қандай қадр-қимматга эга экан? Унинг қадрсизланиши сабаблари нимада?" — деган ўйлар гирдобига ғарқ этади. Ёзувчи талқинидан аён бўлишича, бунинг сабабларидан бири инсон нафсининг, манфаатнинг, фойданинг қулига айлана бориб, ўз қадр-қимматини ерга уриши ҳисобланади. Худди шунинг рамзи сифатида романда чуқурга тушиб кетган от тимсоли гавдалантирилади. От бели синиб, ўлиб ётганига қарамай, чаққон "бозорчи"лар унинг жигарини ўмариб, одамларга сотишга уринадилар. Бу жонли манзара инсон қадрини тушираётган омилардан бири унинг фойда йўлида ҳар қандай ҳаромдан, тубанликдан ҳайиқмай қўйганлиги ҳақида хулоса чиқариш учун ёрқин йўл очади. Инсон шахсининг бу қадар қадрсизланиши ёзувчи фалсафасига кўра кишиларни бир-бирини ўлдиришдек мудҳиш воқеага олиб боради. Фалсафасининг мазкур қиррасини ифодалашда муаллиф романда қайта-қайта учрайдиган қамоқдан қочган жиноятчи рамзидан маҳорат билан фойдаланади. Қамоқдан қочган Раҳим сувга чўкаётган гўдакни қутқариш учун Маҳкам чўтга ёрдамга етиб келади.

Унинг қамоқдан қайтиб, ўч олишидан қўрққан Маҳкам чўт бса вазиятдан фойдаланиб, Раҳимни тагига босиб ўлдиради. Оқибатда ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан, ҳатто пулга шахмат ўйнашдан ҳам қайтмайдиган Маҳкам чўт икки кишининг, яъни бегуноҳ гўдак билан Раҳимнинг қотилига айланади. Фақат Маҳкам чўт қотилликни шу қадар усталик билан бажарадики, натижада уни айблаш учун биронта асос топилшига имкон қолмайди. Кишини ларзага солувчи бу манзара билан танишар экан, китобхон: "Инсониятни шу қадар қадрсизланишидан қутқарадиган йўл, нажот борми?" - деган савол устида бош қотиради. Ёзувчи саволга аниқ жавоб қайтаради. Унинг талқинидан маълум бўлишича, инсоният учун нажот битта, яъни Фозилбекнинг севгилиси Қадриядир. Қадрия эса романда тўлақонли аёл тимсолидан кўра кўпроқ китобнинг рамзи сифатида намоён бўлади. Демак, китоб инсонни қадрсизланишидан, тубанликдан халос этувчи қудратли омил ҳисобланади. Балки худди шуни алоҳида таъкидлаш учун ёзувчи ўз қаҳрамонига "Қадрия" деган гайритабиийроқ исм танлаган бўлса ажаб эмас. Унинг китоб рамзи эканлигини эса муаллиф қаҳрамоннинг сўзлари орқали бир неча марта қайд қилади. Чунончи, Қадрия бир ерда Фозилбекка: "Сизнинг бошпанангиз бор, меники — қироатхона", — деса, бошқа ўринда: "Мен қироатхонага турмушга чиққанман... Қироатхона менинг оилам", — қабилдаги дил иқрорини изҳор этади. Инсон китобдан, яъни Қадриядан нажот топиши ғояси романда Фозилбекнинг Қадрия билан турмуш қурса, "бошқаларга малол келтирмай яшаш"дек "ҳақиқий бахт"га эришуви, иккаласи "бир тана, бир вужуд, бир хаёл, бир орзу-ният"га айланишлари ҳақидаги ўйлари, севгига таллинишлари, учрашувлари, суҳбатларини жонлантириш орқали рўёбга чиқарилади. Лекин ёзувчига асосий ғояси аниқ ифодаланмагандек туюлади. Шунга кўра у асосий ғоявий мақсадини Ғулумжон тилидан қуйидагича баён қилади: "Сиз айтаётган офатларнинг ҳаммасига тадбир бор, чора бор. Китобхонага боринг — ҳаммаси ёзилган. Фақат уни ўқишмаётгани чатоқ..."

Ёзувчи ўз ғояларини алоҳида таъкидлашга, жар солиб баён қилишга ўтиши унинг ўзи мазкур қарашлар ифодасида қандайдир кемтиклар борлигини пайқаганлигидан далолат

беради. Кемтиклар бўлса-да, Хуршид Дўстмуҳаммад "Бозор" романида "маърифат" сўзини бирон марта ишлатмагани ҳолда, гоҳ модернизм унсурларидан, гоҳ реалистик тасвир тамойилларидан, гоҳ романтик бўёқлардан фойдаланган тарзда китоб инсоният учун нажот қалъаси эканлиги ҳақидаги фалсафани, яъни маърифатпарварлик ғоясини анча таъсирчан шаклда ифодалашга муваффақ бўлган. Афтидан, тасвир унсурлари меъёрида тўлиқ мутаносибликка эришилмагани юқоридаги кемтикни туғдирган сабаблардан бири бўлса керак. Айниқса, муфассал реалистик тасвирдан ҳаддан ортиқ узоқлашиш салбийроқ оқибатларга олиб келган кўринади. Бунга иқроп бўлмоқ учун Қадриянинг ўтмиши тасвирини эслаш мумкин. У китобнинг рамзи бўлса-да, жонли одамга, аёлга хос кўплаб ҳаракатлар қилади: сўзлайди, юради, Фозилбек билан кучоқлашади, ўпишади, сутдек оқлиги билан мафтун қилади. Гоҳ-гоҳида у илгари оиласи бўлганлигига қандайдир ишоралар қилиб қўяди. Ёзувчи қизни кўпроқ китобнинг рамзи сифатида гавдалантиргани учун унинг ҳаёт йўлини, тарихини жонлантиришни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Аслида Қадрия ўтмишининг ҳаяжонли манзараларда жонлантирилиши унинг чиндан ҳам Фозилбек муҳаббатига лойиқ эканлигини шубҳа туғдирмайдиган даражада асослаш учун зарур далил бўлиб хизмат қилиши мумкин эди. Демак, Фозилбекнинг ёшлиги, айниқса, гўё онасининг ўрнига дунёга келгани ҳақидаги воқеаларга анча қизиқарли саҳифалар ажратилгани ҳолда, Қадрия ўтмишини ёритишда муфассал реалистик тасвирдан ҳаддан ортиқроқ узоқлашилгани маълум даражада панд берган кўринади.

Худди шу методга хос бўлган ва муаллифнинг "Паноҳ" қиссасида яхши самаралар берган психологик таҳлилдан ўта сиқиклик томон юз бурилиши эса айрим ўринларда Фозилбекнинг руҳий ҳолатлари тасвирини ишонтириш қудратидан маҳрум қилиб қўйгандек туюлади. Бунга иқроп бўлмоқ учун Фозилбекнинг уйланмаган йигит жувон билан турмуш қуриши масаласига муносабати акс этган ўринларни эслаш kiffoя. Қадриянинг оиласи бўлгани хусусидаги баъзи гапларни эшитганда, Фозилбек қалбида айрим шубҳалар туғилади, лекин бошқа ҳеч қандай зиддиятли жараёнлар рўй бермайди. Аксинча, у ўзидаги илк саросимани осонлик билан

енгиб, уйидагиларига қуйидаги қатъий қарорини билдиради: "Вақти-соати келсин, қизми, жувонми — фарқи йўқ! — маъқул келганини айтаман, ана ўшанда уйлантириб қутуласизлар!.."

Фозилбек ёзувчининг идеалидаги қаҳрамон, Қадрия эса китобнинг рамзи бўлса-да, улар ҳақиқий жонли одамларга хос хусусиятлардан, фазилатлардан, ўй-кечинмалардан бутунлай маҳрум эмас. Шунга кўра китобхон деярли барча одамларга тааллуқли бўлган хатти-ҳаракатларни, гап-сўзларни, фикр-туйғуларни улардан ҳам кутишга ҳақли. Чунончи, Фозилбекнинг шарқ кишиси, ўзбек йигити бўла туриб, шунингдек, қўшнисининг келини қиз чиқмаслиги оқибатида бўлаётган даҳшатли жанжаллар қуловини қоматга келтираётган бир шароитда жувонга уйланишнинг моҳияти тўғрисида сира ўйламаслиги, эркаклик ғурурининг қадри ҳақида мутлақо изтироб чекмаслиги китобхонга эриш туюлади. Теран психологик таҳлил эса Фозилбекнинг ана шундай изтиробли руҳий ҳолатларини гавдалантиришга ва шу орқали Қадрияга муҳаббати қай даражада етилганлигини муфассал кўрсатишга йўл очиши мумкин эди.

Романда реализмнинг бадий далиллашдек самарадор тамойилидан маълум даражада чекинилиши ҳам асарда ишонилиши қийин ёки жиддий мақсадга бўйсундирилмаган воқеаларнинг кўпайиб кетишига йўл очган. Жумладан, китобнинг аҳамияти тўғрисидаги юқоридаги сўзларни айтган Фуломжон фақат бир ўриндагина Фозилбек билан суҳбатлашади, бошқа ҳеч ерда кўринмайди. Фақат ёзувчи гоёсини баён қилиш учун киритилганлиги, асосий сюжет чизигига мутлақо боғланмагани сабабли Фуломжон тимсоли асарда буткул ортиқча бўлиб қолган.

Романда модернизм унсурларига ҳаддан ортиқроқ даражада ўрин берилгани ҳам муайян кемтиклик, ноаниқлик, мавҳумлик келиб чиқишига сабаб бўлган. Хусусан, асарда рамзларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши оқибатида уларнинг баъзилари қандай маъно англатиши ёки қайси гоёвий мақсадга хизмат қилиши номаълумроқ бўлиб қолган. Фикримизнинг далили сифатида романдаги Вон Суу тимсолини хотирлаш кифоя. У бозорда гоҳ йўқолиб қолади, гоҳ пайдо бўлиб баъзи воқеа-ҳодисаларга аралашиб қўяди. Шунга қарамай, унинг қай мақсадда романга киритилгани ва

айниқса, нима учун "Вон Суу" деган хитойчами, корейсчами исм берилгани англашилмай қолаверади. Унга тегишли парчалар тушириб қолдирилса ҳам, романинг мазмунига катта путур етмайдигандек туюлади.

Демак, умумий савиясига кўра "Бозор" асари билан ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммад инсоннинг қадр-қийматини кўтаришга чақирувчи маърифатпарварлик руҳи билан суғорилган жиддий фалсафий роман яратишга муваффақ бўлди. Бу асар бадиий адабиётда маърифатпарварлик гоёлари ўлмаслигини ва улар янгидан-янги талқинлар туфайли турли замонларга хос долзарблик, оҳангдорлик, таъсирчанлик ҳамда ҳаққонийлик қудрати касб этишини тасдиқловчи ҳодиса сифатида майдонга келди. Мазкур роман тажрибаси, шунингдек, ёзувчи муфассал реалистик тасвир тамойилларига кўпроқ амал қилганда, жиддийроқ муваффақиятга эришуви мумкинлигини тахмин қилишга ҳам имкон туғдиради.

Ғарб адабиётидаги "онг оқими" ёки бошқа йўналиш анъаналарига эргашиш айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, айтарлик сезиларли самаралар бергани йўқ. Бундай эргашишнинг бирмунча яхши самаралари сифатида Назар Эшонқуловнинг "Бонг", "Истило", "Муолажа" сингари ҳикояларни эслаш мумкин. Уларда чет эл адабиёти намуналаридаги янгича тасвирий унсурлар ўзига хос тарзда жонлантирилиши оқибатида ёзувчи катта таъсирчанликка ва инсон руҳини очишда теранликка эришган. Афсуски, ғарб адабиёти анъаналари изидан бориш кўп ҳолларда ижобий самаралар ўрнига ўта мавҳумликка, ҳатто маъносизликка олиб келмоқда. Фикримизнинг далили сифатида ёш ёзувчи Хайруллонинг "Стерео ёки ёлғиз ой остида мўжиза" ҳикоясини хотирлаш kifоя. Ҳикоя шундай бошланади: "Ит овози эшитилади. Бошпанасиз ит овози. Ёмғир. Юлдузларни, ойни кўриб бўлмайдиган палла.

Такрор. Такрор. Такрор.

Кулдон темирдан ясалган. "Шу кулдонни ясаган одамнинг иккита оёғи бўлмаган". Стол пичоқ билан ўйиб ташланган. Атайин, унга ёққан столнинг устини ўйиш. Китоб. Ҳеч нарса ҳақидаги афсоналар битилган беш юз варақ. Яна китоб. Ичида битга ҳам шеър йўқ. Муаллифи — шоир. Нусхаси ўн минг. "Ёлгонни севишади". Ит овози

шийтилади. Тўшак. Солинганига... эслалмайди. Шу шоирнинг китобига ўхшайди. Фақат қил сиғади кўнглига. Тамом. Кийим илгич. Жумла. "Театр кийим илгичдан бошланади". Костюм. Қора. Эски. Эшик бесўнақай ва мадорсиз".

Ҳикояда шу тарика қандайдир ит овози, кулдон, шоир, китоб, тўшак, театр ҳақида сўз боради. Фақат китобхон булар орасида қандай боғланиш борлигини англай олмайди ёки ўзи мазкур нарса-ҳодисалар ўртасида алоқа ўрнатолмай қийналади. Ҳикояда баъзан гап ёки жумлалар учраса-да, у, асосан, сўзлар тизмасидан иборат. Бунга иқрор бўлмоқ учун ҳикоянинг ўртароғидан яна бир парча ўқиш мумкин: "Деворлар. Ҳўл. Айни дамда куз ва ҳақиқат. Ўт берсанг, қаловини топсанг ҳам ёнмайди тарихлар. Ёқимсиз ёмғир тинди. Ёқимли. Осмон тўла кўк чироқ. Кўк чироқ-кўк чироқ – ..."

Бу парчадаги каби ҳикояда нимадир бўлаётгандек, кимлардир ҳаракат қилаётгандек, гимирлаб юргандек туюлади, лекин китобхон уларда қандай маъно борлигини била олмайди. Деярли охиригача ҳикоя юқоридаги каби сўзлар тизмаси тарзида давом этади. Мана, унинг охири: "Хона. Очиқ эшик. Зиналар. Биринчи... ўн тўққизинчи... тўқсон... тўқсон тўртинчи... Эшик. Сўнги трамвай. Трамвайда мендан ташқари ҳеч ким йўқ эди".

Балки ёш ёзувчи сўзлар тизмасига қандайдир маъно юклангандир, аммо унинг тасвир услуби бу мазмунни китобхоннинг аниқ англаб олишига имкон бермайди ва жуда мураккаб мавҳумликни келтириб чиқаради. Бу ҳикоя бир вақтлар Мао Цзэ-Дун ёзган шеърларни эсга солади. Мао шу қадар мураккаб ва "геран маъноли" шеърлар ёзар эканки, уларни ҳеч ким тушунмас экан. Уларни тушунтириш учун Хитой Фанлар академиясининг президенти Го Мо-Жо махсус шарҳлар ёзар экан. Хайруллонинг ҳикояларини тушунтириш учун ким шарҳ ёзиб берар экан? Мазмунини англаш жуда қийин бўлган мавҳум ҳикояни ўқигандан кўра унинг шарҳи билан танишиб қўя қолган яхши эмасмикин? Ғарбда Хайруллонинг ҳикояларидаги тасвир услубини эслатувчи шаклда ёзилган асарлар кўп бўлган. Уларнинг намунаси сифатида ёзувчи С.Беккетнинг "Бу каби" номли романидан қуйидаги парчани эслаш мумкин: "Кимдир лойда ва қоронғуликда ҳа аниқ ҳа нафаси тикилаётган бир кимса

мени эшитмоқда йўқ ҳеч ким эшитаётгани йўқ баъзан шарпа ва нафасим тикилиши тўхтагандагина йўқ лойда қоронғилик йўқ жавоб йўқ жимликни бузмаяпти жавоб йўқ ўлмоқ жавоб йўқ ўлмоқ оҳ-воҳлар қичқириклар мен ўлишим мумкин оҳ-воҳлар мен ҳозир ўламан”.

Умуман, тиниш белгиларни тушириб қолдиришга ва сўзлар тизмасига асосланган бундай “тасвир услуби” ўз вақтида ғарб адабиётида ҳам мавҳумликни ва маъносизликни келтириб чиқарувчи йўналиш сифатида танқидга учраган. Демак, ғарб адабиёти изидан борганда, ундаги самарадор анъаналарга эргashiш кўпроқ ижобий ва мазмунодор натижаларга олиб келади.

Яқин ўтмиш ҳаёти тасвирланган асарларда бир хил бўёқ ҳаддан ортиб кетиши натижасида санъат намуналари ўрнида заифроқ асарлар пайдо бўлаётгандек туюлмоқда. Ёзувчи Ш.Холмирзаевнинг “Олабўжи”, Ў.Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар”, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” романлари худди ўшандай асарлар сирасига киради.

Шоир А.Ориповнинг “Ҳаж дафтари”, Э.Усмоновнинг “Муножот” сингари асарларида эса илоҳий мафкурадаги азалдан маълум кўп гаплар қайтадан такрорланаётгандек, янгидан шарҳланаётгандек кўринмоқда. Худди шундай асарларга асосланиб айрим адабиётшунослар, хусусан, Сувон Мели: “Илоҳга йўналмаган адабиёт — чала адабиёт”, — деб эълон қилдилар. Танқидчи Умарали Норматов “Умидбахш тамойиллар” номли мақоласида бундай қарашларга жуда яхши эътироз билдиради. Фақат шу мақоланинг ўзида танқидчи диний мафкура билан боғлиқ равишда янги методлар яратишга чақирди. Мана, унинг бу ҳақдаги сўзлари: “Бизда ҳам ҳаёт ҳодисаларини, инсон шахси жумбоқларини реализм заминида илоҳий-руҳоний қарашлар жўрлигида бадиий таҳлил-тадқиқ этишга уринишлар бўляпти. Бу йўл ҳар жиҳатдан таҳсинга сазовор. Мазкур ҳодисани рус адабиётшунослари “христианлик реализми”га қайтиш деб атамоқдалар. Эҳтимол, биздаги бу ҳодиса ислом-руҳоний реализмининг туғилиши, шакллана бошлаши, деб аталса, мақсадга мувофиқ бўлар”¹.

¹ “Шарқ юлдузи”, 1993. №10 — 12, 186-бет.

Бу кўчирмадагига ўхшаб, ҳамма дин ўз методини яратиб баса, яъни "христианлик реализми", "ислом реализми", "будда реализми", "яхудий реализми" деган бирикмалар чиқарилса, қандай бўларкин? Унда реализмнинг реализмлиги қолдими? Бундай қилинганда, яъни метод муайян динга, мафкурага бириктириб қўйилган бўлади ва мазкур таълимотнинг маддоҳига, тарғиботчисига, шарҳловчисига, кизматкорига айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Ҳар ҳолда социалистик реализм тажрибаси ижодий методнинг муайян мафкурага бириктириб қўйилиши жуда ёмон самараларга олиб келишини яққол исботлади. Бу мулоҳазалардан: "Илоҳий-диний мавзуларни мутлақо қаламга олиш керак эмас экан", — деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Диний мазмунга адабиётда ўрин бўлиши табиий, лекин унинг ифодаси учун махсус метод ўйлаб чиқариш шарт бўлмаса керак.

Ҳозирги ўзбек адабиётидаги умидбахш тамойиллардан яна бири, яъни инсон борлигини, ҳаёт манзарасини жуда кенг ва яхлит шаклда жамият, табиат ҳамда тафаккур тараққиёти қонуниятлари асосида акс эттиришга интилиш кучаяётганлиги унинг қандай реализм йўлидан кетаётганлигини қай даражададир тасаввур қилишга имкон беради. Бундай акс эттириш XIX аср рус адабиётида, хусусан, Л.Н.Толстой, Ф.М. Достоевский ва А.П.Чехов сингари ёзувчилар ижодида энг буюк бадиий кашфиётлар туғилишига олиб келган бўлиб, уни адабиётшунос В.Кожинов "синтетик реализм" деб атаган эди. Албатта, ҳали бизнинг адабиётимизда бундай реализм тўлиқ шаклланиб улгургани йўқ. Фақат унинг анъаналарига ижодий эргашишлар муайян самаралар бермоқда. Чунончи, аввалги босқичда ёзувчи О.Ёқубов Ф.М.Достоевский анъаналари изидан бориб, "Кўҳна дунё" асарини яратган ва ўзбек адабиётида тарихий-полифоник роман жанрини бошлаб берган эди. Эндиликда адабиётимизда синтетик реализмдагидек кенглик, кўламлилиқ ва яхлитлик томон интилиш бораётганлигига ёзувчи Тоҳир Маликнинг "Шайтанат" романи далил бўла олади. Унда жуда катта тарихий давр ҳамда ниҳоятда мураккаб муаммолар қамраб олинган бўлиб, барча-барчаси турлича тақдирли юзлаб қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатлари воситасида,

санъатнинг ранг-баранг тасвирий унсурларидан фойдаланилган ҳолда талқин этилган. Агар Тоҳир Малик романнинг кейинги китобларини ҳам шу тахлитда қизиқарли қилиб ёзиб, композицион мукамалликка эриша олса, бизнинг адабиётимизда ҳам синтетик реализм намуналарига яқин бўлган асар юзага келиши эҳтимолдан холи эмас. Ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўстнинг "Лолазор", О.Ёқубовнинг "Адолат манзили", У.Назаровнинг "Чаён йили", А.Нурмуродовнинг "Қон ҳиди" романлари ўшандай синтетик реализмнинг ёки неореализмнинг аён нишонлари бўлса ажаб эмас.

Шундай қилиб, дунёвий мазмуннинг етакчилиги, илгари бўлмаган жанр ва шаклларнинг туғилиши, реалистик тасвир услуби ҳамда ижодий методнинг майдонга келиши, деярли бир аср мобайнида шу метод тантанаси йўлида изланишлар, курашлар давом этганлиги ва улар аксарият ҳолларда ижобий самараларга олиб келганлиги, тилнинг замонавийлашуви - буларнинг ҳаммаси ХХ асрдаги сўз санъатимизни "Янги ўзбек адабиёти" деб аташга тўла асос беради.

МАҲМУДХҲҲЖА БЕҲБУДИЙ (1875 – 1919)

Маърифатпарвар адиб, аллома ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Беҳбудий жадидчилик ҳаракатининг ҳамда ХХ аср ўзбек адабиётининг бошловчиларидан бири ҳисобланади. У 1875 йили Самарқандда руҳоний оиласида дунёга келди. Унинг отаси ислом ҳуқуқшунослиги бўйича йирик мутахассис бўлиб, кўплаб китоб ва рисоалар муаллифи эдики, бу ўз навбатида Маҳмудхўжага таъсирини ўтказмай иложи йўқ эди. У дастлабки маълумотини эски мактаб ва мадрасаларда олди. Беҳбудий ёшлигиданоқ араб, форс, турк тилларини мукамал ўрганди. Унга тоғалари – муфти Одилқори ва қози Муҳаммад Сиддиқнинг таъсири кучли бўлди. Маҳмудхўжа қози тоғаси ёнида мирзолик қилди. У ўз даврининг пешқадам газетаси "Таржумон"ни муттасил ўқиб борди. Маҳмудхўжа ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларида фаол қатнашган арбоблардан, янги замон ўзбек маданиятининг асосчиларидан эди. У Туркистон

жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб таълимотининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драмачилигини бошлаб берган театрчи, ношир, журналистлардан эди.

Бехбудий 1902 йилда Маккага бориб, ҳожидан муфти бўлиб қайтди. 1903–1904 йилларда у Қозон, Уфа шаҳарларида бўлиб, Европа маданияти билан танишди. Бу мамлакат ва шаҳарларда у таълим-тарбия, маориф соҳасига катта қизиқиш билан қаради. Маҳмудхўжа Туркистон шароитидан фарқланувчи мактаб, олий таълим, матбуот, театр ишларини, жамиятнинг бошқарув тизимини имкони борича яқиндан ўрганишга интилди.

Бехбудий жаҳидчилик ҳаракатининг асосчиси И.Гаспринский билан суҳбатлар қуради ва мактаб-маориф, маданият-маърифатпарварлик ғоялари тарғиботи акс этиб турган бир қатор мақолалари билан рўзнома, ойномаларда чиқа бошлайди. "Сиёсий-ижтимоий фаолияти, билимининг кенглиги жиҳатидан ўша замонда Туркистондаги жаҳидлар орасидан унга тенг кела оладигани бўлмаса керак", — деб ёзган эди Файзулла Хўжаев Бехбудий ҳақида.

Бехбудий Гаспринский йўлга қўйган "усули жаҳид" мактабларини Туркистонда қарор топтиришда, уларни дарслик ва қўлланмалар билан таъминлашда жонбозлик кўрсатди. Унинг "Мунтахаби жуғрофия умумий" ("Қисқача умумий география"), "Китобат ул-атфол" ("Болалар китоби"), "Тарихи мухтасари Ислом" ("Исломнинг қисқача тарихи"), "Амалиёти ислом", "Мухтасари жуғрофия русий" ("Россиянинг қисқача географияси") каби дарсликлари шу жонбозлик натижасидир. Маҳмудхўжа Бехбудий адабиёт, тарих, география фанлари қаторида сиёсатшунослик билан ҳам жиддий шуғулланди. У ўзининг сиёсий қарашларини, миллат тили, дини, эътиқоди камситилганлигини кўриб: "Эй миллат, мана аҳволингга бир разм сол, қандай яшамоқдасан!" — деган хитоб-ҳайқирикларни "Фарёди Туркистон" ("Вақт", 1907 йил), "Икки эмас, тўрт тил лозим" ("Ойна", 1915 йил), "Танқид сараламоқдур", "Театр надур?" каби мақолаларида ифодалайди. Шу билан бир қаторда 1913 йилда Бехбудий халқнинг дунёқарашини, миллий онгини юксалтиришда матбуотнинг ўрни ниҳоятда муҳим эканлигини англаб, "Самарқанд" газетаси ва "Ойна"

журналини нашр этишда бош-қош бўлади. "Ойина" журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат тақдири, ҳақ-ҳуқуқига, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилди. Айниқса, тил масалалари ҳамиша муҳаррирнинг диққат марказида бўлган. Беҳбудий миллатнинг тараққий этиши учун бир неча тил билишни шарт деб ҳисобларди. Масалан, журналнинг 1913 йил 20 августдаги биринчи сонидаёқ "Икки эмас, тўрт тил лозим" деган мақоласида у шундай ёзади: "Биз туркистонлиларга туркий, форсий, арабий ва русий билмоқ лозимдур. Туркий, яъни ўзбакийни билмоқ сабаби шуки, Туркистон халқининг аксари ўзбакий сўйлашур, форсий бўлса, мадрасаву-удабо тилидур. Барча мадрасаларда шаръий ва диний китоблар араби таълим берсалар, мударрисларнинг тақриру таржималари форсчадир. Айни пайтда яна бир тил — русчани ҳам билиш керак. Чунки бу замон тижорат иши, саноат ва мамлакат ишлари, ҳатто дини ислом ва миллатга хизмат русча илмсиз бўлмайду".

Беҳбудий тезроқ халқнинг кўзини очиш, эл-юрт камолотини ўйлаш мақсадида мадрасаларда таълимнинг замон талабларидан орқада қолаётганини танқид қилиб, бу соҳани халқ турмушини юксалтиришга хизмат этадиган даражага кўтариш, миллат равнақи, ишлаб чиқариш ва бевосита жамиятнинг иқтисодий аҳволига фаол таъсир кўрсатадиган билимларни ўқитишга эътиборни кучайтириш ҳамда ҳалоллик, покизалик, тўғрилиқка ундовчи диний фанлардан ҳам воз кечмаслик, туркий тилдан ташқари араб ва форс тиллари билан бир қаторда рус тилини ҳам билиш зарурияти сингари даврнинг муҳим муаммоларини кўтарган эди.

Беҳбудий ёшларни Россия, Европанинг марказий шаҳарларига, Арабистон ва Туркиянинг машҳур олий ўқув юртларига юбориб ўқитиш керак, деб ҳисоблар эди. Унинг фикрича, шундагина Туркистон қолоқликдан қутула оларди.

Бадий ижодда ҳам Беҳбудий даврнинг муҳим муаммоларини кўтаришга интилди. 1911 йили ёзилиб, 1913 йилда босилган "Падаркуш" драмаси Беҳбудийга катта шуҳрат келтирди. Бу — биринчи ўзбек пьесаси драма

жанрига асос содди, деган сатрларни учратамиз адабиётларда. Асар 1914 йилнинг 15 январида Самарқанд филармониклари томонидан сахнага қўйилди. 27 февралда эса Тошкентдаги машхур "Колизей"да "Турон" группаси ўз филармониятини шу спектакль билан бошлади. Асар жанрмоагчиликка, айниқса, адабиётга кириб келаётган ёшларга эстетик таъсир кўрсатди. "1913 йилларда чиққан "Падаркуш" пьесаси таъсирида "Бахтсиз куёв" деган театр китобини олиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим", — деб қайдадиди Абдулла Қодирий ўз таржимаи ҳолида. "Ойина" журналининг 1914 йил 14-сонида босилган "Туркистонда биринчи миллий театр" номли тақриз ҳам "Падаркуш" пьесасининг сахнага қўйилиши ва унинг кишилар онига, халққа таъсири масалаларига бағишланган эди. В.А.Пестовский 1922 йилдаги "Инқилоб" журнали таҳрифларида эълон қилган "Ўзбек театри тарихи" мақоласида унинг майдонга келиши ҳақида фикр юритар экан, "Ўзбек театрининг асосини қўйиб берувчи самарқандлик Маҳмудхўжа Бехбудийдир", — деб ёзган эди. Бехбудий бу драмасида ўзининг: "Маърифатсиз миллат инқирозга маҳкуmdir", — деган қарашини бадиий ифодалашга уринган эди.

Бироқ бу драманинг дунё кўриши осон кечмади. Унинг сабабини билмоқ учун чор ҳукуматининг мустамлака Туркистондаги генерал-губернатори Н.Р.Куропаткиннинг ўз кундалигида ёзган ва бугун жуда машхур бўлиб кетган "Биз тубжой халқини тараққиётдан, мактабдан, рус ҳаётидан 50 йил четда тутдик", — деган сўзларини эслаш kiffoя. Хуллас, "Падаркуш" драмаси ёзилгандан 2 йил кейин босилиб чиқди. Бироқ унинг муқовасида рус тилидаги: "Русиянинг француз истибдодидан қутулиши ва машхур Бородино муҳорабаси хотиралари юбилейига бағишлайман", — деган ёзув бор эди. Чор цензурасидан ўтиш учун муллиф шундай қилган эди. Пьеса босилиб чиққандан кейин ҳам уни сахнага қўйиш учун бир йилга яқин вақт кетди. Муаллиф бу ҳақдаги хатларга жавобан: "Ўйнайтурғон одам йўқ. Азбаски, Туркистонда бекор одам йўқки, халқ учун ишласа. Бекор киши йўқки, театру сахнасига чиқиб "масхарабозлик қилса", — деб ёзади.

"Падаркуш" драмасининг асосини маърифатпарварлик гоёси ташкил этади. Жамиятдаги барча бадбахтлик, бахтсизлик замон талаб қилаётган илмларни эгалламаслик туфайлидир, жаҳолат, маданиятсизлик ва бошқа жамики иллатларнинг сабаби ҳам мана шунда — илмга, зиёга, маърифатга беписандлик билан қараида, демоқчи бўлади муаллиф бутун асари давомида.

Бойнинг ўғли Тошмурод қандай одам эканлиги драманинг бошидаёқ билинади. Хонада меҳмонлар бўлишига қарамай, у одобсизларча киради-ю, томошага боражагини айтиб, отасидан пул сўрайди. Отасининг вақглироқ қайт, ёмон жойларга борма, — деган гапига жавобан Тошмуроднинг: "Кўп гапирасиз-да", — деб беандишалик ва ўта беодоблик кўрсатиши бизда дарҳол унга нисбатан салбий муносабат уйғотади.

Драмани ўқир эканмиз, Тошмуроднинг эски мактабга ҳам, янги мактабга ҳам бормаслигини билиб оламиз. Асар ичига чуқурроқ кира борган сари, аслида боланинг отага, отанинг болага ўзаро мос, бир-бирига муносиб эканлигини идрок этамиз. Ота дунёнинг жамики иззатини фақат бойликда деб тушунади. "Ахир одамлар ўқимишли кишидан, муладан кўра ўқимаган бўлса ҳам пули кўпни, бойни ҳурмат қилади-ку", — дейди у.

Драмада Домулло тимсоли ҳам берилган. У бойнинг бу фикрига қарши чиқиб, болани албатта ўқитиш зарур, деган мулоҳазани билдиради. "Хулоса чиқарсак бўлмайдими ахир, йигирма-ўттиз йилдан бери барча йирик савдо ишлари маҳаллий халқ эмас, четдан келганлар қўлида. Агар ўзимиз, болаларимиз ўқиган, саводли, илмли бўлсак эди, шу кўйга тушмас эдик", — дейди Домулло. Лекин бой бу гапга жавобан: "Ўқиганнинг бири сиз, емоққа нонингиз йўқ", — дейди.

Асарда зиёли образи ҳам муайян ўрин тутати. Беҳбудий бу зиёли тилидан Туркистон халқи учун икки йўналишдаги олимлар зарур, деган фикрни илгари суради. Бири диний йўналишдаги уламолар бўлиб, улар хатиб, имом, мударрис, муфти ва бошқалардир. Улар Туркистон ва Бухорода диний таълим олгач, ҳатто рус тилини ҳам ўрганиб, сўнг Макка, Мадина, Миср ва Истанбулда таҳсилни давом эттиришлари керак. Иккинчиси эса замонавий йўналишдаги

олимлардир. Уларни Беҳбудий "олими замоний" деб атади. Бу йўналиш эгалари, муаллиф фикрича, авваламбор, мусулмонча хат ва савод, диний жиҳатдан ҳам муайян таҳсил олиб, "ўз миллатимиз тилини биладурғондан сўнгра" дунёвий йўналишдаги мактабларга бориши керак.

Зиёли фикрича, ёшларимиз гимназияларни ўқиб битирганларидан сўнг Петербург ва Москва дорилфунунларида докторлик, қонунчилик, инженерлик, судьялик, илми саноат, илми иқтисод, илми ҳикмат, илми муаллимлик соҳаларини ўзлаштиришлари лозим. Бу билан кифояланмай болаларимизни Фарангистон, Америко, Истанбул дорилфунунларига таълим-тарбия олиш учун юборишимиз зарур. Бу борада Кавказ, Оренбург, Қозон бойларидан ибрат олиш керак.

Кўриниб турибдики, "Падаркуш" драмасидаги бу ғоя муаллифнинг юқоридаги публицистик мақолаларида илгари сурилган қарашларига эш ва ҳамоҳангдир. Бу ҳол Беҳбудий ижодида маърифатпарварлик ғояси марказий ўринда туришини кўрсатади.

Бойни ўз ўғли эмас, аслида ўғлининг шишадоши Тангриқул ўлдиради. Лекин бундан қатъий назар, драма "Падаркуш", яъни "ота қотили" деб аталади. Бу билан муаллиф ота ўлими сабабчиси ўғлидаги норасолик, илмсизлик, жаҳолат, бадхулқ одамлардан ҳамроҳ орттириши демокчи бўлади.

Беҳбудийнинг "Падаркуш" драмаси ХХ аср тонгидаги ўзбек адабиётида чуқур из қолдирди, шаклланиб келаётган ёш адибларга муайян таъсир кўрсатди.

Шунга қарамай, "Падаркуш" драмаси қатор камчиликлардан холи эмас эди. Айниқса, айрим қаҳрамонлар ҳаракати, характеридаги далилмаш санъати баъзи ўринларда кучсиз эди. Асарда ғоя доим ҳам қаҳрамонлар ҳаракатидан эмас, кўпроқ муаллиф мақсадларини тезроқ очишга интилишдан келиб чиқарди. Бу чамаси, қаҳрамон ҳаракатини ғояга бўйсиндиришга берилиб кетишдан ва драма жанридаги тажриба озлиги туфайли юз берган эди. Шу каби камчиликларига ва айниқса, баёнчиликнинг устунлигига кўра "Падаркуш" пьесаси тўла маънодаги биринчи ўзбек драмаси даражасига кўтарилмади, балки уни яратиш йўлидаги илк уриниш бўлиб қолди. Камчиликларга

қарамасдан, бу пьеса халққа кучли таъсир кўрсатди. Машҳур турколог А.Н.Самойлович 1916 йилда "Падаркуш"ни Тошкентнинг "Колизей"ида Авлоний труппаси ижросида томоша қилар экан, Тошмураднинг ўз уйига ўғриликка кириб, отасини ўлдиришидан халқ жунбушга келганини ёзган эди.

Хуллас, Беҳбудий тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшади. XVI асрдан бошланган инқироз ва турғунлик, жаҳолат ва мутаасиблик авж пардага чиққан, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллатни беҳад ҳолдан тойдирган эдики, бу имкондан фойдаланиб ўлкани забт этган Россия зўр бериб уни турғун ва тутқун сақлашга уринар эди. Мана шундай бир шароитда миллатнинг бутунлай маҳв бўлиш ва Ватаннинг буткул ғоят этилиш хавфидан асраб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётга бошлаш жаҳидлар номи билан тарихга кирган Беҳбудий бошлиқ фидойилар зиммасига тушган эди.

1919 йилнинг баҳорида Бухоро амири айғоқчилари Беҳбудийни Шаҳрисабзда қўлга оладилар. Сўнг у яширинча Қаршига келтирилади. Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан Беҳбудий пинҳона қатл этилади. 20-йилларнинг матбуот хабарлари Беҳбудий ўлимини бизга мана шундай етказадилар. Бошқа маълумотларга кўра Беҳбудийнинг ўлдирилишида совет айғоқчиларининг ҳам қўли бўлиши мумкин, деб тахмин қилинади. Қарши орқали Беҳбудий яширинча чет элга чиқиб кетишни ва Туркияга бориб, у ерда ўтказиладиган халқаро конференцияда Туркистонга мустақиллик беришни талаб қилмоқчи эди. Бундай хатти-ҳаракатлар, албатта, большевикларга ёқмас эди. Шунга кўра уларнинг Беҳбудийни жисмонан йўқ қилишда қатнашишлари ҳеч гап эмас эди. Маърифатпарвар адиб, жамоат арбоби Беҳбудий ҳаётига шундай чек қўйилди. Умуман олганда, истиқлолни муқаддас тутган, ўлканинг миллий, диний заминдаги тараққиёти учун курашган ва халқ орасида ғоят катта мавқега эга бўлган Беҳбудий кейинчалик асосли далиллар билан оқланди ҳамда муқаддас номи тикланди.

Унинг ижодини ўрганиш соҳасида Иззат Султон, Б.Қосимов, С.Қосимов, Б.Дўстқораев ва Ҳалим Сайид каби

олимлар узоқ йиллар давомида тадқиқот ишлари олиб бориб, кўплаб мазмундор мақолалар эълон қилганлар. 1994 йилда эса адабиётшунос А.Алиевнинг "Маҳмудхўжа Бехбудий" номли китобчаси босилиб чиққан бўлиб, у машҳур жаҳидлар раҳбари ижоди кенгроқ кўламда ўрганила бошлаганидан далолат беради.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ (1878 ~ 1934)

Абдулла Авлоний ўзбек жаҳид адабиётининг йирик намояндаларидан бири бўлиб, XX аср сўз санъатимиз тараққиётига ўзига хос ҳисса қўшгандир.

Абдулла Авлоний Тошкентнинг Мерганча маҳалласида туқувчи Миравлон ака оиласида туғилади. Маълум бир муддатдан сўнг оила Мирободга кўчади. Абдулла 7 ёшдан Ўқчидаги эски мактабда Акрамхон домлада савод чиқаради. У 1890 йилда шу маҳалладаги мадрасага ўтади. Кейинчалик Абдулла Шайхонтоҳурдаги Абдумаликбой мадрасасида Мулла Умар Охунд кўлида таҳсил кўради. Тирикчиликнинг оғирлашуви ўқишни давом эттиришга имкон бермайди. 1891 йилдан бошлаб у фақат қиш кунларида ўқиб, бопқа фасларда мардикор бўлиб ишлайди. Кўш ўтмай, қиш кунлари ҳам ўқишга имкон қолмайди. У бутунлай ишга шўнғиб кетади, бинокорликни ўрганади, ғишт куйиш, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик ишлари билан машғул бўлади.

Шу йиллари унда адабиётга ҳавас уйғонади. У Навоий шеърятига, Фузулий ғазалларига меҳр қўяди, қунт билан форс тилини ўрганади ва 1894 йилда ўзи ҳам шеър ёза бошлайди. Афсуски, ёшлик даврида яратган шеърларининг ҳеч бири бизгача сақланмаган. Авлонийнинг 1905 йилдан кейин ёзган шеърларигина бизгача етиб келган.

1900 йилда Авлоний тошкентлик савдогар бир хонадоннинг Саломатхон деган қизига уйланади. Шу йили отаси вафот этади. Авлоний рус тилини яхши билгани учун Оренбург, Қозон, Тифлисда чиқиб турган газета-журналларни кузатиб боради. Қисқа муддат ичида зиёлилар орасида у маърифатпарвар сифатида танилади ва ўлкадаги ижтимоий-маданий ҳаракатчиликнинг фаол

намоёндаларидан бирига айланади. Унинг бу фаолиятини 1904 йили Миробод усули савтия мактабини очишида кўришимиз мумкин. Адиб бу мактабда ўзи дарс беради.

Халқнинг маданий савиясини оширишда матбуот муҳим ўрин тутди. Шу сабабли Авлоний бу соҳада ҳам ўз билимини, кучини синаб кўради. Адиб таржимаи ҳолида: "1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслақларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газет чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди", — деб хотирлайди.

1906 йилда Исмоил Обидийнинг "Тараққий" газетаси пайдо бўлади. Кўп ўтмай, "Хуршид", "Тужжор", "Осиё" газеталари чиқа бошлади. Абдулла Авлоний буларнинг дунёга келишида бевосита иштирок этади. 1907 йил 4 декабрда эса унинг муҳаррирлигида "Шухрат" газетасининг биринчи сони босмадан чиқади. Бу газета ўз мақсадини миллатнинг кўзини очишга, мустамлакачилик зулмидан қутулишга қаратди. Оренбургда яширин суратда нашр этиладиган "Солдат" номи русча газетанинг муҳим сиёсий ташвиқотларини тарқатишда "Шухрат" газетаси кўп фидокорлик кўрсатган. Фақат газета тезда ёпилади. Лекин Авлоний бўш келмайди. У А.Бектемиров номига рухсат олиб, "Осиё" газетасини чиқара бошлайди.

1914 - 1915 йилларда у адвокат Убайдулла Хўжаев билан "Садойи Туркистон" газетасида ҳамкорлик қилади. Лекин газетанинг 66 сони чиқиб, моддий аҳволнинг танглигидан ёпилиб қолади.

Авлоний 1904 - 1905 йиллардан бошлаб ҳам ижодий, ҳам амалий иш билан қизғин шуғулланади. Ўз шеърларини у "Ҳижрон" таҳаллуси билан эълон қилади. Мақолаларини эса муаллиф "Мулла Абдулла", "Авлоний", "Абдулла Авлоний" номлари остида бостиради. Сўнграқ унинг кўп ишлабган лақабларидан бири "Индамас" бўлган эди.

1909 - 1917 йиллар Авлоний ижодий фаолиятда катта бурилиш ясади. У кепг оммани маърифатли қилишда, ижтимоий озодлик туйғуларини куртак ёздиришда жуда

катта жонбозлик кўрсатди. 1909 йилда дўстлари кўмагида у мактаб-маориф ишларига ёрдам кўрсатувчи "Жамияти хайрия" очади ва маҳаллий халқ болаларининг ўқиб билим олиши учун пул йиғиб, мактабларга тарқатади. Бу ҳақда ҳатто Оренбургдаги "Вақт" газетаси ҳам хабар берган эди. Шу йили у "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" номли 4 қисмдан иборат шеъррий тўпламининг 1-жузвини нашр қилдирди.

1913 йили у театрчилик ишларига киришиб кетади. Унинг гайрат ва ташаббуси билан "Турон" театр труппаси ташкил этилади. Унинг аъзолари 25 кишидан иборат эди. Улардан Фулом Зафарий, Шокиржон Раҳимийлар халққа таниқди эдилар. Унга 1916 йили келиб қўшилган Маннон Уйгур ва Шамсиддин Шарафиддиновлар (Хуршид) ўзбек театр маданиятининг асосчиларидан бўлиб қолдилар. Труппа 1915 йили "Заҳарли ҳаёт", "Бахтсиз куёв" каби драмаларни саҳналаштирди. Авлоний ўз труппасининг янада такомилланиши учун пешқадам озарбайжон ва татар драматургиясига мурожаат этади. Унинг таклифи билан 1914 — 1916 йиллар давомида труппада Алиасқар Асқаров (озарбайжон), Заки Боязидский (татар) бош режиссёр бўлиб ишлади. Авлоний ўзи ҳам труппа учун саҳна асарлари ёзади. Шу тариқа унинг "Пинак" (1915), "Адвокатлик осонми?" (1916) комедиялари майдонга келади. 1914 — 1916 йиллар давомида труппа Фарғонада бўлади. Бу ташриф ҳақидаги хабар маҳаллий матбуот саҳифаларида эълон қилинган эди.

Театрга яқинлик Абдулла Авлоний ҳаётида катта қийинчиликлар келтириб чиқаради. "1915 йилда маҳалла халқи "домламиз театрчи бўлди", "масхарабоз бўлди", — деб мени мактабдан қувиб Миробод маҳалласидаги бошланғич мактабни ёпдилар", — деб ёзган эди Авлоний ўз таржимаи ҳолида.

Авлоний 1914 йил бир гуруҳ тараққийпарвар ёшлар билан "Нашриёт" ширкатини тузади ва Хадрада "Мактаб кутубхонаси" китоб дўкони очиб, маданий-оқартув ишлари билан шуғулланади. Унинг Тошкентда маҳаллий муаллимлар ўртасида сиёсий ишлар олиб борувчи "Ўқитувчилар уюшмаси"ни тuzганлиги маълум. 1917 йилнинг апрель ойидан Авлоний "Турон" номли газета чиқара бошлайди. Газета ўз маслак ва мақсадини "Мусулмонлар орасида кўп йиллардан

бери давом бўлган умумга зўрлик, бидъат ва одатларни битирмоқ, келажакда бўладурган жумҳурий идорага халқни тайёрламоқ", — деб эълон қилади. Газетанинг иккинчи сонидаяқ Мирмуҳсиннинг мақоласидаги қалтис гаплари учун "Шўро Исломия" ва "Уламо" жамиятлари қўшма мажлисида мақола муаллифини ҳам, газета муҳарририни ҳам "кофир" деб эълон қилишади. Мирмуҳсин Шермухамедов яширинади, Авлониё тавба-тазаррулар қилиб, иккинчи газета чиқармасликка тилхат бериб қутулади. Бу воқеа Россия матбуотида ҳам катта шов-шувларга сабаб бўлади. Шунда ҳам Авлониё газетадан узилиб қолмади, унга ёрдам бериб турди.

Авлониё 30 йилдан ортиқ вақт мобайнида ижод қилди. Ўзи айтганидек, ўнлаб шеър ва мактаб китоблари, 4 театр китоби қолдирди. Унинг маданиятимиз тарихида тутган ўрнига баҳо берсак, педагогик фаолияти ва поэтик мероси диққатга сазовордир. Адиб мактаблар учун тузган дарсликларидан "Биринчи муаллим" 4 марта, "Иккинчи муаллим" 3 бора нашр этилади. "Иккинчи муаллим" дарслигида 50 дан ортиқ шеърӣй ва насрий ҳикоятлар бор, яна унга Л.Н.Толстой ва И.А.Криловдан эркин таржималар киритилган.

Авлониёнинг таълимий-ахлоқӣй асарлари ичида "Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ" диққатга сазовордир. Асар 1913 йилда босилиб чиқади, 1917 йилда иккинчи марта нашр қилинади. Китоб мактабларнинг юқори синф ўқувчиларига дарслик сифатида ёзилган эди. Лекин бу асарнинг аҳамияти фақат мактаб доираси билан чекланмас эди. Адабиёт ва ахлоқ ҳаваскорлари учун ҳам у қўлланма бўлиб хизмат қилди.

"Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ" таълимий асар бўлиб, унда Авлониё ўз ижтимоӣй ва ахлоқӣй-таълимий қарашларини баён этади. "Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ" Кайковуснинг "Қобуснома", Саъдийнинг "Гулистон" ва "Бўстон", Жомийнинг "Баҳористон", Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб", Аҳмад Донишнинг "Ўғилларга насиҳат" каби асарлари таъсирида дунёга келгандир. Китоб катта-кичик 64 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб таълим-тарбия масалаларига бағишланади ва бири иккинчисини тўлдиради. Абдулла Авлониё бу асарда одамларни хулқ, хатти-ҳаракати

пуқтаи назаридан икки гуруҳга бўлади: "Ахлоқ уламози инсонларнинг хулқларини иккига бўлмишлар: агар нафс тарбият топиб, яхши ишларни қилурга одат қилса, яхшиликга тавсиф бўлиб "яхши хулқ", агар тарбиясиз ўсиб, ёмон ишлайдурган бўлиб кетса, ёмонликка тавсиф бўлиб, "ёмон хулқ" аталуру".

Авлоний инсоннинг фатонат, назофат, саъи ва ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, илм, сабр, ҳилм, интизом, миқъёси нафс, виждон, ватанни севмоқ, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок ва зако, ҳифзи лисон каби фазилатларнинг барчасини "яхши хулқлар" сарлавҳаси остида беради. Ғазаб, жаҳолат, разолат, сафоҳат, ҳамоқат, атолат, хасосат, раховат, адоват, ғийбат кабиларни у "ёмон хулқлар" сарлавҳаси остида тақдим этади.

Авлоний "Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ" китобида яхши ва ёмон хулқлар масаласига ўтишдан илгари педагогиканинг буюк ролита кенг тўхталади ва болаларни ёшлик чоғидан бошлаб тарбиялаш зарур деб уқтиради. "Агар бир киши ёшлигида нафси бузилиб, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлиб ўсдими, аллоҳу акбар, бундай кишилардан яхшилик кутмак ердан туриб юлдузларга қўл узатмак кабилур",- дейди муаллиф. Унинг фикрича, болаларда ахлоқий хислатларнинг таркиб топишида ижтимоий муҳит, оилавий шароит ва боланинг атрофидаги кишилар воят катта аҳамиятга эга. Ҳақиқий инсоний ахлоқни ўзида барқарор қилган яхши кишилар ёшларга ижобий таъсир кўрсатади ва уларнинг меҳр-шафқатли, софдил ҳам мақбул бўлиб тарбияланиши учун замин ҳозирлайди. Авлоний "Тарбия" сарлавҳаси остида тарбия турлари ҳақида фикр юритади. У тарбияни замоний, бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси каби хилларга бўлади ҳамда ҳар бир турни шеърый байтлар орқали изоҳлайди. Масалан, фикр тарбияси ҳақида гапириб, муаллиф қуйидаги шеърни келтиради:

*Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар олмосдан бўлур ўткур.
Фикрнинг ойинаси олурса занг,
Руҳи равшан замир ўлуру бенур.*

Бу асарнинг иккинчи боби инсоннинг ижобий хулқларига бағишланади. Ушбу қисмда "Назофат" боби бўлиб, унда кишининг соғлиги билан узвий боғланган тозалик ва озодалик тарғиб қилинади. "Пок бўлма саломатимиз, саодатимиз учун энг керакли нарсадур. Назофат деб аъзоларимизни, кийимларимизни, асбобларимизни пок ва тоза тутмоқни айтулур",- дейди Авлоний. Муаллиф тозаликни тиббиёт нуқтаи назаридан тўғри талқин қилади. Булардан кўринадики, Авлонийнинг педагогик қарашлари фақат мактаб-маориф билан чекланмайди, аксинча, халқ ва унинг ҳаётий муаммолари турмуш шароити, маишати унинг эътиборидан четда қолмайди.

Авлоний "Виқор" бобида инсоннинг икки хил хусусиятини очишга ҳаракат қилади. Бири кишидаги виқорнинг ижобий фазилати бўлиб, уни муаллиф қуйидагича ифода этади: "Виқорлик киши ёмон хулқлардан пок, адолатли, ишида, сўзида тўғри, шафқат ва марҳаматли, арслон юракли бўлур". Авлоний такаббурликни қаттиқ қоралайди ва энг ёмон хусусият эканлигини фош қилади. Ғурур, манманлик, такаббурлик кишини хор, халқ орасидан беэътибор қилур. Ҳар қанча илм ва давлат соҳиби бўлса ҳам бир пулча қадр ва қиммати бўлмас..."- деб ёзади муаллиф.

Авлоний маърифатни жаҳолатга қарши қўяди ва жаҳолатни "инсоният номига ярашмаган сифат..."- деб талқин қилади. У дангасаликни, ғийбат ва адоватни қаттиқ қоралайди. Асарнинг ширали тили, келтирилган хилма-хил мақол-ҳикматлар, равон, таъсирчан услуб уни ўша даврдаги кўшгина таълимий-ахлоқий китоблардан ажратиб туради. "Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ" аср бошларидаги педагогик фикр тараққиётидагина эмас, балки умуман бу давр ижтимоий-эстетик тафаккур ривожига ҳам сезиларли из қолдирди.

Авлонийнинг мактаб дарсликлари суҳбат усули билан болаларнинг нутқини уюштиришда, бадий сўзлашувга ўргатишда катта аҳамият касб этади. 7-синфлар учун яратган хрестоматиясида у М.Горький, В.Маяковский, Фафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Яшин, Уйғун асарларини биринчи бор мактаб дарсликларига киритади ҳамда уларнинг ҳаёти ва

ижоди ҳақида маълумот беради. Авлоний бутун онгли фаолиятини халқ маорифига бағишлади.

Авлоний шеърияти "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" гунаамида жамлангандир. Шеърларнинг асосий мазмуни ахлоқий-маърифий, ижтимоий масалаларга боғлиқ. Улардан "Мактаб", "Илима тарғиб", "Миллатга хитоб" шеърлари манхурдир.

Авлоний ўз шеърларида XX аср бошидаги Туркистон манзарасини жонлантиради:

*Самоварга чиқишуб, ёшу қари чулдирашур,
Эртадан кечгача чойни ичадур шўлдур-шўлдур,
Ўлтуруб мақташадур отини, эшакларини,
Бир дер — йўрга, бир дер: сеники — гулдур-гулдур.
Уйида оч ўлтирадур хотини — эр тўкма еяр,
Келтуруб бачча, базмларга кетар пулдур-пулдур.
Ўйнабон қарта-қимор, пулларини бой берибон,
Том тешиб, бухча ўғирлаб одам ўлдур-ўлдур.*

Авлоний шеърларида мумтоз ўзбек лирикаси учун анъанавий бўлган гўзал ёр таърифи эмас, балки мустамлака шароитида яшаган халқ ҳаётининг аянчли манзаралари катта ўрин тутади. Шундай шеърлари билан шоир халққа миллий тараққиёт йўлини кўрсатиб, уни мактаб, маориф ва маданият билан ошно бўлишга чорлайди.

*Маризинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан, миллат,
Баадан доимо қон олдурад беморсан, миллат,
Тилинг йўқ, гар қулоғинг сурати деворсан, миллат...
Кўзинг оч, ётма ғафлатдан ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сан бирла авлодин омон миллат, омон миллат.*

Бу шеърда шоир халқнинг хор ва хаста эканлигини тасвирлаб, уни уйғотишга даъват этган. Авлоний шеърлари камчиликлардан ҳам холи эмас. Жумладан, юқорида келтирилган шеър ("Ўсон миллат") вазнида камчиликлар борлигини зукко ўқувчи бир қарашдаёқ сезади. Шеърда юрфия ёки вазнга мослаштириш учун кўп сўзлар бузиб ишлатилган. Масалан, "ўсгин" сўзи маъносида "ўсон", "уйюн" ўрнида "уйон" каби кўпчиликка тушунилиши қийин бўлган ясама феъллар қўлланган. Демак, бундай шеърлар

Авлоний кўлаб шарқия маршлар ҳам ёзган, шарқиячилик инқилоб йилларида жуда кенг тус олган эди. Авлоний ўша йиллари "Хуррият марши", "Қизил таёқчилар марши", "Толиби илм марши" каби бир неча маршлар яратган.

20-йилларда у "Индамас", "Шухрат", "Чол", "Аб", "Чегабой", "Абдуллоҳ" каби имзолар билан газета-журналларда, айниқса, "Муштум"да кўлаб ҳажвия-шеърлар, кулги ҳикоялар бостириб туради, лекин катта, жиддий асарлар яратмайди.

Авлонийнинг публицистика соҳасидаги ютуқларидан маърифатпарварлик руҳи билан суғорилган мақолалари орасида "Маданият тўлқинлари", "Ҳифзи лисон", "Жаҳолат" кабиларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Унинг "Афғон кундаликлари" номли асари эса ўзбек публицистикаси ва мемуар адабиётининг яхши намуналаридан биридир. Асарда вайроп қилинган Туркистоннинг фожиали манзараси тарихан ҳаққоний тасвирлаб берилган.

Авлоний 1929 йилда "Меҳнат қаҳрамони" унвони билан тақдирланади. 1930 йилда унга "Ўзбекистон халқ маорифи зарбдори" фахрий унвони берилади. Авлоний 1934 йил 25 августда муваффақиятсиз равишда тиш олдириш натижасида оламдан ўтади, шу сабабли айрим адабиётшуносларнинг Авлонийни қатағон қурбонлари қаторига қўшишлари етарлича асосга эга эмасдир.

Авлоний ҳамиша ўз халқига, Ватанига содиқ қолди. У ўз халқи ғамига ҳамдардгина бўлиб қолмади, балки истиқболи учун қайғурди, озодлик ва бахт қидирди, муқаддас ғоялар учун курашга даъват қилди.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ (1889—1929)

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ХХ аср ўзбек адабиётига тамал тошини қўйганлардан биридир. Ҳамза Туркистондаги жаҳидчилик ҳаракатининг намояндаларидан бири бўлиб, шеърят, наср, драматургия, педагогика, журналистика ва мусиқа соҳасида унумли қалам тебратган кўп қиррали санъаткор ҳамда жамоат арбоби ҳисобланади. У 1889 йили

Кўқонда табиб оиласида дунёга келди. Отаси — Ҳаким ибн Ишн маърифатли, илғор зиёли эди. Ҳамза аввал эски, кейин европача мактабда ва мадрасада ўқиди, форс, араб ва рус тилларини ўрганди. У Туркияда, Татаристонда, Самарқандда, Россияда босилган газета журналлар билан танишиб борар, ўша ерлардаги маориф, ўқитиш соҳасидаги ютуқларга қизиқиб қарар эди.

Ҳамза ижтимоий фаолиятида ҳам, асарларида олға сурган ғоялари орқали ҳам худди шу маърифатпарварлик бўналишида борди. У бир шаҳарда усули савтия мактаби очиб, қувғин қилинса, иккинчи вилоятда яна шундай илм маскани ташкил этарди. Ҳамза 1910 йили Тошкентда, 1911 йили Кўқонда, 1914 йили Марғилонда шундай мактаблар очди. Биринчисини саккиз ойдан кейин, бошқасини эса тўрт ойдан сўнг чор амалдорлари ёниб қўйдилар. Ҳамза мактаб очиб ўзи дарс берибгина қолмай, айна чоғда улар учун "Енгил адабиёт", "Ўқиш китоби", "Қироат китоби" (1914 - 1915) каби дарсликлар ҳам ёзади. Ҳамзанинг маориф, ўқитиш ишларидаги ютуғи шунда бўлдики, у исломни усули савтия билан жиис боғлай олди, Қуръон ва ҳадисларни фаол ёрдамга чорлаб халқни илмга, маорифга, маданиятга тарғиб қилди. Ҳамзанинг дунёқараши шаклланишида унга замондош бўлган илғор кишиларнинг таъсири катта аҳамиятга эга бўлган. Ҳамза 1908 йили Наманган шаҳрида ўқиб юрган човларини эслаб, автобиографиясида шундай ёзган эди: "...1908 йилда Наманганга бориб, етти-саккиз ой таҳсил битилгандан сўнг ҳозирги маориф раҳбари Абдулла Тўқмуллин билан тасодиф этиб, ундан яхши раҳбарликлар олдим. Ул менинг қўлимда ўз қаламим билан юз саҳифадан ортиқроқ эски усулдаги шеърый ёзмаларимни кўриб, тарбияга киришди. 1905 йил рабобий инқилобни ҳам шунда ўргандим. Қўл матбааси билан майда рисолача, эълонлар чиқариб турувчи бир татар йигити бўлиб, мен ҳар ҳафтада бир-икки унинг билан суҳбат қиладир эдим. Ул мени хили дардлаган бўлса керак, шул кундан бошлаб эски подшоҳлар турмушидан "Ҳақиқат кимда?" исмли бир роман ёзган эдим..."

Ҳамза ўзининг илғор қарашларини ёйиш учун мактаб ва дарсликлардан ташқари вақтли матбуотдан ҳам унумли фойдаланади. У 1917 йилда "Кенгаш" журналинчи чиқаради.

2-сонини чиқаришга улгурмай, жадиличлик ҳаракатининг душманлари уни ёпиб қўядилар. Ҳамза кейин "Ҳуррият" журналини чиқара бошлайди ва атиги битта сонини бостиришга имконият топади. Ҳамза жадиждлар отаси деб тан олинган Исмоилбек Ғаспиралининг содиқ, мухлиси ва шогирди эди. Шунга кўра Ҳамза чоризм зулмини, мустамлакачиларнинг халқ бошига келтираётган кулфатини юрак-юрагидан ҳис этади ва норозилик руҳидаги шеърлар ёза бошлайди. Хусусан, унинг:

*Маънавий бизни кўмгилар олуб ҳарна сирдошлар,
На қўйиб танда қон, на жон бадан ичра, -*

мисралари остида чоризм зулмига ишора ётади. Бундай исёнкор маърифатпарварликка етиб келгунча Ҳамза ижодининг илк босқичида Шарқ мумтоз адабиётининг энг яхши анъаналарини давом эттирган эди. Унинг ижоди XX аср аввалида Навоий, Фузулий, Муқимий, Фурқат анъаналари руҳида шеърлар ёзиш билан бошланган. Шоирнинг 1905 - 1910 йиллар мобайнида ёзган ғазалларида буни очиқ кўриш мумкин. Ҳамзанинг бу асарлари, асосан, ишқ-муҳаббат мавзуида бўлиб, шоир кўпроқ мумтоз адабиётимиздаги тасвир воситаларини қўллайди, ғазалчилик тамойилларига риоя қилади. Масалан, Ҳамзанинг "Бир келуб кетсун" радифли ғазали Муқимийнинг худди шу радифдаги шеърига жуда ўхшайди:

*Сабо арзимни еткур, моҳитобон бир келуб кетсун,
Тамоми ҳусн элининг шоҳи султон бир келуб кетсун.*

Ҳамзанинг бундай ғазаллари шуни кўрсатадики, у Муқимий, Фурқатга ихлос билан қараб, асарларидан илҳомланган ва анъаналарига эргашиб шеърлар ёзган. Ҳамза машқлар даврида ёзган 197 та шеърини тўплаб, девон тузади. Мазкур шеърлар "Ниҳоний" таҳаллуси билан ёзилгани учун бу тўплам "Девони Ниҳоний" деб ном олган. Девондаги кўп шеърлар муҳаббат мавзуида бўлса-да, улар орасида фалсафий, ижтимоий-ахлоқий ва ҳажвий асарлар ҳам учрайди. Шоир илк ижодида воқеабанд шеър шаклидан кўп фойдаланади, ҳаётий зиддиятларни топиб тасвирлаб,

оригинал тимсоллар, янги-янги ташбеҳлар излайди. Девондаги 10 та шеър тожик тилида ёзилган эди. Бу ҳол Ҳамза икки тилда баробар ижод эта олган истеъдодли шоир қанлигини кўрсатарди. "Девони Ниҳоний" мумтоз ўзбек адабиётидаги анъанавий тартибда тузилган бўлса-да, ундаги айрим ғазалларда энди куртак ёзаётган янги сўз санъатининг баъзи нишонлари аён кўрина бошлаган эди. Бунга иқдор бўлмоқ учун девондаги "Келадур" радифли ғазалдан қуйидаги байтларни ўқиш мумкин:

*Хастасин кўргали ул ғилбари жонон келадур,
Юзи маҳ, юлдузи ўт, кўзлари чўлпон келадур.*

*Сурма тортиб кўзига қирмизи кўйлакни кюб,
Ўйнатиб ханжарини қилғали қурбон келадур...*

*Бугина Сизга жафо солганин айбонасига,
Бу кеча ёлғуз ўзи бўлгани меҳмон келадур.*

Мазкур шеър Алишер Навоийнинг "келмади" радифли машҳур ғазалига жавобдек ёки тазоддек ёзилганга ўхшайди. Фақат у Навоий ғазалидан камида икки жиҳати билан фарқланади. Аввало, Навоий ғазалидаги ошиқ неча тунлар кутмасин, қон ютмасин, маъшуқа, яъни Аллоҳ, унинг ёнига ҳеч қачон келмайди. Ниҳоний шеъридаги маъшуқа эса кечаси ҳам севганининг олдига келиши муқаррар, чунки у Аллоҳ эмас, балки ердаги гўзал жонон ҳисобланади. Иккинчидан, у ўз сурати билан ҳам Аллоҳдан ажралиб туради. Суратдаги ишоралар фақат ердаги қизга тааллуқлилиги кундек равшан, чунки Аллоҳнинг қирмизи кўйлак кийиб, кўзига сурма тортганини ҳеч ким кўрган эмас ва кўролмайди. Демак, XX асрнинг дастлабки йилларидаги Ҳамзанинг илк ижодида, аниқроғи, деярли тўлиғича анъанавий шаклларда яратилган асарларидаёқ янги мазмун, яъни воқеликни дунёвий руҳда идрок этиш томон бурилиш юз бера бошлаганлиги яққол сезилиб туради.

Ҳамза ижодий йўлининг 2-босқичи 1910 — 1917 йилларни ўз ичига олади. Бу босқич маърифатпарварлик даври ҳисобланади. Энди Ҳамзанинг маърифатпарварлик юзларига йўғрилган шеърлари бирин-кетин босилиб чиқа бошлайди. 1914 йил 11 мартда унинг "Аҳволимиз" шеъри илк бор матбуотда чоп этилади. "Марсия" асари, "Оқ гул", "Пушти гул", "Сафсар гул", "Қизил гул" каби шеърий

тўпламлари ҳам шу босқичда нашр қилинади. "Аҳволимиз" шеъридаги баъзи сўзлар унинг мукамаллигига путур етказган. Бунга иқрор бўлмоқ учун қуйидаги мисраларни ўқиш кифоя:

*Малҳами маърифат ёпиштирсалар,
Шояд ўлса сихат йизиғларимиз...
Газета саҳифасида дарж айланг,
Чувалиб қолмасин титиғларимиз.*

Кўринадики, Ҳамза "йизиғларимиз", "титиғларимиз" сингари сунъий равишда ясалган сўзлар ишлатган бўлиб, улар ёш шоирнинг ҳали ҳам мукамаллик йўлида изланишлар жараёнини бошидан кечираётганлигидан далолат беради. Маърифатпарварлик руҳидаги асарларида Ҳамза ота-оналарга болаларини эски усулдаги мактабларда эмас, ўз давридаги энг илғор саналган рус-тузем мактабларида ўқитишни маслаҳат беради: "Кўрасизми, бошқа миллатлардаги халқ илм учун ёшгина ўғил ва қизларини Оврупага, Америкага... демак 4—5 йил мусофир қилиб юборадилар. Лоақал, сиз кўз оддингизда бўлган туземнический мактабларига беринг".

Айни вақтда Ҳамза ўқувчилар оммасини ҳам фаол газетхон бўлишга тарғиб қилади:

*Ўқуб газет, журналлар йўл излашайлик,
Мактаб очиб, авлодга йўл бошлашайлик!*

Ҳамза ижодининг доимий мавзуларидан бири хотин-қизлар овозлиги масаласи эди. Бу мавзунинг шоир ижодининг маърифатпарварлик босқичида ёрита бошлаган бўлиб, унинг талқинида илк бор "Муҳтарама оналарима хитоб" шеърида катта таъсирчанликка, муайян муваффақиятга эришган эди:

*Оҳ, қани турк қизлари саф-саф бўлиб,
Мактаба кетса эди, кўча тўлиб,
Юрганини кўрса эди бу кўзим,
Қолмағай армон эди, кетсам ўлиб,
Мазлумалар, жонлара жононалар,
Қизларингизни ўқитинг оналар.*

Маърифатпарварлик босқичидаги "Хуррият",
"Туркистон мухториятина" шеърлари ўз миллатининг оғир
азолига ачиниш, юртининг қолоқлигидан эзилиш руҳи ва
амалжакка умид нафаси билан суғорилган эди. Бунга иқро
р олмақ учун "Туркистон мухториятина" шеърдан қуйидаги
нарсаларни ўқиш кифоя:

*Тўрт юз йиллик Романовлар битгач давлати,
Кутарилди асорат, хўрлик зулмати,
Бугун қайси бир кўнгил дилшоғ ўлмасун,
Бугун қайси марди занлар обод ўлмасун,
Гофил қолманг. Бу фурсат барбод ўлмасун,
Яшасин, яшнасин турк миллати,
Яшасин, яшнасин ислом давлати.*

Ҳамза миллатнинг бугуни ва эртаси тўғрисида куюниб
қолди, бутун эътиборини уни жаҳолат уйқусидан уйғотишга
қиратди. У ўз асарлари учун мавзуни, материални ҳам,
қаҳрамон ва фикр-ғояни ҳам, конфликт ва сюжетни ҳам
барчасини ўзбек халқи ҳаётидан олди.

Миллий жозоба, айниқса, тилда ёрқин кўринади.
Ҳамзанинг тили шу қадар мафтункор, бой, жозибали,
тоддаки, бу борада ҳам у устоз санъаткор сифатида тан
олинган. У форс, араб сўзларини иложи борича
миллатмасликдан ташқари, ўзбек тилининг жамиятдаги ҳақ-
дуқуқини тиклаш учун ҳам курашди. "Хутбадан мурод
нима?" мақоласида: "Туркий тил макруҳ" деган асоссиз
хитобларга сукут этимизми?" - дейди шоир. "Миллий
ашулалар учун миллий шеърлар" мажмуасида у: "Ҳақиқатда
қасддан ўзбек тилида экан, биз ўзбек тилига
яқинлаштирмоққа киришдик", - деб ёзган эди.

Ҳамзанинг "Миллий ашулалар учун миллий шеърлар
мажмуаси"га кирган барча "Гул" гўлламлари, ундан кейинги
Октябрь тўнтаришигача ёзган шеърлари ва драматик
асарларида жаҳидчилик руҳи барқ уриб туради. Бунинг ўқ
томирини халқнинг қалб кўзини очишга, уйғонишга,
жаҳолатдан қутулиб, чин маърифатга эришишга дават
ташкил қилади:

*Ошаб, ухлаб ҳайвондек ётмайлик эмди,
То бош зулматга ботмайлик эмди.*

*Бир-биримизни ушлаб одимлашайлик,
Жаҳду-бигъат тоғидан ош ошайлик.*

Бу вақтга келиб Ҳамза ижоди жанр жиҳатдан ранг-баранглашиб, адиб назмдан насрга, шеърятдан драма жанрига ўтди. 1915-1916 йилларда Ҳамзанинг "Янги саодат", "Заҳарли ҳаёт" каби миллий рўмон ва драмалари дунё юзини кўрди. "Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари" фожиасида Ҳамза икки аянчли тақдирни одамларга ибрат сифатида, худди Бехбудийнинг "Падаркуш" пьесасидагидек ўрناق ва сабоқ тарзида ёритади. Ҳамза "Янги саодат" насрий асарида эса Олимжоннинг бахт-саодатли бўлиш сабаби "ёлғиз маърифатнинг шарофати", деган ғояни илгари суради. У Абдуқаҳҳорнинг илм-маърифатдан йироқлиги сабабли қилган қора ишларини фош этади ва ўғли Олимжон дунё кўрганлиги, билимлилиги учун отасининг айбини ювиб, ҳалол йўлдан борганлигини исботлашга уринади. Бундай таққослаш усули жаҳолат ва маърифат ўртасидаги курашни ҳамда кейингисининг муқаррар тантанасини ёрқин, таъсирчан шаклда кўрсатишга йўл очган эди. Афсуски, асосий ғояларнинг жар солиб баён қилиниши оқибатида Ҳамзанинг "Янги саодат" каби асарлари ҳақиқий роман даражасига кўтарилмади ва унинг ўзига хос эмбрионал шакли бўлиб қолди.

1917 йилдан Ҳамза ижодининг 3-босқичи бошланади. Бу босқичда инқилобий руҳ етакчилик қилади. Инқилобий руҳ аввало унинг шеърларида кўринади. Ҳамза "Яша шўро!", "Ишчилар уйғон!", "Ишчи бобо", "Уйғон" каби шеърларида Октябрь инқилобини қувонч билан олқишлайди. Бу шеърларда бадиий жиҳатдан мукаммаллик, нафислик кўзга ташланмайди. Улар қуруқ хитоблар, шиорлардан иборатга ўхшаб қолган:

*Яша шўро! Яша шўро!
Сен яшайтурғон замон
Ишчи ўғли шуҳратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!*

Ёки:

*Шўро ҳокимияти кўп яшасин!
Қўлу-оёқ асоратдан бўшасин!
Чин маорифнинг эшиги очилди
Ишчи ўғли ҳам маданий яшасин!*

20-йиллардаги лирикасида Ҳамза имкони борича ўша даврда муҳим ва долзарб саналган мавзуларни тезкорлик билан ёритишга интилади. Шунинг оқибатида Ҳамзанинг ер алоҳоти, хотин-қизлар озодлиги мавзуидаги "Ўзбек хотин-қизларига", "Муборак", "Бугун 8 март" каби шеърлари пайдога келади. Бу шеърларида ҳам юксак бадиий тукиммаллик кузатилмайдди, сиёсий руҳ нафасининг устуқлиги сезилади. Аммо шулар қаторида яратилган "Турсуной марсияси" (1928) алоҳида аҳамиятга эга. Чунки унда қаҳрамоннинг ички кечинмалари, дунёқараши, афсус-подоматлари гўзал тарзда сиёсатга боғланмасдан ифодаланган:

*Ортиқ бино кўёдим, ёр деб ўзимга
Кулгич эрким уйқу бермай кўзимга
Номарг экан чалди боғлаб қўлларим
Қиё боқмай кўз ёш томган юзимга...
"Турсунойдек ёвуқ севинг сингиллар,
Гўйс билим кўрмай турмуш боғламанг!"*

Ҳамза ўз шеърларида фақат замон янгиликларини улуғлаш билан чекланмай, эътиборини даврнинг иллатларига, мураккаб ва зиддиятли томонларига ҳам қаратади. Кўмуладан:

*Эй, мардуми Фарғона,
Аҳволинг ким йиғлар? —*

Кабии сўзлар билан бошланувчи шеърда Ҳамза 20-йиллар даври ҳаёт манзараларини чизишга интилади. Мазкур асар бошхитёр Чўлпоннинг Ватан хароблигидан, яйловларнинг боймол этилаётганлигидан эзилиб ёзилган "Гўзал Фарғона" номи шеърини эста солади. Бундай оҳангдошлик Чўлпон қаторида Ҳамза ҳам янги ўзбек шеърятининг асосчиларидан бири даражасига кўтарилганлиги тўғрисида қўлоса чиқаришга имкон беради.

Ижодий йўлининг учинчи, яъни етуклик босқичида Ҳамза драматургия соҳасида унумлироқ қалам тебратган. Хусусан, у 1918 йилда ёзилган "Бой ила хизматчи" драмасида инқилоб оқибатларини шарафлашга уринган. "Тошкентга саёҳат", "Ким тўғри?", "Тухматчилар жазоси", "Мухторият ёки автономия", "Майсаранинг иши" пьесалари шу даврда ёзилган бўлиб, улар муаллиф ижодининг жанрлар доираси комедия намуналари билан бойиганлигидан гувоҳлик беради. Бу комедияларида муаллиф ўтмиш иллатларини жон-жаҳди билан фош қилибгина қолмай, октябрдан кейинги ҳаётда ҳам кулги олови остида ёндиришга лойиқ нуқсонлар борлиги тўғрисида бонг уришга ўзида жасорат топган эди. Ҳамза мазкур пьесалари, биринчи навбатда, "Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши" асари билан ўзбек адабиётида комедия жанрига асос солди. "Майсаранинг иши" сатирик асар бўлиб, унда ортиқ даражадаги муболаға ва сарказм кучли. Асар номидаги "Майсаранинг иши" жумласи унинг мазмун моҳиятини тўла ифодалайди. "Заргар хотун" номли халқ эртаги асосида ёзилган бу пьесасида Ҳамза Майсара орқали яна бир бор фаол, курашчан ва жозибали аёл тимсолини ярата олиш маҳоратига эга эканлигини кўрсатади.

Ҳамза ўзининг "Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагилар иши" (1927) драмасида ҳам ўтмишдаги жаҳолат, бидъат, тутқунликни фош этиш соҳасида камолот чўққисига кўтарилганлигини намойиш қилди. Ҳамза паранжининг манфур сирлари орқали эски жамиятнинг ярамасликларини ҳаётий манзараларда ҳаққоний тасвирлаб беради. Ҳамза драмада асосий қаҳрамонлардан Тўлахон, Рустам, Норбойвачча, Мастура ва бошқаларнинг характерини чизишда, уларни кескин тўқнашувларга киритишда, персонажларнинг ўзига хос нутқини жонлантиришда жаҳон реалистик драматургиясининг энг самарадор анъаналари изидан боради. У Холисхон тимсолида худди А.Н.Островскийнинг "Момақалдироқ" пьесасидаги жаҳолатга қарши исён кўтарган ва зулмат дунёсида нурдек порлаган қаҳрамон сиймосини гавдалантиришга муваффақ бўлди. Шу фазилатларга кўра "Паранжи сирларидан бир лавҳа" пьесаси Ҳамза ижодининг шоҳ асари ва ўзбек драматургиясининг жиддий ютуғи даражасига кўтарилиди.

Ҳамзанинг сўнги драмаси "Жаҳон сармоясининг энг охириги кунлари" деб аталади. Унда Ҳамза жаҳонда социалистик инқилоб тантана қилиши ҳақидаги хато ғояни тарғиб этган эди. Бунинг сабаби шунда эдики, Ҳамза ўша вақтларда мафкура ва айниқса, тарих фанида кенг тарқалган бир қарашнинг, яъни социалистик инқилоб бутун жаҳон миқёсида галаба қозониши ҳақидаги ғоянинг жозибасига ишонган эди. Ғоявий йўналишдаги бу мунозарали жиҳатдан ташқари "Жаҳон сармоясининг энг охириги кунлари" пьесаси Ҳамза ижодида воқеликни акс эттиришда қўлланадиган бўёқлар, тасвирий воситалар ниҳоятда ранг-баранглашиб, орғиб бораётганлигини намойиш қилган эди. Драмада ҳаётнинг реалистик манзаралари билан бир қаторда келажакдаги шубҳали ғояларни ифодалашга кўпроқ, мостуёлган романтизм унсурларидан унумли фойдаланилган эди. Шунга кўра асарда ҳаётда ҳар кунини учрайдиган кишилар ўрнида "Шарқ", "Ғарб", "Миллат", "Олтин", "Меҳнат" сингари мавҳум тимсоллар ҳаракат қилар эди.

Ҳамза 1929 йилда ижтимоий фаолиятида диндорларга қарши курашишни ҳаддан ортиқ даражада авж олдириб юборади. У Шохимардондаги машҳур қабристон калитини олиб қўйиб, 120 шайхни даромаддан, яшаш имкониятидан маҳрум қилади. Натижада шайхлар Ҳамзани тошбўрон қилиб ўддирадилар. Ҳамзанинг вафоти муносабати билан ўша йили матбуотда кўплаб бадий асарлар ва мақолалар ёзилган эди.

Танқид ва адабиётшуносликда Ҳамза ижодини ўрганиш аса ундан аввалроқ, аниқроғи, 20-йилларнинг ўрталарида бошланган эди. Дастлаб рус тадқиқотчиси Б.А.Пестовский Ҳамзанинг мусиқа соҳасидаги фаолияти ва ўзбек театри ривожигаги хизматлари ҳақида мақола эълон қилган эди. 1939 йилда Ҳамза ижодига оид 1-китоб, яъни адабиётшунос Ю.Султоновнинг "Ҳамза" номли танқидий-биографик очерки босилиб чиқади. Шундан кейин Ҳ.Ёқубовнинг "Ҳамза", Л.Қаюмовнинг "Инқилоб куйчиси", "Инқилоб ва ижод", "Инқилобий драма", "Ҳамза" номли китоблари нашр этилиб, уларда шоир фаолияти ҳақида муфассал маълумот берилиб, асарлари кенгроқ таҳлил қилинган эди. Танқидчи Озод Шарафиддиновнинг "Истибод қурбони" мақоласида аса ("Тафаккур" 2000, №3) Ҳамза ижодини бугунги кунларда

қандай тушуниш ва талқин қилиш масалалари ёритилган. Унда Ҳамза ижодининг буткул янгича талқини учун йўл очилган.

АБДУРАУФ ФИТРАТ (1886 - 1938)

Абдурауф Фитрат Бухорода жадидчилик ҳаракатининг ва XX аср ўзбек адабиётининг бошловчиларидан бири ҳисобланади.

Буюк маърифатпарвар, серқирра ижодкор Абдурауф Фитратнинг ҳаёти ва ижодига қизиқиш ўз давридаёқ бошланган эди. "XX аср ўзбек адабиёти тарихи" китобида (Т., "Ўқитувчи", 1999) тўғри қайд қилинганидек, Фитрат ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши тарихини уч босқичга ажратиб ўринлидир.

Биринчи босқич Фитратнинг ҳаётлик даври бўлиб, у, асосан, ёзувчи асарлари ҳақида матбуотда илк фикрлар айтила бошланган, тахминан, 1910 йилларнинг аввалидан то қатл этилган — 1938 йилгача ўтган муддатни қамраб олади. Фитрат асарларига Октябрь тўнтаришидан илгариеқ фақат ўзбек тилида эмас, қатто рус тилида ҳам махсус тақризлар эълон қилина бошланган.

Фитрат ижодини ўрганишнинг бу босқичидаги мақолаларда икки нуқтаи назар кўзга ташланади. Жумладан, "Чин севиш", "Або Муслим" драмаларига тақриз ёзган Чўлпон, "Қиёмат"га сўзбоши илова этган Назир Тўрақулов, "Ҳинд ихтилочилари"га фаол муносабат билдирган Вадул Маҳмуд Фитрат асарларини юқори баҳолайдилар. Файзулла Хўжаев 20-йилларнинг аввалида Фитрат асарларининг ижтимоий салмоғини алоҳида эътироф этади. Садриддин Айний "Тожиқ адабиёти намуналари" (1926) китобида Фитрат ижодига махсус боб ажратиб, уни янги замоннинг янги йўналишидаги улкан маҳоратли ёзувчиси деб атади. Бироқ шўро сиёсати ва коммунистик фирқа мафкураси буюк миллатпарвар адиб дунёқараши ҳамда асарларини баҳолашга аста-секин ўзининг омонсиз тазйиқини ўткази бошлади. Хусусан, Ж.Бойбўлатов "Ўзбек адабиёти намуналари" (1928) китоби баҳонасида Фитратга исломнинг

адабиётдаги тарғиботчиси деган ёрлиқ ёпиштиради ва унга туркпарастликдан тортиб, шўро ва янги тузумнинг ғоявий-сиёсий душманига бўлган айбларгача қўяди. 20–30-йилларда Арслон қилинган мақолаларда Фитрат асарлари кўпроқ уларнинг мазмунидаги янгиликлар нуқтаи назаридан баҳолашиб, баъдий қийматига жуда кам эътибор қаратилган эди. Масалан, танқидчи К.Алиев “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1927 йил 28-сонида босилган тақризида Фитратнинг “Арслон” драмасини қуйидагича баҳолаган эди: “Саҳнамиз эски асарлардан оҳисталик билан бўлса-да қутилмоқда ва уларнинг ўрнини синфий руҳда ёзилган асарлар ишғол этмоқдалар. 24 февралда халқ театрусидан ўйналган “Арслон” пьесаси бунга далил”.

Кўринадикки, танқидчи синфий руҳнинг намоён бўлишини “Арслон” драмасининг асосий фазилати сифатида қайд қилади. Бу ҳол ўша давр танқидчилигида ҳукмрон мафкура тазйиқи остида социологик таҳлил унсурлари ортиб борганлигидан гувоҳлик беради. Мазкур унсурларнинг тобора кўпайиши оқибатида танқидчиликда вульгар социологизм деган салбий тамойил кучайиб, аксарият ҳолларда йўқ жойдан сиёсий хато қидириш шаклида намоён бўлади. Чунончи, Ҳамид Олимжон “Фитратнинг адабий ижоди ҳақида” мақоласида (1936) ёзувчи дунёқараши ва асарлари тўғрисида илмий жиҳатдан нотўғри фикр юритган. У Фитрат драмаларидаги миллатпарварлик руҳини пантуркизм, панисломизм ва миллатчилик сифатида талқин қилган.

Иккинчи босқич 1938–1990 йилларни қамраб олади. У даврда Фитратнинг номи ҳам, асарлари ҳам деярли батамом қораланиб келинди. Шахсга сиғиниш оқибатларини фош этишда дастлабки қадамлар қўйилган 1956 йилдан бошлаб Фитрат номи оқланиши туфайли унинг айрим асарларига ижобий муносабат кўзга ташланди. Бироқ, барибир, бу санъаткорга адолат билан ёндошувга шўро мафкураси яна узок йиллар йўл қўймади. Шунга қарамай, Озод Шарафиддинов, Аҳмад Алиев, Эрик Каримов сингари миллатпарвар адолатгўй танқидчилар адиб дунёқараши ҳамда асарларини 60–70-йиллардаёқ имкони борича одил баҳолашга ҳаракат қилдилар. 80-йилларнинг ўрталарида Фитрат ҳаёти ва ижодини адолатли ўрганиш имконияти

туғилди. Газета ва журналларда шарҳ ҳамда сўзбошилар билан санъаткор асарларидан намуналар, парчалар эълон қилинди. Шу ишда, айниқса, Аҳмад Алиев, Бегали Қосимов, Шерали Турдиев, Ҳамидулла Болтабоев, Сирожиддин Аҳмедов каби олимлар ташаббус кўрсатдилар. 80-йиллардан кейин Фитрат ҳақида ёзилган мақолаларнинг ўзиёқ 200 дан ортиб кетди.

Учинчи босқич Ўзбекистон мустақилликка эришган 1991 йилдан бошланади. Энди Фитрат ижодини чуқур ва атрофлича тадқиқ қилиш ҳамда асарларини чоп этишга киришилди. Қисқа муддат ичида Илҳом Фаниевнинг "Фитратнинг трагедия яратиш маҳорати" (1994), "Фитрат. Эътиқод. Ижод." (1994), "Фитратшунослик" (1995) сингари монографиялари, Ҳамидулла Болтабоевнинг олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун "Абдурауф Фитрат" номли қўлланмаси майдонга келди. Айни вақтда, Фитратнинг ижодидан танлаб олинган шеърлар, драмалар ва мақолалардан иборат "Чин севиш" (1996) мажмуаси, қўлланма тарзидаги "Адабиёт қоидалари" (1995), "Бедил" (1996), "Мунозара" ("Шарқ юлдузи" журнали, 1997, 1-сон) номли китоблари босилиб чиқди.

Шуни таъкидламоқ жоизки, бизда Чўлпон ва Фитрат мероси ман қилинган замонларда хорижда улар ижодини ўрганиш давом этди. Чунончи, Туркияда Фуод Кўпрули, Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Камол Эраслон, Иброҳим Ёрқин, Маҳмат Сарой ва бошқалар Фитрат асарларини миллат, Ватан дарди муаммолари негизида тадқиқ этдилар.

Эдвард Олворт, А.Беннигсен, Т.Раковска-Хейстон, Х.Каматсу, Ингеборг Балдауф сингари турли авлодга мансуб мутахассислар эса Фитрат дунёқараши ва асарларини рус сиёсати ҳамда Туркистонда Миллий уйғониш масалалари билан боғланишда ўргандилар.

Фитрат шахси ва ижодига бўлган халқаро миқёсдаги эътибор тобора ортиб бормоқда.

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухоро шаҳрида савдогар Абдурахимбой оиласида туғилди. "Мир араб" мадрасасининг мударрисси Ғофир ҳожи Раззоқ ўғлининг хабар беришича, Абдурауф ўша давр эски мактабларидан бирида, сўнг машҳур "Мир араб" мадрасасида ўқиди. 1904–1906 йилларда у ҳаж сафариди, Арабистон, Туркия, Москва, Петербург

шаҳарларида бўлади. Туркиядаги ўзгаришлар, Москвадаги сўнг уни Европага яқинлаштиради. Фитрат ҳаждан келиб, Бухородаги жадидчилик ҳаракатига бошчилик қилади, чунки унинг юртлар бўйлаб қилган сафари унинг дунёқарашига шунга мойил замин ҳозирлаган эди.

1909 йил 18 июнда Бухоро ёшлари "Тарбия атофол" номида яширин жамият ташкил қиладилар. Жамиятнинг асосий мақсади Истанбулга талабалар юбориш, шу билан юрт ҳаётини ислоҳ қилишга қодир кадрларни тарбиялашдан иборат эди. Фитрат ҳам Истанбулга юборилган талабалардан бири эди. Садриддин Айний таъкидлашча, "у талабаларнинг истеъдодлиси ва энг фозили эди".

Фитрат Истанбулда 1909 - 1913 йиллар давомида таҳсил қилади. У Истанбулдаги дорулмуаллиминда ўқиб юрган кезларида ҳамшаҳарлари билан биргаликда "Бухоро таълими (умумий) маориф жамияти"ни тузади. Бу жамият бухороликларнинг ўзаро моддий-маънавий уюшмаси ва маорифини бажарган.

1909 - 1913 йилларда Истанбулда Фитратнинг бир қатор асарлари форсий тилда босилиб чиқади. Садриддин Айний хотирлашча, Абдурауф форс-тожик тилида ёзилган дастлабки асарларини "Мижмар" ("Чўғдон") тахаллуси билан ёзган. Чунончи, 1909 йилда Фитратнинг "Мунозара" ("Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадид хусусида қилган мунозараси") асари босилади. Публицистик руҳ билан суворилган бу асар замоннинг зайли билан тарихий тараққиётнинг илк поғонасида туриб қолган, дин ва дунё, жамият ва маърифат ҳақида ҳар хил қарашга эга бўлган инкики кишининг баҳси асосига қурилган эди. Ушбу асар 1911 йилда Ҳожи Муин таржимасида "Туркистон вилоятининг газетаси" саҳифаларида, 1913 йилда Бехбудий сўзбошиси билан алоҳида китоб ҳолида нашр қилинади. 1912 йилда Фитратнинг яна бир диққатга сазовор асари - "Баёноти сайёҳи ҳинди" ("Ҳинд сайёҳининг қиссаси") чоп этилади. "Мунозара"да ҳам, "Баёноти сайёҳи ҳинди"да ҳам Фитрат Туркистон халқи жамики бойлигига ўзи эга бўлмағи керак, унга, қандай кўринишда бўлмасин, боқиманда равишда ўнгаларнинг шерик бўлиши ва хўжайинлиги бир жиҳатдан, вадлатсизлик, иккинчи томондан, ўзимизни ўзимиз удалай

олмаётганимиз, бошқара олмаётганимиз оқибатидир, деган ғояни илгари суради. "Ҳинд сайёҳи қиссаси"да муаллиф ғуо Туркистон шаҳар ва қишлоқларига, халқ ҳаётига ўзга юртдан келган бегона одам кўзи билан назар ташлаб, уларда тўлиб-тошиб ётган иллатларни, фожиаларни, меҳнаткаш инсон қашшоқлигини, бойлар ва камбағаллар, аёллару эркаклар орасидаги тенгсизликни бир-бир юзага чиқаргандек бўлади. Жумладан, бир қишлоқда ҳинд сайёҳи оилавий жанжал натижасида эрнинг хотинини уч талоқ қўйиш воқеасига гувоҳ бўлади. Улар кейинчалик ярашиш учун қозининг олдига борадилар. Қози эса яраштириш учун жуда катта пул талаб қилади. Эр-хотинлар ўзлари ярашиб олганларини айтсалар ҳам, қози барибир улардан катта пулни ундириб олади ва гувоҳ бўлгани учун унинг 300 тангасини ҳинд сайёҳига тортиқ қилади.

Қиссада турмушдаги даҳшатли офатларнинг деярли барчаси ёрқин ва таъсирчан манзараларда намоён қилинади. Ўзининг шу хусусияти билан мазкур асар "Мунозара"дан анча фарқланиб турар эди. Аниқроқ айтганда, "Мунозара" кўпроқ муаллиф ғояларининг баёнидан иборат бўлса, "Ҳинд сайёҳи қиссаси"да ёзувчи қарашларининг бирмунча бадиий лавҳалар воситасида ифодаланганлиги сезилиб турар эди. Она Ватан шаҳар ва қишлоқларига ҳиндистонлик келгинди нигоҳи билан қаралишига кўра Фитратнинг бу қиссаси машҳур рус ёзувчиси А.Н. Радишевнинг "Петербургдан Москвага саёҳат" номли асарини эслатади. Ушбу икки асар бир сайёҳнинг шаҳар-қишлоқлар бўйлаб сафари ва орттирган таассуротлари асосига қурилганлиги рус ҳамда ўзбек адабиётлари тарихининг маърифатпарварлик босқичида олиб борилган шаклий изланишларда маълум даражада муштараклик бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Фитратнинг форс тилида ёзилган дастлабки шеъррий тўплами "Сайҳа" ҳам Истанбулда 1911 йилда нашр этилган эди. Шоирнинг бу тўламга кирган шеърлари 1914 йилда "Садой Туркистон" газетасида ўзбек тилида ҳам босилади. "Ватанпарварлик тўплами бўлган "Сайҳа"ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматигина эмас, шу билан бирга рус ҳокимияти ҳам таъқиб қила бошлайди. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги ғояси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодалаб берилди", - деб ёзган эди Файзулла

Хужаев. "Ватандан буюк ва улуғ ошён йўқ мен учун", — дейди "Сайҳа" тўпламидаги шеърлардан бирининг лирик қаҳрамони, уни фақат севиш ва мадҳ этиш, унга сажда қилишнинг ўзигина кам; Ватан, унинг истиқболи учун, керак бўлса, жондан кечмоққа тайёр тура олмақ лозим. "Сайҳа" тўпламидаги шеърларда баъзан айрилиқ нидоларига дуч келамиз. Тўғри, бу айрилиқ кўпинча муҳаббат изтироблари, лекин, аynи вақтда, мазкур туйғулар пировардида қаҳрамон қалбидаги Ватан соғинчига туташиб кетади.

Тўпламдаги айрим шеърларнинг лирик қаҳрамони тасавури ва ҳаёлотида аниқ мақсад касб этиб улгурмаган пурли манзил ҳамда идеаллар гавдалангандек бўлади. Бу шеърлар ва шу даврда яратилган айрим публицистик-бадий асарлар қаҳрамонлар оламини, туйғуларини бир дард бирлаштириб туради: бу -- қандайдир фотиҳ-золимдан зорланиш, юртдаги ва муайян маънода, туркий дунёдаги ҳаётдан, яшаш шароитларидан, турмушнинг кўнгилдагидек эмислигидан, ҳақиқий фидойиларнинг озлигидан ўпкаланиш; кимдандир, қаердандир аллақандай ёрдам кутиш, ўзгариш ва ўзгартириш ғояларига йўғрилган нола-ю фарёддир.

Бу асарлар билан Фитратнинг Тошкентда нашр этилган "Ўзбек ёш шоирлари" (1922) мажмуасига кирган шеърларида муайян муштараклик ва уйғунлик мавжуддир. Бу умумийлик истиқдол ғоясидир. Фитратнинг аксар шеърлари чуқур изтиробларга тўла. Хусусан, "Яна ёндим..." шеърисида у ёзади:

*Юрагимнинг қалин, қизгин олови-ла қайнаган
Кўз ёшларим қайдасиз?*

Лирик қаҳрамонни ҳатто кўз ёшларки тарк этган экан, бунинг сабаби нимада?

*Яна бутун борлигимнинг негизлари ерилди,
Умидимнинг кўп чигамли тираклари йиқилди.
Ҳаёлимнинг тотли, чучук соатлари бутунлай
Узоқлашиб кета мандан... тўсиб тура йўлимни.
Умидсизлик қайғулари тонги отмас бу тундай
Ўлим дағи қўшқорғани келиб тўтмас қўлимни.*

Шеър ёзилган вақтдаги тарихий шароит, умидларнинг бирин-кетин барбод бўлиши, шўро тазйиқининг ортиши

шоирни ўз тилакларидан йиғи, илтижо қилиш даражасини олиб келган эди:

*Йиғла, бир оз ўқсузланган тилагим,
Мен ҳам сендай бахтсизликка тутундим,
Умидсизлик аро тушиб йўқсул жоним ўртанди.*

Фитрат умидсизликнинг узоққа чўзилишини истамайди, ундан тезроқ қутулишни хоҳлайди, чунки ноумид яшаш мумкин эмас. Истиқлол орзусида яшовчилар умидни кўма олмайдилар. Шундан Фитрат умид кўзи юмулмаслиги учун, у ҳатто очиқ ярадек бўлса бўлсин, ловиллаб, борлигини билдириб туришини орзу этади:

*Ур, ур!.. сенинг тирноқларинг нозли, нозли урдукча,
Юрагимнинг бишиб қолғон яралари очилсун.
Чолғи қили сенинг нозли тирноғинг-ла титраркан,
Умидимни қоплаб турғон қора булут йиртилсин.*

Кўринадики, Фитрат лирикасида 1917 йилнинг октябридан кейинги шароитдан қониқмаслик, норозилик оҳанглари кучайиб боради. Ҳатто уларни яширолмай қолган шоир ўзининг исёнга тўлиқ қарашларини очиқдан-очиқ баён қилиш орқали ҳам нимагадир эришиб бўлишини умид қилади. Балки шунинг оқибатида бўлса керак шоир "Шарқ" шеърисида ўз ғояларини очиқдан-очиқ хитоблар, норозиликка тўлиқ ҳайқириқлар шаклида маълум қилади:

*Бироқ бугун эсизларким, бу ўлка,
Ҳар томондан таланмишдир йўлсизча.
Маданият деган ғарбли албости,
Боқинг, бунинг кўкрагидан ўқ босди.*

*Тўрт-беш яшар бир боланинг бошини,
Боқинг, кескир қилич билан кесмишлар.
Йиғлаб турган онасининг бўйнига
Бир ип билан осмишлар...*

*Янгигина келин бўлғон бир қизнинг
Кўкрагини эри бўлғон йигитнинг
Жонсиз ётқон гавдаси узра қўюб
Найза билан тешмишлар...*

*Хотунларнинг пардаси,
Болаларнинг юраги,
Қариларнинг гавдаси
Ёрилган, эзилган...*

Бу мисраларда оддий шеър тузилиши қоидалари бузилган бўлса-да, Фитратнинг кейинги бошқа лирик асарларида унинг ҳақиқий шоирлик маҳорати ярқирраб кўринади, яъни кўпчилик ғоялар чинакам адабиёт воситалари ёрдамида ифодаланади. Хусусан, Фитрат "Қор", "Бир оз кул", "Миррих юлдузига", "Беҳбудийнинг сағанасини изладим", "Шоир" каби шеърларининг деярли барчасига эрк тушунчаси ва истиқлол ғоясини сингдиришга ҳаракат қилади. Шоир топталиш, хорланиш абадий эмас, деган фикрни илгари суради. Унинг фикрича, эрк сари интилиш абадийдир:

*Яна бир кун кўк кўрагини очиб,
Кула-кула бу оналар сари боққанда
Яна бир кун қизлар каби табиат
Қулоғига олтин ҳалқа таққанда,
Бунлар бутун пичронлардан айрилиб,
Кўклар сари қараб учиб кетадур.
Яна учиш, яна ўйин, яна эрк...*

Фитрат Туркистон мухториятини сўнгсиз меҳр билан қарши олди. Мухторият эълон қилинган 1917 йил 27 ноябрь кунини у "миллий лайлатулқадримиз" деб атади. У ўз қувончини шундай ифода этади: "Элик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди. Оғзимиз қонланди. Еримиз босилди. Молимиз тиланди. Шарафимиз емурулди. Номусимиз расб қилинди. Инсонлигимиз оёғлар остига олинди. Тўзимли турдик, сабр эдик. Кучга таянган ҳар бир буйруғга бўйсундик. Бутун борлигимизни қўлдан бой бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтурдук, иймонларимизга ўраб сақладук. Бу – Туркистон мухторияти! "

Ўз ижодининг дастлабки, яъни маърифатпарварлик ва изланишлар босқичида Фитрат халқни тезроқ билимли қилиш ҳамда шу йўл билан уни бахтли ҳаётга олиб чиқиш

мақсадида жушқин педагогик фаолият билан ҳам шуғулланади. Ўзининг бу мақсадини адиб дастлаб "Раҳбари нажот" (1915), "Оила" сингари ахлоқий-таълимий асарларида юзага чиқаради. Улар бадиий асарлардан кўра кўпроқ илмий, фалсафий тадқиқотга ёки публицистик рисолага яқин турар эди. Мазкур асарларида Фитрат ижтимоий тузумнинг, оила ҳаётининг, инсон руҳиятининг, дунё қурилишининг, дин ва миллат равақининг турли-туман қирраларини маълум даражада илмий асосда ҳамда оммабоп услубда ёритишга интиланган эди.

Фитратнинг педагогик фаолиятида унинг 1917 йилда Бокуда нашрдан чиққан "Ўқув" номли дарслиги алоҳида ўрин тутди. Эски мактабларнинг юқори синф ўқувчилари учун яратилган бу дарсликда Фитрат Ҳамза, Авлоний, Ажзий, Айнийларнинг шу типдаги китобларидан фарқли ўлароқ, бадиий асарнинг ўзига хос хусусиятлари, муаллифлар ҳақида мухтасар маълумотлар беради ҳамда Навоий, Бобур каби мумтоз шоирларнинг асарларидан намуналар келтиради. Фитратнинг "Ўқув" номли китоби ҳозирги ўрта мактаблардаги дарслик-мажмуаларнинг дастлабки кўринишларидан бири эди.

1918 йилда Фитрат бошчилигида "Чигатоё гурунги" деган уюшма иш бошлади. Бу ҳукумат рўйхатидан ўтган расмий ташкилот бўлиб, ўзбек адабиёти ва тилининг ривожланиши, назарий-амалий масалаларни ўрганиш билан шуғулланар эди. 20-йилларда йиғилган фольклор намуналари, "Ўзбек ёш шоирлари" тўпламининг нашр этилиши, Фитрат ташаббуси билан ва шахсан ўзи иштирокида "Девону луғотит турк", Қутадғу билиг" устида таржима ҳамда тадқиқот ишларига киришилиши "Чигатоё гурунги" бошлаган ишларининг дастлабкилари эди. Жамиятнинг фаол аъзолари мумтоз сўз санъатини, хусусан, Навоий даври адабиётини синфийлик нуқтаи назаридан туриб эмас, яхлит ҳолда ўрганиш керак деган фикрни илгари сурган эдилар. Афсуски, 1922 йил ўрталарида "Чигатоё гурунги" шўро ҳукуматининг тазйиқи остида ўз фаолиятини тўхтатди ва аъзолари тарқатиб юборилди. Унинг зиммасидаги вазифалар маориф халқ комиссарлиги ҳузуридаги илмий ҳайъатга топширилди.

Фитрат 1920. – 24 йилларда Москвада Шарқ тиллари институтига дарс беради. Бу ерда у профессорлик унвонини олади. Юқорида санаб ўтилган асарлар Фитрат ижодий фаолиятининг изланишлар босқичи самаралари ҳисобланади. Улардан кейинроқ вужудга келган Фитрат драмалари эса муаллиф ижодий йўлида жиддий бурилиш содир бўлганлигидан далолат беради Иккинчи босқичнинг ўзига эътибор ҳусусиятларидан бири шунда эдики, Фитрат энди, асосан, ўзбек тилида ижод қила бошлайди. Бу даврда ўзбек тилида яратилган асарларини у "Фитрат" ("Табиатан истеъдодли") тахаллуси билан эълон қилади.

Фитрат 1916 – 1934 йилларда драматургия соҳасида беракали ижод қилади. Фитратнинг 13 та драма ёзгани бизга маълум. Шундан 7 таси тўла ҳолда сақланган. 1919 – 1922 йилларда яратилган "Чин севиш", "Ҳинд ихтилолчилари" драмалари романтик руҳ билан суғорилган эди. "Чин севиш" ва "Ҳинд ихтилолчилари"да Ҳиндистоннинг мард фарзандлари Ватанни инглиз босқинчиларидан озод қилиш учун кураш олиб борадилар. Фитрат ҳинд материали асосида Туркистон дардини бадиий гавдалантиришга интилган эди. Аммо бу драмаларнинг мазкур фазилати кейинчалик бутунлай тескари талқин этилиб, Фитратни "миллатчи", "халқ душмани" сифатида айблаш учун дастак қилинган эди.

1924 йилда яратилган "Абулфайзхон" трагедиясини Фитрат драматургиясининг чуққиси дейиш мумкин, чунки унда шафқатсиз тарих сабоғи юксак бадиий ҳақиқат даражасига кўтарилган ва инсоният чексиз қон тўкишлар даҳшатли фожиаларга олиб келишидан огоҳ этилган эди. "Абулфайзхон" фақат Фитрат ижодида эмас, балки умуман XX аср ўзбек адабиётида алоҳида ўрин тутади. Асарда тасвирланган асосий воқеаларнинг деярли барчаси тарихий заминга эга. Улар тарихий ҳужжатларга асосланган. Асарни яратишда Фитрат Абдурахмон Толенинг "Абулфайзхон тарихи", Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг "Убайдуллонома", Муҳаммад Козимнинг "Нодиршоҳнинг жаҳонгирлик тарихи", Мир Вафо Карманағийнинг "Тухфаи хоний" сингари тарихий асарларидан унумли фойдалангани И.Ғаниев тадқиқотларида эътироф этилади.

"Абулфайзхон" аштархонийлар ҳукмронлиги барбод бўлиб, манғитлар сулоласи бошланган даврларнинг

иккаласида ҳам мамлакат хонавайрон аҳволга тушиб, саройда қон тўкишлар, фисқ-фужур, зўравонлик, қабихликларга чек қўйилмаган замон тасвирланган биринчи ўзбек тарихий трагедиясидир.

Фитрат "Абулфайзхон"ни яратишда татар, озарбайжон, турк драматургияси, хусусан, Ҳусайн Жовиднинг "Сиёвуш", "Иблис", "Оқсоқ Темур" сингари трагедияларнинг тажрибаларидан ўрганди. У жаҳон фожианависларининг отаси Шекспир асарлари, айниқса, "Юлий Цезарь" сингари трагедиясидаги маҳорат сирларидан баҳраманда бўлди. "Абулфайзхон" жаҳон адабиётидаги трагедиянавислик, хусусан, Шекспир ижодининг самарадор анъаналари асосида ёзилганлиги сабабли янги ўзбек драматургиясини бошловчилик қудрати касб этган эди. Бу ўринда Фитратнинг улуғ инглиз драматурги асарларидан онгли равишда таъсирлаганлигини ва илҳом олганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур бўлади. Бунинг далили сифатида "Адабиёт қоидалари" китобида Фитратнинг трагедия жанри хусусиятлари тўғрисида сўз юрита туриб, Шекспирнинг ижоди юзасидан мулоҳаза билдирганлигини эслаш мумкин. Фитратнинг буюк инглиз драматурги асарларидан қай тарзда таъсирланганлигини юзага чиқариш учун И.Ғаниев "Абулфайзхон" пьесасини Шекспирнинг "Гамлет" ва "Макбет" трагедиялари билан қиёслади ва кўплаб муштарак хусусиятларини аниқлагандек бўлади. Аслида "Абулфайзхон" тарихий трагедия намунаси бўлганлиги сабабли уни Шекспирнинг шу жанрдаги пьесаси билан қиёслаш ижобийроқ самараларга олиб келиши мумкиндек туюлади. Хусусан, "Абулфайзхон" пьесасининг Шекспир қаламига мансуб "Юлий Цезарь" каби тарихий трагедиялар билан қиёсий таҳлили улар орасидаги кўплаб муштаракликларни аниқлашга имкон беради. Иккала пьеса ҳам тарихий трагедия жанри намунаси бўлиб, уларда ўтмишда ўз халқини ёки атроф муҳитни ларзага солган ҳукмдор шахслар — машҳур Рим императори Юлий Цезарь ва Бухоро ҳокими Абулфайзхон асосий қаҳрамонлар қилиб олинган. Иккала асарнинг моҳияти гўё "Абулфайзхон" пьесасидаги персонажлардан бири Улфатнинг: "Подшолик қон билан суғорилатурган бир ёғочтир. Қон оқиб турмаган ерда бу ёғочнинг қуриб қолиши аниқдир", — деган

сўзларида ёрқин ифодаланади. Агар "Юлий Цезарь" пьесасида император ўлдирилиши билан дарё-дарё қонлар оқса, Фитрат асарида Абулфайзхоннинг қатллари ва унинг ўзи пировардида ҳалокатга етиб келиши билан боғлиқ ҳолда янада кўпроқ қон тўкилгандек туюлади. Демак, Фитрат пьесасида қон тўкилиши билан боғлиқ фожиалар кескинроқ, даҳшатлироқ тарзда кўрсатилгандек таассурот қолдиради. Агар Шекспир асарида Юлий Цезарь ўлдирилиши билан Рим империясининг инқироzi бошланса, Фитрат трагедиясида Абулфайзхоннинг қатл этилиши натижасида Бухорода аштархонийлар сулоласининг умри тугаб, манғитлар ҳукмронлиги ўрнатилади. Шу тариқа иккала пьеса тажрибаси ҳам В.Г.Белинскийнинг: "Агарда қон, ўликлар, ханжар, заҳар трагедиянинг одатдаги белгилари бўлмаса-да, лекин унинг оқибати ҳар вақт қалбнинг энг қимматли умидлари емирилиши, бутун бир ҳаёт саодатининг йўқоливидир", — деган сўзларида мазкур жанрга хос хусусиятлар ниҳоятда ҳаққоний ифодаланганлигини тасдиқлайди. Мазкур асарларда кескин драматик конфликт, эҳтирос-у изтиробга тўлиқ кишилар руҳияти, фожиавий интиҳо муҳим ўрин тутди. Иккала трагедия ҳам хаёл, арвоҳ, руҳ каби рамзий тимсолларга бойлиги билан ажралиб туради. Агар Брут ва бошқа қотилларни Юлий Цезарь хаёли, хотираси, Антонийнинг уларни фош этувчи нутқи ларзага солса, Фитрат асаридаги Раҳимбийга тўкилган дарё-дарё қонлар хаёли, Сиёвуш тимсоли, Иброҳим Оталиқнинг ханжардек сўзлари тинчлик бермайди. Бу асарларнинг ҳар иккиси ҳам муаллифларнинг замондошлари учун зулм авж олишдан огоҳ бўлишга чақириқдек янграганлиги билан ҳамоҳанглик касб этади. Агар Шекспир Цезарнинг ўлимини кўпроқ умуминсоний фожа сифатида талқин этган бўлса, Фитрат Абулфайзхоннинг инқирозини миллат бошига тушган фалокатдек кўрсатади. Замонавий ва миллий руҳнинг теранлиги "Абулфайзхон" трагедиясининг Шекспир асаридан фарқли томони ҳисобланади.

Демак, Фитрат трагедияси улуг ижодкорлар аънаналари улкан истеъдод имкониятлари қаторида замонавий ва миллий руҳ билан бойитилганда, чинакам бадиий кашфиётлар яралиши ҳамда улар янги адабиёт

шакланганлигини яққол намоёиш қилиши тўғрисида хулоса чиқариш имконини туғдиради.

"Абулфайзхон" миллий ўзига хос асардир. Унда Бухоро хонлигининг тарихий муҳити манзаралари мана-ман деб туради. Муаллиф тарихий ҳодисаларни бадий тафаккурга хос тўқималар билан жонлантиради. Трагедияда тарихий шахслар ҳаётда қандай бўлса шундайлигича эмас, балки бадий образга айланган қаҳрамонлар тарзида кўз олдимизда гавдаланадилар.

Абулфайзхон тарихда шахснинг роли моҳиятини англашга ёрдам берадиган бир тимсолдир. Хон юртбоши бўла туриб, ўзида ваҳший ва бадбин иллатларни мужассамлаштирар экан, бу фақат ўзи учунгина эмас, бутун мамлакатга ҳам офатдир, деган хулоса чиқаради муаллиф.

Асарда фожиа Абулфайзхон инқирози, руҳий драмасининг теран кўрсатилиши замирида рўй беради. Фитрат асар ниҳоясида Абулфайзхоннинг руҳий ҳолатини очишга алоҳида эътибор қаратади: "Хон: Кўп дўстларимни ўлдирдим. Мени бир Ота каби асрагон Фарҳод оталиқни бошини оёқлар остида кўрдим. (Кўзларини тутиб) Уф... кўзларим қонга тўлди. Кечалари ухлай олмайман. Кўзларимни юмғоч, бутун ўлғонлар, ўлдирғонларим мани айлантуруб олалар, сираланиб ёнимдан ўталар. Мани кўрқуталар, манга кулалар".

Фитрат Абулфайзхон тимсоли орқали зўравонлик, шафқатсизлик, қонхўрликнинг ғайриинсоний моҳиятини фош этади. Драматург учун тарихнинг ўзигина эмас, ундан чиқариладиган сабоқларнинг замонавийлиги муҳим эди.

"Абулфайзхон" услубий хусусиятлари жиҳатидан ҳам ўзига хос асардир. Унда Фитратнинг трагедия яратишдаги истеъдоди ёрқин кўринади. Услубнинг асосий хусусияти шундаки, қаҳрамонларнинг характери, асосан, руҳий таҳлил заминига қурилган. Муаллиф биринчи бўлиб ўзбек драматургиясига хаёл (руҳ) образини олиб киради ва асарнинг асосий ғоясини очишда ундан усталик билан фойдаланади. Ўзининг юксак фазилатларига кўра "Абулфайзхон" драмаси Фитрат ижодий йўлининг етуклик босқичи бошланганлигидан гувоҳлик берган эди.

1926 йилда ёзилган "Арслон" ва 1930 йилда яратилган "Рўзалар" драмалари эса замонавий руҳ билан суғорилган

эди. "Арслон" пьесасида Ҳамзанинг "Бой ила хизматчи" драмаси руҳи яққол сезилиб туради. Унда худда Ҳамза асарларидаги каби севгилисини бой тортиб олишига қарши камбағал йигит кўтарган исён манзаралари жонлантирилган эди. Кўпроқ тақлид йўлидан борганлиги сабабли Фитрат бу драмасида бадийликнинг юксак чўққиларига кўтарилмади.

"Рўзалар" пьесаси эса Фитратнинг катта комедиянавислик маҳоратига эга эканлигидан далolat берувчи асар сифатида майдонга келган эди. Унда рўза пайтида юз берган жуда қизиқ можаролар ва бевақт овқатга, ичкиликка ёки кўкнорига ружу қўйган кишиларнинг кулгили қолатлари ҳамда амалдорларнинг жирканч башаралари, тубан маънавий қиёфалари жуда таъсирчан саҳналарда намоён қилинган эди.

Фитрат ўзбек адабиёти тарихида кўпқиррали ижодкор сифатида ўлмас из қолдирди. У танқид, адабиётшунослик, санъатшунослик, тарих, тилшунослик ва матншунослик соҳаларида жуда кўп асарлар яратиб, ўзбек маданияти хазинасини бебаҳо дурдоналар билан бойитди. Улар орасида "Адабиёт қоидалари", "Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи", "Умар Хайём", "Ўзбек адабиёти намуналари" каби китоблари, Алишер Навоий, Машраб, Аҳмад Яссавий, Бедил сингари шоирлар ижодига оид мақолалари, "Қутадғу билиг" кўлөзмасини топишдек хизматлари диққатга сазовордир.

Фитратнинг тахминан 25 йил давомида олиб борган тадқиқотлари ва ёзган мақолалари ниҳоятда салмоқли бўлиб, у ижодининг кенг қамровлилиги жихатидан XX аср ўзбек маданияти тарихида алоҳида ўрин тутди. У ислом тарихи, фалсафа, иқтисод назарияси, сиёсат, мусиқашунослик, спорт, мелиорация, география, педагогика, математика, механика, оптика, тиббиёт каби йўналишларда ҳам илмий изланишлар олиб борди.

Жадидчилик раҳнамоларидан бири Фитрат бир неча сафарлари қаторида 1938 йил 4 октябрда қатл этилади, 5 октябрда эса ўлимга ҳукм қилинади.

1991 йили маданиятимиз даргалари Чўлпон, Абдулла Қодирийлар қаторида Абдурауф Фитрат ҳам Навоий номидаги Республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ (1894 - 1938)

Абдулла Қодирий XX аср ўзбек адабиётининг асосчиларидан, йирик намояндаларидан бири ҳисобланади. Абдулла Қодирийнинг янги ўзбек адабиёти ривожига тутган ўрни беқиёсдир. "Ўтган кунлар", "Меҳробдан чаён" асарлари билан у ўзбек реалистик романчилигига асос солди.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) 1894 йилнинг 10 апрелида Тошкент шаҳри Бешёғоч даҳаси, тўртинчи Эшонгузар маҳалласида дунёга келади. Отаси Қодир бобо йигитлик чоғларида савдо билан шуғулланган, кейинчалик кексайгач, боғбонлик қилиб кун кечирган. Онаси Жосият биби уй бекаси бўлган.

Қодирий ўз таржимаи ҳолида шундай ёзади: "Бошида бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта билмадим: аммо ёшим етти—саккизга етгач, қорним ошга тўймаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат саксон ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин (ярим гектардан кўпроқ ер) боннинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам очликка дуч келиб, қиши билан жаврашиб чиқар эканмиз".

Ёзувчининг ёшлик йиллари хийла аянчли кечди. У эски мактабларда бошланғич билимни ҳам тўлиқ ололмади. Шунга қарамай, Қодирийнинг билимга, адабиётга қизиқиши асло сўнмади. Кейинчалик 1908 йили Тошкентда рус-тузем мактаби очилгач, Абдулла унда ўқиб, дунёвий билимлардан бирмунча кўпроқ хабардор бўлади. Мактабни тугатгач, у мануфактура билан савдо қилувчи бир бойнинг дўконига приказчик (мирза) бўлиб ишга киради ва зиёлилардан таниш орттиради. Худди шу даврда Абдулла Қодирийнинг адабиёт соҳасидаги изланишлари бошланади. Унинг дастлабки машқлари 1913—1914 йилларда илк бора матбуот юзини кўрди. Шоирнинг "Миллатимга", "Аҳволимиз", "Тўй" каби илк шеърларида жаҳолат ботқоғида қолган халқнинг аҳволи алам билан ёрқин деталлар орқали таърифланади:

*Кўр бизнинг аҳволимиз, ғафлатга қандай ётамиз,
Жойи келган чоғида виждонни пулга сотамиз.*

*Ўлимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламак,
На худонинг буйруғи бўлган улум ўргатамиз.*

Бу каби аянчли ва кулгили аҳвол баёнидан кейин муаллиф ёшларга, зиёлиларга мурожаат этиб шундай дейди:

*Келингиз, ёшлар, зиёлилар, бу кун ғайрат қилинг,
Ухлаганларни агар Қодир эсак уйғотамиз.*

Қодирий тез орада шеърятдан драматургия ва насрга ўтади, бирин — кетин "Бахтсиз куёв", "Жувонбоз" асарларини талон қилади. Муаллифнинг эътироф этишича, "Бахтсиз куёв", "Падаркуш" пьесаси таъсирида, "Жувонбоз" эса татарларда чиқиб турган жадидчилик руҳидаги ҳикоя ва романларга тақлидан ёзилган. Бу икки асарда ҳам Қодирий ўз шеърларидаги қарашларини давом эттиради, жадид адабиётига хос ғояларни илгари суради. Аммо бу асарларнинг иккаласи ҳам бадиий жиҳатдан анча заиф эди. Хусусан, "Жувонбоз"да шахсларнинг исми бору жонли киефаси, ички дунёси кўринмайди, воқеалар ҳамisha ҳам ёрдин лавҳаларда намоён бўлмайди, кўпроқ нақл қилинади. Ойбек: "Жувонбоз" ҳикоясининг тили ҳам халқ тилидан жуда узоқ, бўёқсиз, жонсиз "қуруқ" бир тил. Эски "дуойи салом тили", — деб ёзган эди.

"Бахтсиз куёв" мафкуравий-ғоявий жиҳатдан Қодирий наздида, умуман жадид адабиётида ўсиш-ўзгариш бўлганини кўрсатувчи пьеса эди. Ундаги персонажлар жамиятдаги ҳар хил кучлар — бой, камбағал, илғор ва қолоқ гуруҳлар вакиллари бўлиб, ёзувчи кўпроқ камбағал етим йигит Солиҳ ёнини олиб, унга ачиниш — ҳамдардлик билдиришга уринган эди. Айни пайтда, персонажларнинг ижтимоий моҳияти яхши очиб берилмагани учун адибга таъналар ҳам қилинган эди. Жумладан, Ойбек 1936 йили "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" номли китобида: "Камбағал Солиҳ ва у қабиларнинг елкасидаги йўғон танжирнинг нимадан иборат эканлиги ... англашилмайди ... куёв ҳам ёш келиннинг ўлимига сабабчи бўлган бой — эксплуататорлар бир четда қолади ... камбағалнинг устига миниб олган бой ҳақида "чурқ" этмайди..." — каби танқидий фикрларни билдирган эди. Абдулла Қодирий "Бахтсиз куёв"да ўз олдига камтарона мақсад қўйган — қолоқ одатлар

таъсирида катта тўй қилиб қарзга ботган одамлар
фожиасини кўрсатган ва шу асосда эскирган иллатларга
қарши чиққан эди. "Жувонбоз" ва "Бахтсиз кувён"
асарларидаги камчиликларни Абдулла Қодирийнинг янги
реалистик шаклларни эгаллаш йўлидаги изланишларининг
самараси деб изохлаш тўғри бўлади.

Абдулла Қодирийнинг "Улоқда" ҳикояси (1916) билан
унинг ижодий йўлидаги иккинчи, яъни етуқлик босқичи
бошланади. Ойбек бу ҳикояга жуда юксак баҳо бериб:
"Улоқда" номли ҳикояси "Жувонбоз" ва бошқа асарларига
нисбатан тенглаштирилмас даражада юқори бир асар", —
деб ёзади у. Бу асарда ёзувчи реалистик ҳикоя техникаси,
приёмларини эгаллаганлиги яққол аён бўлади.

Ҳикояда халқнинг қадимий удумларидан бири — улоқ
воқеаси тасвирланади. Воқеаларнинг ҳолис, беғубор ўсмир
тилидан ҳикоя қилиниши асарга ажиб бир самимият бахш
этади. Қодирий "Улоқда" ҳикояси билан ўзбек насрида
реалистик методнинг қарор топишига асос солди. "Улоқда"
ҳикояси халқ сўзлари ва ифодалари асарнинг бадий
тўқимасига узвий сингдириб юборилганлиги билан ажралиб
туради.

"Улоқда" ҳикояси Октябрь инқилобигача бўлган ўзбек
адабиётидаги реализмнинг чуққиси, ёзувчининг жиддий
муваффақияти ҳисобланади. Реалистик ҳикоячилик соҳасида
орттирилган тажриба Абдулла Қодирийнинг романдек йирик
эпик жанрда ижод йўлига кириши учун имкон ҳозирлайди.
Натижада, адибнинг "Ўтган кунлар" ва "Меҳробдан чаён"
романлари унинг ижодида энг катта ҳодиса сифатида
майдонга келади. Ёзувчи эътироф этишича, "Ўтган
кунлар"ни у 1919 йилда ёза бошлаган. Тўлиқ ҳолида роман
1925 йилда "Маориф ва ўқитғувчи" журналида, 1926 йилда
эса китоб шаклида босилиб чиққан. Абдулла Қодирий бу
романида ҳолис — объектив туриб, ўтган XIX аср
ўрталаридаги Туркистон тарихини, ўзбек халқи ҳаётининг
ҳаққоний манзарасини гавдалантиради, даврнинг етакчи
ижтимоий кучлари моҳиятини очади, ўша замон
кишилариининг аҳвол руҳияти, орзу-интилишлари, қувонч ва
ташвишларини фавқулодда бир маҳорат билан ёрқин
тимсоллар орқали кўрсатади. Романда Отабек ва Кумуш
сингари асосий қаҳрамонларнинг фожиали севгиси, тақдир

ёрдди ёритилган инсон эрки, муҳаббати масаласи билан бир қаторда Россияга муносабат муаммоси ҳам катта ўрин тутади. Халқ ёки миллат тақдири масаласи асарда муайян ўрин эгаллашига ёзувчи романнинг қуйидаги биринчи китобларидаёқ ишора қилади: "1264-чи ҳижрия, давл (22 январ 22 феврал — ёзувчи изоҳи) ойининг 17-чиси, қишки кунларининг бири, қуёш ботқон, теварақдан шом азони эшитиладир".

Бу парчада ёзувчи қуёш ботганини, шом азони эшитилганини эслатиш орқали Туркистон узра зулматга тўлиқ қора тунлар, яъни рус мустамлакачиларининг босқини келтириб келаётганига ишора қилади. Гарчанд, халқ тақдири масаласи бутун асар давомида изчил ёритиб берилмаган бўлса-да, муаллиф роман охирида мазкур муаммони буткул унутмаганлигини англаувчи яна бир рамзий ишора қилади.

Биробарин, роман "Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди", — деган сўзлар билан тугайди. Бу парчадаги "қора" сўзи рус мустамлакачилари томонидан босиб олинган Туркистон тупроғида зулматга тўлиқ тунлар бошлаганлигига рамзий ишора ҳисобланади. Демак, муаллиф "қора тун"дек ажойиб қолипловчи рамзий ишора воситасида ўзининг миллат қисмати ҳақидаги қайғуларини, ғоявий ниятини қай даражададир яширин йўллар, аниқрови, чинакам адабиёт унсурлари ёрдамида ифодалашга ҳаракат қилган. Айрим қаҳрамонлар нутқида эса мазкур ғоялар очиқроқ ифодаланганининг ҳам гувоҳи бўлиш мумкин. Отабек роман бошларидаёқ ўз даврининг илғор кишиси илғари суриши мумкин бўлган қарашларни, яъни Россиянинг давлат қурилиши, қонунлари, тартиблари, маориф ва маданияти жуда ибратли эканлиги, лекин Туркистон унга қўшилиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги фикрни суҳбатдошлари ўртасига ташлайди. Ҳеч бир инсон ўз халқининг қул бўлишини истамаслиги эътиборга олинса, Отабекнинг бу қарашлари юксак миллатпарварлик руҳи билан суғорилган ғоялар эканлиги яққол аён бўлади. Шунга қарамай, Отабекнинг мазкур ғоялари Абдулла Қодирийни Туркистоннинг Россияга қўшилиши прогрессив аҳамиятини англамасликда ва "миллатчи", "халқ душмани" сифатида айблаш учун бир дастак тарзида фойдаланилган.

Етмиш йил давомида "Ўтган кунлар" романи теварагида қизгин баҳс-мунозаралар бўлди, у ҳақда асоссиз танқид, ўринсиз даъволар билан баробар, айниқса, 60-йиллардан кейин кўп илиқ гаплар ҳам айтилди. Бироқ бу романнинг ўзбек адабиёти, маънавий тараққиётимиздаги ҳақиқий ўрни ҳали атрофлича илмий тадқиқ этилган эмас.

Қодирийнинг кашфиёти шундаки, у "Ўтган кунлар" орқали янги давр адабиётининг бир неча ғоявий-бадий вазифаларини моҳирона ҳал қилиб берди. Асарда XIX аср рус ва Европа реалистик романчилигига хос деярли барча муҳим хусусиятларни топиш мумкин. Бу хусусиятлар ҳар қандай тақлидлардан холи равишда миллий заминда ўзбек халқи тафаккурига хос тарзда намоён бўлган.

"Ўтган кунлар"да реализмнинг энг муҳим тамойилларидан бири тарихийлик принципи, адабиётнинг ҳаётга яқинлашуви яққол намоён бўлди. Абдулла Қодирий реал турмуш манзараларини санъат мулкига, чинакам бадий ҳақиқатга айлантира олди. Буни Отабек билан Кумушнинг оддий севги саргузаштлари — илк учрашувлари, висол, ҳижрон дамлари ифодаси, тўй, қизлар базми, қудаларни кутиб олиш лавҳалари тасвири — барча-барчаси нақадар рангли бўёқлар, хилма-хил оҳанг-садолар, нафис туйғулар билан йўғрилганлигида кўришимиз мумкин.

"Ўтган кунлар" ифода тарзи жиҳатидан эски ва реалистик наср, мумтоз ҳамда янги ўзбек адабиёти орасида олтин кўприк вазифасини ўтади. У янги услубий йўналишларнинг қарор топиши, ривож учун кенг йўл очиб берди. Ҳақиқий истеъдод имкониятлари билан халқ оғзаки ижоди, миллий замин ва жаҳон сўз санъати анъаналари чатишиб кетиш натижасида чинакам бадий кашфиётлар дунёга келиши қонунияти янги ўзбек насрида илк бор ёзувчи Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар" романи яратилиши мисолида яна бир карра тасдиқланди. Асар халқ оғзаки ижоди ва мумтоз ўзбек адабиётининг бевосита таъсирида юзага келганлиги Абдулла Қодирийнинг: "Халқимизни шу замонанинг "Тоҳир ва Зухра"лари, "Чор дарвиш"лари, "Фарҳод ва Ширин" ва "Баҳром"лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз", — деган сўзларида яққол ифодаланган эди. Абдулла Қодирийнинг худди шу сўзлари олинган "Баъзи изоҳлар" мақоласида

("Шарқ ҳақиқати", 1929 № 148) роман қисман европача ёзиш усулидан фойдаланиб ва кўпроқ машҳур араб ёзувчиси Жўржи Зайдон ижоди таъсирида яратилгани қайд қилинган эди. Танқидчи Сотги Хусайн "Ўтган кунлар" романига бағишланган ва "Шарқ ҳақиқати" газетасининг 1928—1929 йиллардаги сонларида босилган машҳур туркум мақолаларида бу асарнинг дунёга келишида Жўржи Зайдон ижоди билан бир қаторда улуғ француз ёзувчиси В.Гюго насрининг таъсири кучли бўлганлигини алоҳида таъкидлаган эди. Жўржи Зайдон (1861—1914) асли Байрутда туғилган ливанлик араб бўлиб, XIX асрнинг 80-йилларида Мисрга кўчиб ўтган ва умрининг охиригача шу ерда қолиб, машҳур "Ал-ҳилол" журналини нашр эттирган. У янги араб адабиётида роман жанрига асос солган ёзувчи ҳисобланади. Зайдон йигирма иккита роман ёзган бўлиб, уларнинг аксарияти тарихий асарлар эди. Ҳозирга қадар ўзбек тилига унинг "Фарғона келини", "Хорун Ар-Рашиднинг синглиси", "Амин ва Маъмун" романлари таржима қилинган. Рус адабиётшунослигида Жўржи Зайдон романларининг асосий камчилиги сифатида уларда теран психологик таҳлил еттишмаслиги кўрсатиб ўтилган. Шунга қарамай унинг романларида реалистик методнинг кўплаб ҳаётбахш жиҳатлари намоён бўлган эди. Мазкур романларида реализм принципларининг қарор топишида XIX аср француз адабиёти билан бир қаторда машҳур шотланд ёзувчиси Вальтер Скоттнинг тарихий асарлари муҳим роль ўйнаган. Агар шу далиллар инобатга олинса, Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар" романини ёзиш жараёнида Жўржи Зайдон ижоди орқали билвосита реалистик Фарб адабиёти анъаналаридан таъсирланганлиги аён бўлади. Абдулла Қодирий романида реализм принциплари қандай тарзда намоён бўлганлигини аниқламоқ учун "Ўтган кунлар"ни Жўржи Зайдоннинг "Хорун Ар-Рашиднинг синглиси" асари билан қиёслаш ўринли бўлади. Қиёсий таҳлил бу асарларнинг иккаласига хос кўплаб муштарак хусусиятларни аниқлашга имкон беради. Аввало, иккала асар ҳам тарихий роман жанрига мансублиги билан бир-бирига яқин туради. Агар араб ёзувчиси романида Ироқда Хорун Ар-Рашиддек оламшумул шухрат топган халифа ҳукмронлиги давридаги форсларга қарши миллий адоват кучайиши ва унинг

дахшатли оқибатлари қаламга олинган бўлса, "Ўтган кунлар"да рус босқини туфайли мустамлакага айланган халқ бошига тушган фожиалар, қипчоқ қирғинлари китобхонни ларзага соладиган даражада акс этирилган. Иккала асарда ҳам жамият, миллат муаммоларига боғлиқ ҳолда алоҳида шахслар муҳаббати, қисмати ёрқин гавдалантирилган. Ушбу романларда Хорун Ар-Рашиднинг синглиси ва Кумушбиби тимсолларида аёл қалбининг эҳтирослари-ю изтироблари, ўткинчи қувончга тўлиқ муҳаббатлари-ю фожиали қисматлари самимий хайрихоҳлик билан чизилган. Уларнинг иккаласида ҳам энг олий ҳукмдорларнинг адолатпарварлик ниқоблари сидириб ташланиб, ўта ёвузлик тимсоли бўлган моҳиятлари шафқатсиз рембрандг бўёқлари билан фош қилинган. Бунга Хорун Ар-Рашиднинг синглиси ва икки гўдагини ҳеч ўйламай ўлимга маҳкум этиши ҳамда Худоёрхоннинг сира иккиланмай Отабекни қатлга буюриши ҳақидаги саҳифаларни ўқиб, тўлиқ иқроп бўлиш мумкин. Ҳар икки романда ҳам Хорун Ар-Рашид ва Азизбекдек зolim ҳукмдорлар ёнида уларни инсоф-у адолатга, қон тўкишдан тийилишга чақирмоққа беҳуда уринган Юсуфбек ҳожи ҳамда Шайх Исмоил каби фидойи инсонлар бўлганлиги кўрсатилади. Агар Шайх Исмоил Хорун Ар-Рашидга Бармакий форсларга қарши уруш қилмаслик ҳақида маслаҳат беришга йўл тополмай эзилса, Юсуфбек ҳожи Азизбекни халққа ўттиз икки тангадан солиқ солишдан қайтаролмай қийналади.

Мазкур асарларда сюжетнинг қизиқарли чиқишига, конфликтларнинг таранглигига катта эътибор қаратганлиги, интригалардан, "сир сақлаш" усулидан ўринли фойдаланилганлиги ҳам улардаги муштарак унсурлар ҳисобланади. Ниҳоят, уларнинг энг муҳим муштарак томони шунда-ки, иккала роман ҳам янги араб ва ўзбек адабиётларида улкан ҳодиса даражасига кўтарилди. Агар Жўржи Зайдон ижоди кўпроқ француз, инглиз ва шотланд романчилигидан озиқланганлиги инобатга олинса, европача ёзиш усуллари унинг асарлари орқали Абдулла Қодирий кашфиётининг туғилишига туртки берганлиги яққол аён бўлади. Танқидчи Сотти Ҳусайин "Ўтган кунлар"га бағишланган туркум мақолаларида мана шу ҳақиқатни тушуниб етмаганлиги сабабли Абдулла Қодирийни ўринсиз

ривинида Европа адабиётидан узоқликда ноҳақ айлаган эди. Шунга кўра ушбу мақолаларда турли халқларга мансуб кўрувчилар ижодидаги ўзаро таъсир, анъана ва новаторлик масалалари муглақо нотўғри талқин қилинган эди. Фақат Абдулла Қодирий таниқли араб ёзувчисининг романнавислик тажрибасида синалган, яхши самаралар берган унсурларни, усулларни, воситаларни ўзлаштириш билан чекланиб қолмади. У Жўржи Зайдон романларидаги романтикни, яъни психологик таҳлилга нисбатан воқеалар муфассаллиги устунлигини пайқаб, ўз ижодида бу соҳада бурилиш ясашга интилди. Натижада "Ўтган кунлар" романининг барча бобларида психологик таҳлил бир хилда торан чиқмаган бўлса-да, асар инсон руҳининг, қалбининг жуда нозик, мураккаб, зиддиятли қирраларини ниҳоятда чуқур ёритувчи кўплаб таъсирчан саҳифалар билан бойитилади. Жўржи Зайдон асарларидан фарқли ҳолда Абдулла Қодирий ўз романига психологик таҳлилнинг ғоятда самарадор унсурларини, воситаларини киритди. Хусусан, биз "Хорун Ар-Рашиднинг синглиси" романида биронта ҳам мактуб учратмаганимиз ҳолда, "Ўтган кунлар"да муаллиф руҳий жараёнларининг чуқур таҳлиliga имкон берувчи хат воситасидан жуда унумли ва ўринли фойдаланганининг гувоҳи бўламиз. Улар орасида Кумушбибининг Отабекка ёзган хати, айниқса, характерли бўлиб, аёл қалбининг кўз илғамас жилваларини, ҳаяжонлари-ю орзу-армонларини, пучга чиққан хаёллари-ю узилмаган умидларини, пинҳоний назокати-ю ошқора жаҳлу ғазабини ёрқин намоён қилиши билан ажралиб туради: "Вафосизга. Мен ўзимнинг бу мактубимни кўз ёшларим билан ёзаман. Негаки ҳозирда маним ёлғиз кўз ёшларимгина эмас, бутун борлигим сиёҳдир. Мен энди офизлардаги "вафо" сўзига ишонмайман. Чунки мен ўзимнинг вафосига ишонганим бир йигитдан улур вафосизлик кўрдим. Уятимдан кўзларимни очолмайман. Негаки еру кўлар, тоғу тошлар ва дунёдаги барча нарсалар манинг алданганим учун кулиб масхара қилгандек қарайдирлар... Бу кунимдан, бу ҳасратимдан қутилиш учун ўзимга ажал қақираман. Лекин ажал ҳам мен шўрликдан нафратлангандек, гўё ул ҳам менга вафосизлик қиладир.

Бегим, гарчи аччиғлансангиз ҳам айтишга мажбурман: сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхшиликни билиш, боринг-чи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш. Билъакс сиз: ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит!

Сизни ҳийлакор дедим: эсингизда борми, содда отамни, гўл онамни қандоғлар қилиб алдадингиз? Ёдингизда борми, шамъ ёнида мени алдаб айткан сўзларингиз, берган ваъдаларингиз, "маним орзум" деб қилган хитобларингиз, тўккан кўз ёшларингиз?... Бас, бу ҳийлалар, бу макрлар сиздан бошқа кимда топилсин?

Сизни оғзи қон бир бўри дедим: чунки сизда раҳм йўқ. Сиз ўзингизнинг заҳарлик тишларингиз билан мазлумлар кўксини, баёвлар бағрини чок этасиз; янги очилган гулларни, энди бош тортқан лолаларни вақтсиз сўлдирасиз, очилиб битмай ўлдирасиз!

Сизни уятсиз дедим: илгари вахшатингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини билатуриб ҳам яна уялмай-қизармай виждонсизлар амрини берасиз ва уятсизлигингизни яна бир қат ортдирасиз!

Мен сизнинг баъзи бир даъволарингизга ҳайрон қоламан: отам Тошқанда экан чоғда бу гапни айтишга уялган эмишсиз... Гўё бунинг ила номуслик бўлиб кўринмоқчисиз шекиллик?!

Онам баъзи вақтларда:

Янги ёр топқанда, дўстлар, эскидан кечмоқ керак,

Эскини ўлган санаб, латта кафан бичмоқ керак,—

байтини ўқуб қўяр, мен бўлсам ул вақтларда бунинг маъносига тушунмас эдим. Аммо... энди бу байтни кимга айтилганига ва унинг маъноларига хўб тушинмоқдаман. Ташландиқликнинг сўнг ўтинчи қилиб сиздан шуни сўрайман: учинчи ёр топқанда иккинчи бечорага ҳам шундай уятсизлик қилинмаса эди. Бу тилагим учун ажабланмангиз, чунки "пичоқни ўзинга ур, оғримаса ўзгага сол", — дейдилар.

Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак. Кумуш эмас, Тупроқбиби ёздим".

Келтирилган парчадан англашиладики, Абдулла Қодирий учун хат шакли кишилар орасидаги алоқа

воспитасидан кўра кўпроқ инсон кўнглини, ички дунёсини тарғибувчи кўзгу бўлиб хизмат қилади.

Демак, Абдулла Қодирий реализмнинг Жўржи Зайдон асарларида етарлича намён бўлмаган тамойилларини, бадиий талқин усулларини ўз асарига олиб кириш йўли билан новаторлик ҳодисаси даражасига кўтарилган кашфиёт яратишга муваффақ бўлди. Ўз навбатида бу ҳол тўла маънодаги янги ўзбек насрини бошлаб берувчи роман реалистик методнинг тўлиқроқ, мукамалроқ тарзда қарор топганлигидан далолат ҳисобланишини ҳам тасдиқлайди.

1926 йилдан бошлаб адиб иккинчи тарихий романи "Меҳробдан чаён" асари устида ишлади. Асарнинг "Меҳробдан чаён" деб аталиши унда кўпроқ мунофиқ диндорларнинг "муқаддас даргоҳ"га номуносиб ҳаракатларига, илмига амал қилмайдиган, эътиқодни оёқ остида топтайдиган, шахсий манфаат йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган, ҳалол одамларни кўролмайдиган ҳасадгўйлар моҳиятига ишорадир. Абдулла Қодирий бу романида ҳам Анвар, Раъно, Солиҳ Маҳдум, Нигоройим, Сулғонали, Сафар бўзчи, Абдурахмон каби такрорланмас гўзал тимсоллар яратди. Романда муҳаббат масаласига турли табақа вакиллари муносабатини кўрсатиш орқали ёзувчи XIX аср ўрталаридаги тарихий шароитнинг ҳаққоний манзараларини чизишга, бир томонда жабр-зулм авж олганлигини, иккинчи тарафдан эса адолат учун кураш сўнмаганлигини ёрқин тавдалантиришга муваффақ бўлган. Фақат мазкур асар "Ўтган кунлар" романи даражасида мукамал чиққан деб ҳисоблаш қийин, чунки ундаги баъзи ноқеалар ва руҳий жараёнлар тасвирида бадиий далиллаш санъати етишмагандек туюлади. Хусусан, Анварнинг жаллодлар қўлидан осонлик билан қутқарилиши асардаги энг заиф далилланган ўринлардан ҳисобланади. Аммо асарнинг бошқа бир гўзал ўринлари бу заифликни босиб кетади.

Анвар билан Раънонинг севги, висол фалсафасида анъанавий илоҳий ишқ ва тақдирга қарши исён — янги давр ёшларига хос хусусият туташиб кетган. Раъно хонга унаштирилгач, икки ёш орасида севги ва висол хусусида муҳим суҳбат бўлиб ўтади. Ўрдадаги ғаламислар бирлашиб Анвар билан Раънони бир-биридан ажратиш пайида қизни

хонга рўпара қилганлари эслатилади. Шунда Анвар дейди: "Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажрата оладиларми? Йўқ, мажозий ажралиш — ажралиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий боғланганмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатл этиш ифлослар урдасидан келмас. Бас шу ҳолда биз икков нега хафа бўлайлик, Раъно?"

Сўнг Анвар ишқ ҳақидаги асосий гапни айтади: "Ишқ давоси авом ўйлаганча васл эмас — ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндирувчи, ҳажр эса камолотга эриштиргувчидир".

Анвар энг асосий саволни ўртага қўяди: "Сен шу иккисидан қайси бирини танлайсан, Раъно?"

Бу саволга дарҳол жавоб бериш осон эмас. Раъно узоқ мушоҳададан сўнг, савол Анвар тарафидан такрорлангач, ишонч-эътиқод билан кейингисини танлашини айтади. Бу борада у тақдирга тан беришга асло рози эмас. "Хоннинг ифлос тўшагида ётмайман!" — дейди қатъий қилиб қиз. Анвар ҳам ўз навбатида: "Сени йиғлатиб, ҳайвон чангалига бермасман!" — дейди мардона туриб. Гарчад, Анвар билан Раъно ишқ, висол, ҳажр бобида анъанавий, илоҳий ишқ руҳида тарбияланган бўлсалар-да, барибир, бошқа бир давр ёшлари сифатида ҳажр орқали камолотга эришувни оғизда эътироф этсалар-да, амалда бошқа йўл тутадилар. Ҳажр эмас, висолга талшинадилар, дадил курашадилар.

Хуллас, "Меҳробдан чаён" характерлар оламини, руҳиятини ўзига хос оҳанглар, бўёқлар воситасида теран ифодалаб берган ўхшаш ишқ бадийи обидадир. Ўз асарининг қимматли обидага айланиб қолишини сезган адиб: "Тарихий романнинг бир яхши хусусияти шуки, у бир жиҳатдан бадий асар сифатида китобхонга мароқ беради, иккинчи жиҳатдан ўқувчини бир қадар тарих билан ошно қилади", — деган фикрларни ёзиб қолдирган эди. Яна у деган эдики: "Қалам — ўқлоғи, адабиёт — кетмон бозори эмас. Йўсинсиз равишда хотирага келган ҳар сўздан жумлалар тўқимоқ фазилат саналмайди. Сўз — қолип, фикр унинг ичига қўйилган фишт бўлсин, кўпчилик хумдонидан пишиб чиққач, янги ҳаёт айвонига асос бўлиб етсин". Янги ҳаёт айвонига қўйилган бу "асос" орадан йиллар ўтиб машҳур шарқшунос олим Е.Э.Бертельсни қуйидаги жумлаларни айтишга ундаган бўлса ажаб эмас: "Дунёда бешта, яъни француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд

романчилиги мактаблари бор эди, энди олтинчисини, яъни ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди". Абдулла Қодирий романлари хусусида айтилган фикрлар орасида машҳур қозоқ адиби Мухтор Аvezовнинг сўзлари диққатга сазовордир: "Абдулла Қодирий (Жулқунбой) романлари 1920 йилларда, гўё текис саҳрода тусатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди, унинг асарларини Қурмонғози ёки Чайковский куйларини тинчлагандай дам олиб, мириқиб, гашт қилиб ўқийсан киши. У йигирманчи йиллардаги бутун ... туркий тиллар адабиёти бадий прозасининг энг зўр устасидир".

Абдулла Қодирий "Ўтган кунлар", "Меҳробдан чаён" каби тарихий романлари билан бадий ижодда энг жиддий муваффақиятга эришди. Замоनावий асарларида эса ёзувчи романлари даражасидаги ютуқларни қўлга кирита олмади. Чунончи, замонавий мавзуда ёзилган Абдулла Қодирийнинг "Обид кетмон" қиссаси натуралистик тасвир унсурларининг ортиб кетиши туфайли мукаммал асар даражасига кўтарилмади. Шунга қарамай, Абдулла Қодирийнинг кўпчилик асарлари қатори "Обид кетмон" қиссаси ҳам ўз даврида ҳақиқий баҳосини ололмади. Вульгар социологизм нууси билан заҳарланган, фақат "синфий ёндашиш"нигина мезон қилиб олган, аслида чинакам илмий талқиндан узоқ, ўта ўжар, жоҳил танқид бу ўзига хос қисса моҳиятини бузиб, уни мафкуравий хатоларга тўла, "сиёсий тутуриқсиз" асар деб эълон қилди (Ж.Шарифий, О.Шарафиддинов. "Обид кетмон" ҳақида". "Қизил Ўзбекистон", 3.06.1937).

"Обид кетмон" кейинги йилларда ҳам ўзининг муносиб баҳосини олгани йўқ. Ойбек ҳам "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" китобида қиссани ижобий баҳоламайди, асарда колхозлаштириш, синфийлик руҳи етакчилик қилишини алоҳида таъкидлайди.

Қодирий ўз фаолияти давомида матбуот соҳасида ҳам аҳамиятли ишлар қилди. "Муштум" журналининг ташкил этилиши адиб номи билан боғлиқдир. Ёзувчи бир қатор илмий-публицистик, адабий-танқидий мақолалар ёзди. "Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан", "Тошпўлат тажанг нима дейди?", "Шарвон хола нима дейди?" каби сатирик асарлари билан ўз журналининг бойитди. Муаллиф бу асарларида инсон характеридаги ёмон иллатлар, қусурлар

устидан кулади. Мазкур асарларида ёзувчи ўтмишнинг ва ўзи яшаётган давр турмушининг дахшатли манзараларини заҳарханда қаҳқаҳа воситасида гавдалантириб, чинакам ҳажвий характерлар яратиш бобида катта маҳорат эгаси эканлигини намойиш қилади. XX аср ўзбек адабиётида ўчмас из қолдирган Абдулла Қодирий 1938 йилда қатағон даврининг қурбони бўлди.

Танқид ва адабиётшуносликда Абдулла Қодирий ижодини ўрганиш ёзувчи ҳаётлик чоғидаёқ бошланган эди. Чунончи, Туркистонда фаолият олиб борган рус адабиётчиси Г.В.Андреев 1915 йилнинг 23 сентябрь куни "Туркестанские ведомости" газетасида босилган "Тошкентда тузем спектакли" номли мақоласида "Бахтсиз куёв" пьесаси ҳақида гапириб: "Драма ташвиқий, ахлоқий характерга эга бўлиб, унда бадийлик, тасвирийлик йўқ. Ва бу, шубҳасиз, келажакнинг иши. Оқибат бизнинг ерли аҳоли рус драматик асарларининг репертуарларини осон тушуниб оладиган бўлганларидан кейин, сарт театрлари ҳам ўз-ўзидан бадий бўлиб қолади", – деб ёзган эди.

Абдулла Қодирий ижодига оид биринчи китоб 20-йилларда танқидчи Сотти Хусайн томонидан яратилган бўлиб, у "Ўтган кунлар" деб аталган эди. Унда "Ўтган кунлар" романига моҳият эътибори билан нотўғри баҳо берилган эди, чунки танқидчи асарнинг ғоявий-бадий қимматини белгилаш ўрнига ундан сиёсий хато қидиришга, ўйлаб чиқарилган қолишларга солишга берилиб кетган эди. Ойбекнинг юқорида тилга олинган "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" номли китобида ёзувчи асарлари катта хайрихоҳлик билан ижобий баҳоланган бўлса-да, улардан сиёсий хато қидириш давом этади.

50-йилларнинг охирларидан Абдулла Қодирий ижодини ўрганиш соҳасида янги босқич бошланади. Энди танқидчилик ёзувчи ижодини гўё қайта таҳлил этишга ва баҳолашга киришади. Натижада, Иззат Султон, А.Алиев, И.Мирзаев, Ҳ.Ёқубов, Ф.Насриддинов, М.Қўшжонов, У.Норматов каби танқидчиларнинг Абдулла Қодирий ижодини илгаригига қараганда кенгроқ кўламда талқин этувчи мақола ва китоблари майдонга келади.

Миллий истиқлол даврида Абдулла Қодирий ижодини ғоявийлик ва бадийлик, шакл ва мазмун бирлиги

қонуниятлари асосида теран таҳлил қилишга интилиш бошланди. Бу интилишнинг ва умуман, ёзувчи ижодини ўрганиш тарихининг энг жиддий ютуқлари сифатида танқидчи М.Қўшжоновнинг "Ўзбекнинг ўзлиги" ва У.Норматовнинг "Қодирий боғи" китоблари вужудга келади. Мазкур китоблар Абдулла Қодирий ижодини ўрганиш тарихида талқинларнинг янгиланиш босқичи бошланганлигидан гувоҳлик берувчи асарлар ҳисобланади.

ЧЎЛПОН АБДУЛҲАМИД СУЛАЙМОН ЎҒЛИ (1897 - 1938)

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон XX аср шеърятининг йирик вакили, ўзбек насри, драматургияси, танқидчилигига катта ҳисса қўшган мутафаккирдир.

Шоир "Чўлпон", "Қаландар", "Мирзақаландар", "Андижонлик" каби таҳаллуслар билан ижод қилган. Абдулҳамид Сулаймон ўғли 1897 йилда Андижонда Қатортерак маҳалласида туғилган. Унинг онаси уй бекаси бўлган, отаси Сулаймонқул Мулла Муҳаммад Юнус ўғли деҳқончилик, ҳунармандчилик, базозлик билан шуғулланган. (Чўлпоннинг отаси "Расво" таҳаллуси билан назаллар ёзган.)

Абдулҳамид аввал эски мактабда ўқийди, яхшилаб хат-саводини чиқаргач, Андижон ва Тошкент мадрасаларида таҳсил кўради, араб, форс, турк тилларини мукамал билалайди. У ёшлигидаёқ шарқ адабиётини шу қадар севиб қоладики, бутун умри давомида Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Умар Хайём, Румий, Навоий, Тавфиқ Фикрат, Номик Камол, Абдулла Тўқай каби буюк сўз сашъаткорларининг асарларини ёд олишдан тўхтамайди, улар ҳақида ҳаяжонли мақолалар ёзади. Замона зайлини чуқур ҳис этган Чўлпон Андижонда янги очилган рус-тузем мактабига ҳам кириб ўқийди. У ерда бир қанча дунёвий билимларни, айниқса, рус тилини мукамал ўрганади. Шундай қилиб, Чўлпон 16—17 ёшларидаёқ ҳам шарқона, ҳам европача пухта маълумот олган, илғор фикрли зиёли бўлиб етишади.

У 1913-14 йиллардан ижод қила бошлайди. Унинг дастлабки асарлари "Садои Туркистон", "Садои Фарғона" каби маҳаллий газеталарда, шунингдек, Оренбургда чиққан "Шўро" журналида босилади. Чўлпоннинг дастлабки асарлари жумласига "Ваганимиз Туркистонда темир йўллар", "Адабиёт надур?" каби мақолалари, "Уш" очерки, "Қурбони жаҳолат" фельетони, "Дўхтур Муҳаммадиёр" ҳикояларини киргизиш мумкин.

"Адабиёт надур?" деган мақоласида Чўлпон адабиёт баҳонасида Туркистоннинг истиқболи ҳақида қайгуради, халқнинг келажагини таъминлайдиган омилар тўғрисида мулоҳаза юритади. У ёзади: "Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилиб турган вужудимизга сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қаро кирлар ила хираланган руҳимиз учун шул қадар адабиёт керақдир. Адабиёт яшаса, миллат яшар..." Бу мулоҳазалар бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Чўлпон 16 ёшида ёзган "Адабиёт надур?" мақоласида сўз санъатининг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида фикр юритар экан, у миллатни тараққий эттириш воситаси, маънавиятини таъминловчи омил деган ғояни олға суради. Бу мақоланинг яна бир муҳим томони шундаки, Чўлпон унда адабиётнинг образли табиатини ҳам алоҳида таъкидлайди. Чўлпон учун адабиёт қуруқ ғоялар йиғиндиси эмас, балки инсоннинг руҳий дунёси, эҳтирослари, туйғу ва ҳаяжонлари билан боғлиқ ҳодисадир. У одамларнинг инсуригагина эмас, ҳис-туйғуларига ҳам таъсир этиши, кишиларни ҳаяжонлантириб, қувонтириб ёки маҳзун ҳолатга солиб, шу орқали зиммасидаги вазифани ўтамоғи керак. Чўлпон ёзишича, "Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган, қорланган, ўчган, мажруҳ, ярадор кўнгилга руҳ бермак учун фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингишган қора балчиқларни тозалайдурғон, ўткир юрак кирларини ювадурғон тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равшан қиладурғон, чанг ва тупроғлар тўлган кўзларимизни арғуб, тозалайдурғон булоқ суви бўлғонлигидан бизга ғоят керақдир".

Бадиий адабиётнинг вазифасини шу қадар тереқ англаган Чўлпон дастлабки эстетик қарашларига ўзининг илк ижодидаёқ, амал қилишга интилади. Хусусан, "Дўхтур Муҳаммадиёр" ҳикояси XX аср бошларидаги ўзбек

маърифатпарварлик адабиётида ўзига хос ўрин тутади. У бадий жиҳатдан заифроқ, тасвир ўрнига баёнчилик устун, қаҳрамонлар жонли характер касб этмаган. Аммо шунга қарамай, адибнинг ҳикояда Туркистон тақдири ҳақида куйиб-ёниб ўйлаши, халқни жаҳолат ботқоғидан, нодонлик исканжасидан қутқарувчи самарали омилларни излаши аниқ сезилиб туради. Ҳикоянинг бош қаҳрамони — Муҳаммадиёр патан тақдири ҳақида изтироб билан ўйлайди. Унинг кўнглидан шундай фикрлар кечади: "Эй ватандошларим! Қачонгача бу ғафлат? Нимага бунча хуш ёқмасизлар? Ахир, сизлар ҳам одам-ку! Одамлардек ҳаракат қилингизлар! Кўз олдингизга келиб тургон илм ва маърифат мевасидан фойдаланмасдан нимага оғизларингизни очуб қараб турасизлар? Нимага бу ишларга киришмайсизлар? Уйқудан кўз очинглар! Уйқудан кўз очинглар! ...Вақт етди, балки ўтди!"

"Дўхтур Муҳаммадиёр" ҳикояси тажрибасидан шундай хулоса аён бўладики, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ижод оламига қўйган илк қадамлариданоқ жадиличлик мифкурасининг саботли тарғиботчиларидан бири сифатида кўринади. Кейинчалик Чўлпон Ўш ҳақидаги сафарномасини ёзади. Унда атрофдаги турли-туман шаҳар ҳамда қишлоқ манзараларига назар ташлаш йўли билан халқ ҳаётининг ҳар хил қатламлари моҳиятини очишга интилади. Ҳаётни ўрганиш оқибатида туғилган ўй-фикрлари ёш адиб қалбидаги туйғуларни ғалаёнга келтиради. Натижада адиб секин-секин шеърятга қўл ура бошлайди. Унинг биринчи шеърлари "Туркистонлик қариндошларимизга" ("Садои Туркистон"), "Туркистон саломи" ("Ҳуррият" газетасида) 1914 йилда босилиб чиқади.

Чўлпоннинг 1913 – 17 йиллардаги ижодини биринчи босқич деб олсак, шоир бу даврда чинакам катта муваффақиятга эриша олди, дейиш қийин. 1917 йилларда Чўлпон ижодининг етуклик босқичи бошланган. Бу даврга келиб Чўлпон санъат, адабиётнинг ролини аниқроқ тушуна бошлайди. Бу унинг "Шўро ҳукумати ва саное нафиса" мақоласида акс этган. Худди шундан гувоҳлик берувчи ёрқин далиллар сифатида "Ўзбек ёш шоирлари" тўпламида унинг 13 та шеъри босилиб чиқади. Улар орасида шоирнинг кўнлаб энг гўзал шеърлари бор эди. Мазкур шеърларда

секин-секин миллатпарварлик руҳи сезила бошлайди. Чўлпон худди шу йилларда, яъни 25-30 ёшлари ўртасида жуда баракали ижод қилди. У "Уйғониш" (1922), "Булоқлар" (1924), "Тонг сирлари" (1926) номли учта тўплам эълон қилди. Улардан ташқари "Гўзал ёзғичлар" ва "Адабий парчалар" деган китобларда унинг анчагина шеърлари босилди. Муболағасиз айтиш мумкинки, ўша давр адабий ҳаётида катта ҳодиса ҳисобланган бу тўпламлар янги ўзбек шеърляти учун том маънода пойдевор бўлди. (Уларга ёзилган тақриزلарда Чўлпон "ўзбек шеърлятига тўн кийгизган"и таъкидланади.) нафис лирика бобида ўзбек шеърляти янги босқичга кўтарилгани қайд этилади. 20-йилларда Чўлпон шеърларидан лоақал бир жуфтини иштиёқ билан ёд олмаган адабиёт мухлиси йўқ эди, десак муболаға бўлмас. Шеърлят сирларини эгаллашда, маҳорат пиллапояларидан кўтарилишда Чўлпон лирикаси чинакам дорилфунун бўлди. Ўша даврда ёш шоирлар хоҳ ихтиёрий, хоҳ беихтиёр унинг оҳангларини, рангларини, ташбеҳларини такрорлашарди. 20-йилларда Ойбек, Фафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Уйғун каби шоирлар ўзларини Чўлпоннинг шогирди деб ҳисоблашган ва бу билан фахрланишган.

Айни чоғда, Чўлпон шеърляти ўзбек халқининг янгича маънавиятини, миллий онгини шакллантиришда ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг кўпчилик шеърларидан мустамлакачиликка қарши исён сезилиб турарди. Ҳар бир асаридagi ўзгаришларда бадиий юксаклик кўринарди.

(Чўлпоннинг "Бузилган ўлкага" шеъри том маънода миллатпарварлик туйғуси билан суғорилган асарларидан бири ҳисобланади.) Шоир шеърида кўм-кўк ўтлоқлари янчилган, подачилари осилган, шарақ-шарақ булоқлари қайнашдан тўхтаган, гўзал қизлари, ёш келинлари ғойиб бўлган бахтиқаро бир ўлканинг аянчли, хароб ҳолини тасвирлайди.) Бу шеърда ўтмиши, тарихи буюк, табиати гўзал, жаннатмонанд ўлка учун ифтихор туйғуси ҳам, унинг ёлғиз "қон бўлмиш улуши" учун аламли изтироб ҳам жуда теран ифодаланган. Бу улуғ ўлка бошига тушган фожиалар, ҳақсизликларга, адолатсизликка қарши, она юртнинг эрки ва озодлиги учун курашга ундаган мисраларда шоирнинг эҳтиросли хитоблари китобхон юрагини ларзага солувчи оташин ҳайқирикқа айланади:

*Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар
Эгасини бир қул каби қизғонмасдан янчалар.
Нега сенинг қалин товшинг "Кет!" демайди уларга?
Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайди қўлларга?
Нега тагин танларингда қамчиларнинг кулиши?
Нега сенинг турмушингда умидларнинг ўлиши?
Нега ёлғиз қон бўлмишдир улушинг?..*

Чўлпоннинг мазмунан "Бузилган ўлкага" шеърига яқин турадиган яна бир асари бор. У 1921 йилда ёзилган ва ўз вақтида жуда машҳур бўлган "Гўзал Фарғона" ("Гўзал Туркистон") шеъридир. Унда 20-йиллар бошида Фарғона устига ёпирилган даҳшатлар алам ва қайғу билан ифодаланган. Шеърда ўлкасини жон-жонидан севган шоирнинг ўз Ватанига фарзандлик туйғулари, унинг фожиаларидан чеккан адоқсиз аламлари теран бир инсоний ачиниш билан ифодаланган:

*Гўзал Фарғона, сенга не бўлди?
Саҳар вақтида гулларинг сўлди?
Чаманлар барбод, қушлар ҳам фарёд,
Ҳаммаси маҳзун, бўлмасми дил шог?*

"Бузилган ўлкага" ва "Гўзал Фарғона" шеърларидаги бениқ эҳтирос, муросасизлик, эрк иштиёқи Чўлпоннинг 20-йиллардаги шеъриятида асосий оҳангни ташкил қилади.

Чўлпон мислсиз алғов-далғовлардан, интиҳосиз қирғинлардан, ақл бовар қилмайдиган зўравонликлардан маъно ва мантиқ топмай, изтиробга тушади. Шоирнинг шундай мураккаб кайфиятини ифодалаган энг яхши шеърларидан бири "Амалнинг ўлими" (1921) деб аталади. Унда лирик қаҳрамоннинг эрксизликдан безовта юрагини аламли ўйлар ўртади. Унинг назарида қалбидаги эзгу тилаклар тутдек тўкилиб бўлган, чунки ўлка мангу тутқунликка киргандек:

*Кенглик хаёллари учдими кўкка?
Бутун умидларни ёвларми кўмди?
Мангу тутқунликка кирдими ўлка?
Хаёлда порлаган жойларми сўлди?*

Лирик қахрамон юксак юлдузлар билан суҳбатда ўзини қийнаган жумбоққа жавоб топгандек бўлади. Унинг назарида бу дунёда инсон учун энг қадрли нарса эрқдир. Озодлик — ҳамма нарсанинг ибтидоси, бирламчи замини. Шоир қалбида жўш урган туйғуларни ғоят таъсирчан пардада куйлайди:

*У бир из, кўзимнинг нурларидан ҳам
Юксакдир — мен уни ўпмак истайман.
Агар топилмаса, бу юртлардан ҳам
Кўчиб йироқларга кетмак истайман.*

Шахс ва миллат озодлиги масаласи Чўлпон шеърларининг кўпчилигида марказий ўринда туради. Шоир эркинликни инсоний қадриятларнинг туб моҳиятини ташкил қилувчи омил деб ҳисоблайди. Унинг 1922 йилда ёзилган "Кишан" шеърида кишан қуликни англатувчи рамзий тимсол сифатида намоён бўлади:)

*Кишан, гавдамдаги излар букун ҳам битгани йўқдир!
Темир бармоқларнинг доғи буткул кетгани йўқдир!*

Чўлпоннинг бошқа шеърларида ҳам кишан тимсоли тез-тез учраб туради. Хусусан, шоир "Кўнғил" шеърида инсонни мағрур бўлишга, бошини банд кўтариб яшашга, "кишан киймаслик"ка ундайди:)

*Тириксан, ўлмагансан,
Сен-га одам, сен-га инсонсан;
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки сен ҳам ҳур туғилғонсан!*

Шоирнинг дардманд юрагидан отилиб чиққан бу оташин сатрларни 20-йиллардаги ўзбек эрксевар шеъриятининг шоҳ мисралари деса бўлади. Шу ва яна бошқа кўплаб шеърларида Чўлпон том маънода эрк куйчиси сифатида кўринади.

Худди шундай шеърлар, яъни мустамлакачиликка қарши исён пафоси ва миллатпарварлик, ватанпарварлик руҳи билан йўғрилган асарлар кейинчалик Чўлпонни миллатчи ҳамда "халқ душмани" сифатида айблаш учун дастак қилиб олинади. Хусусан, 1927 йилда адабиётшунос

Айн (Олим Шарафиддинов) очикдан-очик Чўлпонни "миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир", — деб эълон қилади²⁾ Шу тариқа бадий асарлардаги миллий ифтихор туйғулари буткул тескари, яъни миллатчилик тарзида талқин қилиниши кейинчалик шоирнинг чексиз тўхмагларга ва оқибатда қатағонга учраши учун йўл очади.

Чўлпон лирикасида даврнинг ижтимоий муаммоларига кенг ўрин берилган. Уларда публицистик руҳ кучли, бевосита китобхоннинг юрагига қараб айтилган хитоблар, дегватлар кўп. Унинг шеърий меросида гўзал санъат билан яратилган соф лирика ҳам катта ўрин тутади. Чўлпоннинг шоир сифатида буюклиги шундаки, бундай чоғларда у инсон руҳиятининг энг ички қатламларигача кириб, қалбнинг пинҳона сирларини тўхтовсиз алмашиниб турувчи ҳолатларни, табиат ва маънавият уйғунлигини очиб беради.

Чўлпон лирикасининг нақадар гўзаллигини, айниқса, "Гўзал" шеърида яққол кўриш мумкин. "Гўзал" энг нафис, энг сеҳрли ва энг сирли шеърлардан биридир. Унинг сирлилиги шундаки, шеърнинг ким ё нима тўғрисида эканини узил-кесил аниқлаб олиш амри маҳол. Агар бу асар ёзилишидан бир неча йил аввал диндорларга қарши қарашлари учун Чўлпоннинг улар томонидан ўлимга ҳукм қилинганини ва шоир Тошкентга қочиб, тошбўрондан қутулиб қолганини эсласак, шеърда илоҳий маъшуқадан кўра ердаги гўзал куйланганини тахмин этиш мумкин бўлади:

*Мен йўқсил на бўлиб уни суйубмен?!
Унинг-чун ёнибмен, ёниб-куйубмен,
Бошимни зўр ишга бериб куйубмен,
Мен суйуб... мен суйуб... кимни суйубмен?
Мен суйган "суюкли" шунчалар гўзал!
Ойдан-га гўзалдир, кундан-га гўзал!!!*

Бу шеърнинг мўъжизакор кучи фақат мазмунининг теранлиги билан белгиланмайди. Унинг ажиб бир ички мусиқаси бор, оддий тил билан ифодалаб бўлмайдиган жозибаси мавжуд. Буларнинг бари бирлашиб, унга бетақрор сеҳр-жоду бағишлайди.

²⁾ "Қизил Ўзбекистон", 1927 йил 14 февраль.

Чўлпон шеърлятида табиат манзаралари ҳам кенг ўрни тутуди. У баҳор ва ёз, куз ва қиш ҳақида, туну кунду, юлдузлар, тоғлар, чашмалар, майсазорлар тўғрисида кун ёзади. Шеърларининг образлар тизими ҳам жуда ранг баранг ва бетакрор. Шоир муболаға, истиора, ўхшатиш, сифатлаш каби мумтоз шеър санъатларидан ҳам жуда кўп ва маҳорат билан фойдаланган. Масалан, унинг "Шафтолига" шеърда қизларнинг юзи шафтолига қиёсланади. Муаллиф нозик юмор билан суғорилган бетакрор шоирона образ яратеди:

*Ўн саккизга кирган қишлоқ қизларининг юзидек
Қип-қизарган юзларингдан бир ўпич бер, шафтоли!
Сенга қараб турганимда — бир озгина бўлса ҳам —
Бўлмас каби, йўқ кабидир ... умидимнинг заволи!*

Чўлпон шеърляти мазмунан теран, рангларга, мавжларга бой бир денгиздир. Бу денгизнинг юзага келишида мумтоз ўзбек шеърляти, хусусан, Алишер Навоий ижоди анъаналари ҳаётбахш омил бўлиб хизмат қилади. Бу фикрнинг исботи сифатида Чўлпоннинг "Қаландар ишқи" шеърини эслаш кифоя. Танқидчи Озод Шарафиддинов эътироф этишича, бу шеърда Алишер Навоийнинг:

*Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч куёш, —*

каби мисралари билан бошланувчи ғазалидаги сингари ташбеҳларнинг бойлиги, мазмундорлиги ва юксак санъаткорлик билан қўлланганлиги кўзга ташланади:

*Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янглиғ бу хатарли йўлда қотдим-ку...
Муҳаббат осмонига гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Куёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.*

Чўлпон лирика соҳасида 20-йиллар ўзбек адабиётида энг буюк шоир даражасига кўтарилди. Худди шу йилларда Чўлпоннинг шеърлят билан бир қаторда драматургия соҳасида ҳам ноёб истеъдод эгаси эканлиги аён бўлди. Бутун ижодий йўли давомида (Чўлпоннинг "Ҳалил Фаранг",

"Чурининг исёни", "Муштумзўр", "Хужум" (В.Ян билан ҳамкорликда), "Ўртоқ Қаршибоев" сингари ўн бешта пьеса британлиги ҳақида маълумотлар бор.) Фақат уларнинг аўторлиги тўлиқ ҳолда сақланиб қолмаган. Чўлпон пьесалари орасида "Ёрқиной" драмаси бошқаларга нисбатан ғоявий-бадиий жиҳатдан мукамалроқ эканлиги билан ажралиб туради. Бу пьеса 1921 йилда ёзилиб, 1926 йилда алоҳида китоб ҳолида нашр этилади. (Чўлпон пьеса яратишда ётиқдан-очиқ Шекспир изидан боради) ва шекспирона характерлар яратишга интилади. 20-йилларда "Ёрқиной" пьесабинлар ўртасида катта шухрат қозонади. У 7 йил ичида 3 марта сахналаштирилади. Драманинг етакчи қаҳрамони Ёрқиной характерида Чўлпон тасавуридаги идеал ўзбек аёлининг фазилатлари ифодаланган. "Ёрқиной" умумбашарий муаммолар ҳақида баҳс юритувчи, эрк, муҳаббат, адолат, мардлик ва номус масалаларидан нақл қилувчи, ижтимоий-фалсафий драма даражасига кўтарилган асардир.

20-йилларда Чўлпон ҳикоячилик соҳасида ҳам бадиий ижоднинг юксак чўққиларига кўтарилади. Шундан далолат берувчи нодир асарлар сифатида унинг "Қор кўйнида лола", "Новвой қиз", "Нонушта", "Ойдин кечаларда", "Гавҳарой" ҳикоялари эълон қилинади. Адиб ижодининг бошидаги илк машқлардан ўзининг ҳаққонийлиги, бадиий мукамаллигига кўра кескин фарқланувчи бу асарлар ўзбек реалистик ҳикоячилигининг шаклланиш даврида мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилди.

20-йилларнинг охирида Чўлпон ижодий йўлининг иккинчи босқичи тугайди. 30-йилларга келиб Чўлпон лирикасида орқага қараб силжиш кўринади. У замонасозлик руҳида ёза бошлайди. Илгаригидек ёниб-куйиб ёзолмайди. Бу билан унинг ижодий йўлидаги учинчи босқич бошланади. Худди шу пайтда Чўлпон ҳаётининг фожиаларга, драмалар, ҳақоратларга, хўрликларга тўла йиллари етиб келган эди. (У қанд қасалига мубтало бўлган эди.) Унинг асарларини босмай қўйишди. Лекин шоирнинг ирода кучига қойил қолиш керак. Ана шундай даҳшатли муҳитда ҳам у ижод қилишдан тўхтамади. Адиб бир қатор йирик асарларни, шу жумладан, Шекспирнинг "Ҳамлет"ини маҳорат билан таржима қилди. Чўлпон тинимсиз ижод қилганлигининг далили сифатида

1935 – 37 йиллар мобайнида "Кеча ва кундуз" романи, "Соз" номли шеърый китоби босмадан чиққанини ва "Жўр" тўплами тайёрланганини эслаш мумкин.) Чўлпон ҳаётлик чоғида нашр этилган сўнгги йирик асари икки китобдан иборат бўлган "Кеча ва кундуз" романи ҳисобланади. Романнинг "Кеча" деб аталган биринчи китобида муаллиф ўзбек халқининг XX аср бошларидаги фожиаларга тўлиқ ҳаёти манзараларини гавдалантиришни, "Кундуз" деб номланган ва ҳозирча топилмаган иккинчи қисмида эса 1917 йил Октябридан кейинги ўзгаришлар моҳиятини имкон қадар очиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

"Кеча ва кундуз" романида маърифатпарварлик, жаҳидчилик ва хотин-қизлар озодлиги ғоялари ниҳоятда қизиқарли сюжет, драма унсурларига бой услуб ҳамда тўлақонли инсоний характерлар яратиш воситасида ифодаланган эди. Ўзининг юксак фазилатларига кўра бу асар 30-йиллар ўзбек насрининг жиддий ютуқлари қаторидан ўрин олди. Чўлпон деярли бутун ижодий йўли давомида танқид ва адабиётшунослик соҳасида ҳам унумли қалам тебратди. Унинг танқидий мақолалари мазмунан ранг-баранг бўлиб, баъзилари адабиётнинг моҳиятини, гўзаллигини очиб беришга бағишланган. Ўзининг кўпчилик мақолаларини Чўлпон мумтоз ўзбек адабиёти ва унинг йирик намояндалари ижоди таҳлилига бағишлаган бўлса, яна бир қатор танқидий асарларида замонавий сўз санъатимиз, қардош халқлар ва хорижий ёзувчилар мероси юзасидан теран фикр-мулоҳазаларни илгари сурган. Чўлпоннинг адабий-танқидий мақолаларида энг муҳим ўрин тутган муаммолардан бири янги ўзбек адабиётини яратиш масаласи бўлса ажаб эмас. Чўлпон янги ўзбек адабиётининг бошловчиларидан бўлиши билан бир қаторда худди шундай сўз санъати яратилиши зарурлигини илмий жиҳатдан асослаб берган зукко олим ҳам эди. Унинг "Шўро ҳукумати ва Саное нафиса", "Улуғ ҳинди", "Тагор ва тагоршунослик" каби мақолалари худди шу масалани илмий асосда ёритишга бағишланган эди. Чўлпон фикрича, янги адабиёт вужудга келиши учун умумбашарий қийматга эга бўлган ва жаҳондаги энг юксак бадий кашфиётлар қаторидан ўрин оладиган асарлар яратилиши зарурий шартлардан ҳисобланади. Ўзининг мазкур хулосаларини Чўлпон хорижий халқлар адабиётининг

шуда кўп нодир намуналарини, хусусан, улуғ ҳинд ёзувчиси Робиндранат Тагор асарларини ўқиш ва таржима қилиш жараёнида чиқарган эди. Дастлаб у Р.Тагорнинг "Ҳой, йўловчи қиз" асарини русчадан ўзбекчага таржима қилган эди. Шоир фақат Р.Тагор асарларини ўқиш ёки таржима қилиш билан чекланмасдан, унинг ижодига оид кўплаб мақола ва китоблар билан ҳам яқиндан танишиб чиққан эди. Оқибатда Чўлпоннинг "Улуғ ҳинди", "Тагор ва тагоршунослик" каби мақолалари ("Маориф ва ўқитғувчи", 1925, 7-8-сон, 11-12-бет) майдонга келган эди. Уларда муаллиф ўз эътиборини, аввало, Р.Тагор ижоди умумжаҳон миқёсида қандай баҳоланишини кўрсатишга қаратади. Бунинг учун Р.Тагор ижодига оид кўплаб мақола ва китоблар қисқача таҳлил қилиниб, мантиқий хулосалар чиқарилади. Ўз кузатишлари ва тагоршунослик тажрибасига таяниб, Чўлпон бу ёзувчини "улуғ ҳинди", "муборак одам" деб атайди ҳамда унинг ижодини "шарқ ва ғарб ўртасидаги олтин кўприк" даражасида баҳолайди. Юқоридаги мақолаларда Чўлпон асосий диққатини Р.Тагор ижодидан ўзбек адабиёти учун сабоқлар чиқаришга қаратади. Оқибатда Чўлпон илгаригидек ёзиш мумкин эмаслиги, янги адабиёт яратмоқ учун Р.Тагор даражасида асарлар ижод қилиш зарурлиги тўғрисидаги хулосага келади. Ўзбек мумтоз адабиётига Р.Тагор ижоди юксаклигидан туриб, ўта танқидий ёндашув оқибатида туғилган мазкур хулосасини "Улуғ ҳинди" мақоласида Чўлпон: "Ўзимнинг йўлсизлигимдан бир оз сўзлаб ўтай. Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқийман -- бир хил, бир хил, бир хил!" -- дея ниҳоятда кескин ифодалайди. Бу сўزلардан мумтоз ўзбек адабиётининг муайян даражадаги чекланган томони ва жаҳондаги илгор сўз санъатларидан фарқли қирраси аён бўлади.

Умуман, Чўлпоннинг юқоридаги мақолаларидан янги ўзбек адабиёти яратишнинг асосий йўли тагорча ижод, яъни реализм томон юз буриш зарурлиги тўғрисидаги хулоса келиб чиқади.

Мумтоз ўзбек адабиётидаги бир хиллик юзасидан Чўлпон билдирган фикргина эмас, балки унинг дастлабки ижодиёқ 20-30-йилларда танқид ва адабиётшуносликда қизғин мунозаралар уйғотди. Аввалига танқидчилик шоир

лирикасини жуда илиқ қарши олади. Чўлпон 20-йилларда эълон қилган "Уйғониш", "Булоқлар", "Тонг сирлари" китобларига оид дастлабки тақризлардаёқ унинг шеърияти жаҳондаги энг буюк шоирлар ижоди билан ёнма-ён қўйиб талқин этилди. Хусусан, Туркистондан Германияга ўқишга юборилган талабалардан Аҳмад Шукрийнинг 1923 йилда Берлинда нашр этилган "Кўмак" журнали 1-сонида босилган "Чўлпон – Чўлпондир" мақоласида "Уйғониш" тўпламидаги шеърлари жаҳон адабиётининг энг буюк даҳоларидан бири Шекспир асарларига қиёс этилган эди. Тақризчининг: "Чўлпон оти қулоғимга кирдикча кўзимга Шекспир руҳи кўринадир-да турадир. Шекспир лиризмаси билан Чўлпон шеърляти орасида нақадар айирма ахтарсамда уни топа олмадим. "Уйғониш"ни неча топқирлар ўқиб чиқдим. Шекспирни муталаа этдим. Энг сўнг Шекспир Чўлпондир ёхуд Чўлпон Шекспирдир фикрига келдим. Чўлпон шеърлари Шекспир самимийлигидан ўтадир", - деган сўзлари адабиётимизда ўша даврдаёқ улкан кашфиёт даражасига кўтарилган ҳодиса юзага келганини тушунишга ёрдам берувчи қалит вазифасини ўтайди. Уларда илк бор Чўлпон шеърляти билан умумбашарий маданиятнинг даҳо намояндаси ижоди орасида муштараклик мавжудлиги ифодаланган эди.

20-йиллардаёқ умуминсоний қийматга эга бўлган Чўлпон лирикаси билан янги ўзбек шеърляти бошланиши тўғрисидаги қараш ҳам илгари сурилган эди. Бу жиддий хулоса танқидчи Ваду Маҳмуднинг "Чўлпоннинг "Булоқлар"и" тақризидаги) ("Туркистон", 1923 йил, 10 декабрь): "Чўлпон ўзбекнинг янги шоирдир. Унинг учун ўзбек элининг бу кунги руҳи, ҳоли, сезгиси "Булоқлар"да қайнайдир. Ўзбек тили, ўзбек оҳанги "Булоқлар"да сайрайди, ўқийди. Ўзбекнинг руҳи тўлқинлари бунда кўпирадир, кўклар сайин учадир, кўтариладир...

Ўзбек янги шеърлятининг оҳангсиз бўлишини ўйламайин сўзлайтурғон оғизларга "Булоқлар" туфурадур", - деган сўзларида очиқ-ойдин ифодаланган эди. Бундай хулоса чиқарар экан, танқидчи Чўлпоннинг XX аср ўзбек шеърлятига бармоқ вазини олиб кириш, умуминсоний ва замонавий ғояларни санъаткорона ифодалаш соҳасида бошқа адилларга нисбатан улканроқ натижаларга

қўлланганини кўзда тутган эди. Юқоридаги ўта кўтаринки, лекин ҳақиқатдан йироқ бўлмаган баҳолардан сўнг Чўлпон шеърини атрофида 1927 йилда қизгин мунозара бошланиб кетди. Унда Чўлпон шеърини юксак санъат намунаси деб баҳолаётгани эмас, балки кўпроқ гоёвий, мафкуравий томонига ўрға кескин салбий баҳо олди. Айтганимиздек, бу баҳо адабиётшунос Айн - Олим Шарафитдиновнинг: "Чўлпон инқилобчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир", - деган сўзларида рўйга чиққан эди. Бу сўзлар 20-йилларда ўзбек танқидчилиги йўқ жойдан сиёсий хато қидириш воситаси, яъни вульгар социологизм ботқоғига нақадар шўнғиб кетганлигини тушунишга ёрдам беришидан ташқари, Чўлпонни ҳалокат томон суриб кетган йўл қандай бошланганлигини яққол тасаввур қилишга ҳам имкон туғдиради. Айнага жавобан ёзилган мақолаларда, яъни баҳс дономида шоир лирикаси умумбашарий қийматга лойиқ бошқа даҳо санъаткорлар ижоди қаторида туриши янги далиллар ёрдамида асосланди. Бу жиҳатдан Ойбекнинг "Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?" мақоласидаги ("Қизил Ўзбекистон", 1927 йил 17 май): "Чўлпон бизнинг ҳозирги адабий эҳтиёжимизга жавоб беролмас деб, ундан қўл йиғамизми? Менимча, бу нарса хато. Бу кун рус биродарларимизга қарасак, улар Пушкинни қандай севганлигини кўрамиз. Пушкинни рус ишчиси, комсомоли, фирқалиги, олими - ҳаммаси севади, ҳаммаси ўқийди. Пушкин инқилобдан сўнг ҳам Пушкин бўлиб қолди... Ҳозирги йўқсул ёшлар унга яна катта қиймат берадилар. Уни ўқиб, асарларининг гўзаллигида чўммак истайлар... Биз ҳам Чўлпондан қўл торта олмаймиз. Чўлпон янги адабиётда янги нарсалар яратди. Мувашшах адабиёти ўрнига бу куннинг бадиий завқига яраша ёқимли, гўзал шеърлар ўртага чиқарди. Бутунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади. Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадиий намуналари ўқилади, воз кечилмайди", - деган сўзлари диққатга сазовордир. Уларда Чўлпон шеърини фақат Шекспир эмас, балки жаҳоннинг яна бир гениал санъаткори А.С.Пушкин ижоди каби янги адабиётни бошловчилик нуқратига эга эканлиги очиб берилган эди. Ўз вақтида тан олинмаган, кескин рад этилган бўлса-да, мазкур хулоса

кейинчалик жуда кўп мақола ва китобларда илмий жиҳатдан асослаб берилди.

30-йилларда бошқа юзлаб ёзувчилар, адиблар, санъаткорлар, олимлар каби Чўлпоннинг ҳам бошида қорил булутлар беҳад қуюқлашди. Энди уни "миллатчи" дебгина эмас, очикдан-очик "халқ душмани" деб атай бошладилар. Инқилобдан олдинги форс шоирларини ўқигани ҳам Чўлпон зиммасига катта айб сифатида юкланади. Орадан кўп ўтмай, 1937 йилнинг куз ойларида у қамоққа олинади ва 1938 йилнинг 5 октябрида "аксилнқилобий фаолияти" учун отишга ҳукм қилинади. Ҳукм эса 4 октябрида ижро этиб бўлинган эди. Оламдан ўтгандан кейин унинг номини бутунлай ўчириб ташлаш учун ҳаракат бошланади. Фақат 1950 йилларга келиб Чўлпон ҳеч қандай жиноят қилмагани учун бутунлай оқланади. 1958 йил Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Чўлпоннинг адабий меросини ўрганувчи комиссия тузади.

Чўлпонни адабиётга қайтариш учун яна 30 йил керак бўлди. Энг муҳими шундаки, офир қатағонларга қарамасдан, халқ Чўлпонни унутмаган экан. 90-йилларда Чўлпон ижодини қайта нашр этиш ва янгидан ўрганиш даври бошланди. Натижада танқидчиликда шоир ижодининг қадр-қийматини, гўзаллигини, улуғворлигини очиб берувчи мазмундор ва нозик кузатишларга бой китоблар ҳамда мақолалар пайдо бўлди. Улар орасида танқидчи О.Шарафиддиновнинг "Чўлпон" ва "Чўлпонни англаш" номли китоблари шоир хотирасига қўйилган адабий ҳайкалга монанддир.)

ОЙБЕК (1905 - 1968)

1. Ойбек XX аср ўзбек адабиётининг забардаст вакилларида биридир. Унинг ижоди шу қадар ранг-баранг ва серқирраки, ҳеч муболағасиз, бир ёзувчи қаламига мансуб бу даражадаги бой адабий меросни ўзбек адабиёти тарихида учратиш қийин.

Ижодий йўлини лирик шоир сифатида бошлаган Ойбек кейинчалик шеърят ва насрнинг кўплаб шаклларида,

айтқанда, дoston ва роман жанрларида ўлмас асарлар яратди. Ойбек ижоди илк давридан бошлаб танқидчилар диққатини унинг қаратиб келган. Миркарим Осимнинг техникумдаги оз унвони "Тонг юдузи" номли журналда эълон қилинган "Ойбек ва унинг шеърлари" мақоласи (1925) билан бошланган ёзувчи ҳақидаги танқидий адабиёт бой ва ранг-барангдир. Ойбек асарларини ўрганиш асносида ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигининг ўзи ҳам ривожланиб боради. Ҳозиргача ёзувчи ижодига бағишлаб ўнлаб диссертациялар, монографиялар, юзлаб мақолалар ёзилган. Улар ичида Х.Ёқубовнинг "Ғоявийлик ва маҳорат", "Адибнинг маҳорати", М.Қўшжоновнинг "Ойбек романларида характер яратиш санъати", "Ойбек маҳорати" ҳамда Н.Каримовнинг "Ажойиб кишилар ҳаётидан" сериясидаги "Ойбек" номли китобларини ажратиб кўрсатиш ўришли бўлади. Ойбекнинг йигирма жилдан иборат "Мукамал асарлар" тўплами эълон қилинганлиги ўзбек матишунослигининг жиддий ютуғи бўлди.

Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек 1905 йил 10 январда Тошкентнинг Гавкуш маҳалласида, тўқувчи оиласида туғилди. У дастлаб эски мактабда таълим олди. Бу мактабда нарчанд табиий фанлар ўқитилмаган бўлса-да, Бедил, Навоий сингари ўзбек ва форс-тожик адабиётининг мумтоз номояндalари ижоди, хусусан, диний дидактик асарлар билан таништирилар эди.

Октябрь тўнтаришидан кейин, 1919 йили Ойбек "Намуна" бошланғич шўро мактабида ўқиган. 1921 йили Ўрта Осиё Давлат университетида бошлаб, сўнг 1927 - 1929 йиллари Ленинграддаги Плеханов номидаги Халқ хўжалиги институтида ўқишни давом эттирган. Ойбек 1929 йили Тошкентга қайтади.

Ойбек бу вақтда "Туйғулар" (1926), "Кўнгил найлари" (1929), "Машъала" (1932), "Бахтигул ва Соғиндиқ" (1933) шеърлий тўпламларининг муаллифи эди.

1939 йилда Ойбек Ўқув-педагогика нашриётига таржимон лавозимига ишга олинди. Шу даврда у "Рим адабиёти" мажмуасини ўзбек тилига таржима қилди. 1945 йилдан эса Ойбек Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раёсатида ррис сифатида республиканинг илмий-гуманитар ва адабий ҳаётига раҳбарлик қилди. Унинг адабиёт, илм, мусиқа ва

санъатни ҳаётининг аъмоли деб билган туркистонлик Ҷарифа Саидносировага уйланиши / ҳаётида катта роль ўйнади.

Ойбек 1951 йили оғир хасталикка чалингунига қадар йирик жамоат арбоби сифатида қизгин фаолият олиб борди. Айни пайтда у шоир, ёзувчи ва публицист сифатида самарали меҳнат қилди.

Ёзувчи 1968 йил 1 июлда, 63 ёшида ҳаётдан кўз юмди.

Ойбекнинг бизга маълум дастлабки "Ишчига" шеъри 1922 йили "Армуғон" тўпламида босилган эди. Ёш шоирнинг бу машқи ўша даврларда унинг ижод соҳасида тинимсиз изланишлар олиб бораётганлигидан гувоҳлик беради. Унда 20-йиллар адабиётининг камида иккита хусусияти яққол кўзга ташланади. Аввало, шеърда кўпчилик замондошлари каби Ойбек ҳам Октябрдан кейинги воқеликнинг моҳиятини англаб етишга интилагани, қийналгани, ўтмиш билан янги шароитни ўзаро қиёслаб, муайян хулосалар қилишга урингани сезилиб туради. Иккинчидан, илк машқидаёқ, ёш шоир ўз қарашларини, фикр-туйғуларини таъсирчан шаклда ифодалаш учун ўзига хос ташбеҳлар топишга ҳаракат қилганини пайқаш мумкин эди:

*Ишчи, сен оловга отилдинг,
У қонли, қаҳрли замонда,
Зулматлар остида янчилдинг,
Энди кул бу эркин жаҳонда.*

Ойбек таҳсил кўрган техникумда Эсон афанди ва Иброҳим афанди сингари ўқитувчилар туфайли талабаларда турк адабиётига нисбатан ҳурмат туйғуси тарбияланар эди. Шунинг учун ҳам Ойбекнинг "Чолғу товўши" деб номланган илк машқларидан бирида ўша давр турк шеърлятига хос оҳанглар эшитилгандай туюлган эди. Турк шеърляти намуналарини берилиб мутолаа қилиш оқибатида Мусо Тошмуҳаммад ўғли улар ичидан ўзи учун "Ойбек" деган ёрқин тахаллус топиб олган эди.

4. 1926 йили шу тахаллус билан чоп этилган биринчи тўпамини шоир "Туйғулар" деб атади. Бу тўплагга кирган шеърларида ҳатто қушлар ва уй ҳайвонларига ҳам озор бермасликка чақирувчи чўлпонона инсонпарварлик балқиб

турар эди. Умуман, Ойбекнинг дастлабки шеърларида, хусусан, "Кеча туйғуси", "Қушлар қочингиз", "Олтин кўнчилига", "Онамнинг мозори" каби илк лирика намуналарида айрим танқидчилар "мунгли руҳ", "синиқлик", "умидсизлик", "мавҳум қарашлар", "ёт ғоялар" таъсирини кўрсатгандек бўладилар. Аслида бундай туйғулар ҳеч қандай ёт ғоялар таъсирида эмас, балки танқидчи И.Ғафуров ҳаққоний интироф этганидек, ёш шоирнинг ҳаётда тўғри йўл қидириб келинаётиши, онасидан айрилиши оқибатида табиий равишда туғилган бўлиб, ўткинчи характерга эга эди. Руҳидаги бу ҳолатни Ойбекнинг ўзи кейинчалик "Товушим" шеърисида жуда яхши изоҳлаб берган эди:

*Оғайнилар! Давримизни қалбга солганман,
Чўллардаги сароб изни англаб олганман.
Курашдаги икки тўлқин, қараб турайми?
Ёш тарихнинг темир қўлини кетга бурайми?*

*Йўқ... болғалар пўлат сафи ила бораман,
Ёнғин, кураш, жанглар сари кўкрак очаман.*

20-йилларнинг ўрталарида Ойбек шеърларида аста-секин ижтимоий салмоқ кучая боради. Бу хусусият унинг, айниқса, "Туйғулар", "Кўнгили найлари" (1929) номли шеърини тўпламларида ёрқин кўринади. Ойбек 20-йиллари шўро мафкуриси таъсирида "Ишчи", "Ер кимники?", "Товушим" сингари шеърларни ёзган ва уларда болғаларнинг пўлат сафи ила бориши, ёнғин, кураш, жанглар томон кўкрак очиши ҳақида ваъда берган бўлса, 30-йилларнинг ўрталарига келиб, "Товушим" шеърисида илгари сурилган ижодий дастуридан онгли равишда чекинади. Ойбекнинг шу даврдаги ижтимоий маъно-мазмунга эга бўлган бошқа шеърларида ҳам диққатга сазовор жиҳатлар оз эмас. Аммо "Машраб" шеърисидаги покиза руҳ жилвалари унинг лирикасида ўзгачароқ акс-садо бериб туради. Шеърда муаллиф қутилмаган ташбеҳлар ва санъатлар ишлатиш йўли билан исёнкор, шу билан бирга хокисор, қаландар шоир Машрабнинг такрорланмас сиймосинини чизишга ҳамда халқнинг унга бўлган чексиз ҳурматини ифодалашга интилади:

Оёғи босмасдан шаҳар қопқасин,
 Хабари тўлқиндек тарқарди, локин
 Маҳалла, чойхона, тақя ва гузар
 Минутни соат деб йўлга кўз тутар.
 Кўрмаган чизарди шоир сиймосин
 Булутдай кезса халқ ичидан шоир,
 Хотираси қуёш каби қоладир.
 Кўнгли кўтаргунча ҳар даргоҳ гулшан,
 Билинмас нашъаси, ғами нимадан,
 Ҳаёти минг қуроқ бир афсонадир.

30-йилларда Ойбек ўша давр ўзгаришларини
 қурилишларини мадҳ этувчи "Регистондан ўтганимда"
"Фанга юриш", "Патгачи хотин", "Днепрострой", "Темир
ҳақида", "Қишлоқ қизи студент" сингари кўплаб шеърлар
 яратади. Уларда ҳам еш шоирнинг янги тимсоллар топиши
 интилиши сезилиб турса-да, замоннинг хитобларига,
 шиорларига, ҳукмрон мафкура ғояларининг тазйиқига тўлиқ
 руҳ устунлик қилар эди. Бунга иқроп бўлмақ учун "Фанга
юриш" шеърдан қуйидаги мисраларни ўқиш кифоя:

*Келдингиз узоқдан, батрақлар, чўпонлар!
 Мақсадингиз буюк, тилақлар порлоқ.
 Фанлар ўлкасида ошингиз довлар,
 Чақингиз, бу икс - тотли тош ёнғоқ.*

30-йилларда Ойбек шу каби хитобларга бой шеърлар
 яратган бўлса-да, унинг лирикасида шоир қалбида туғилган
 энг нозик ҳисларни, самимиятга тўлиқ туйғуларни, эзгу ўй-
 мулоҳазаларни ифодалашга интилиш тамойили ҳам аниқ
 кўзга ташланарди. Шу интилиш самараси сифатида туғилган
 энг нодир табиат лирикаси намуналаридан бири сифатида
 Ойбекнинг "Чимён дафтари" туркумига кирган "Наъматак"
 шеърини эслаш мумкин. "Чимён дафтари" Ойбек
 лирикасида алоҳида ўрин тутади. Гарчанд, шоирнинг 20-
 йиллар машқларида ҳам нафис туйғулар ва манзаралар
 тасвири муайян ўрин тутса-да, у худди шу "дафтар"да лирик
 шеър санъатини мукамал эгаллаган ижодкор сифатида
 намоён бўлади. Ойбек Чимён тоғи этакларида кезиб
 юраркан, олис қоялардан бирини тешиб, кўкка бўй чўзиш
 наъматакни кўради. Яшашга бўлган қучли интилиш туфайли

...лар қатламини тешиб, қуёш нурлари билан учрашган бу
...матак Ойбек туйғуларини ларзага солиб юборади. У
...матак мисолида меҳнат ва ижод тантанасини, ҳаётга
...дан ва нур сари талпинишини кўради. Натижада
...дий шеърларидан бири "Наъматак" дунёга келади:

*Нафис чайқалади бир туп наъматак
Юксакда, шамолнинг беланчагига,
Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул
Виқор-ла ўшшайган қоя лабига
Нафис чайқалади бир туп наъматак.*

Ойбек уруш бошланган куниде, "Ёвга ўлим" номли
шеърини ёзади ва халқни Ватан ҳимоясига чақиради. Худди
бу каби фашизмга қарши курашга чорловчи "Жасур
лиқитларга", "Автомат", "Изсиз қишлоқ", "Зафар бизники"
шеърлари шеърлар ҳам Ойбек поэзиясининг энг яхши
намуналаридан бўлиб қолди. Уруш йиллари "Ватан", "Ватан
дакида кўшик", "Ватан қасидаси", "Ўзбекистон" шеърларида
Ойбек мумтоз ва бетакрор муқаддас Ватан тимсолини
созлади:

*Бир ўлкаки, тупроғига олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор,
Бир ўлкаки, сал кўрмаса қуёш соғинар...
Бир ўлкаки, ғайратидан асаби чақнар,
Бахт тошини чақиб, бунда куч гувиллайди.*

Ёзувчи 1942 йил қишида жангчилар орасида бўлди,
асарларига материал тўплади. Лирик шеърят Ойбек
ижодида қанчалик катта мавқе касб этмасин, ўз сиймосида
халқнинг бой тарихи ва маданиятини жамулжам қилган кўп
қиррали истеъдод соҳибининг бошқа бадий ижод
турларидан фойдаланмаслиги маҳол эди. Шунга кўра у 1932
йилдан дoston жанрида самарали қалам тебрата бошлаган
эди. "Дилбар - давр кизи" (1932) шоир қаламига мансуб илк
дoston бўлиб, унда муаллиф 20-30-йиллардаги хотин-қизлар
озодлиги учун "Хужум" компанияси манзараларини
жонлантириш йўли билан аёлларнинг эркинликка чиқиши
муқаррарлиги тўғрисидаги ғояни ифодалашга интилган эди.
Фақат мазкур олижаноб қарашлар кўпроқ жар солиб

айтилгани, сюжетнинг номукамаллиги. аниқроғи етарган
далилланмаган воқеаларга, қўтилмаган ва ишонилиши қийин
тафсилотларга бойлиги сабабли ушбу асар шоирнинг
достончилик соҳасидаги жиддий муваффақияти эмас, балки
илк машқи даражасидан юқорига кўтарилмади.

8. Шоир фикрича, ўзбек аели ҳаётининг ўтмишида
ниҳоятда машаққатли бўлганлиги ҳам унинг озодлиги учун
курашни долзарб вазифага айлантирувчи муҳим омил
ҳисобланади. Ўзининг бу қарашини муаллиф "Ўч" (1932),
"Бахтигул ва Соғиндиқ" (1934) достонларида ифодалашга
ҳаракат қилган. Айрим ойбекшунослар, масалан, Ҳ.Ёқубов,
М.Қўшжоновлар "Ўч" достони билан "Қўтлуғ қон", "Навоий"
поэмаси ва шу номдаги роман ўртасида муайян яқинлик
борлиги учун бу асарларни мазкур романларнинг шеърӣ
эскизи, деб ҳисоблайдилар. Чиндан ҳам Ойбек кейинчалик
ўз романларида илгари сурадиган ғоявий мақсадининг айрим
қирраларини юқоридаги достонларида лирик ёки лиро-эпик
тарзда ифодалаб олишга интилган эди. Хусусан, "Ўч"
достони ўтмишдаги ўзбек аелининг аянчли аҳволи ҳақидаги
ғоянинг юксак санъат намунаси бўлган мисраларда,
қаҳрамонларнинг жонли қиёфасини чизиш учун маҳорат
билан топилган тасвирий воситалар ёрдамида рўёбга
чиқарилганига кўра муаллифнинг 30-йиллардаги бошқа
поэмаларига нисбатан таъсирчанроқ чиққан эди. Достонда
Ойбек қанчалик катта таъсирчанликка эришганлигига иқрор
бўлмоқ учун асар қаҳрамони Лаълихон тимсоли қандай
чизилганлигини эслаш кифоя қилса керак:

*Сувда анор қалқиб оққан сингари...
Шўх эди. Ёшлиқда томма-том ўйнар,
Чиқарди қуш излаб терак учига
Ҳамма ўртоқлари - эркак болалар,
Уришқоқлар қойил унинг кучига
Дуторни энг яхши чалар эди у,
Каштага баҳорни ёяр эди у.
Нонларни дундириб ёпар эди у.
Рухларга ёнғинни солар эди у
Кампирлар дер эди: "Она хотин бу!"*

Афсуски, шундай таъсирчанлик етишмаслиги сабабли,
Ойбекнинг "Темирчи Жўра" (1933), "Қаҳрамон қиз" (1936)

Ушбу йиллари дostonлари шоирнинг 30-йиллар ижодида катта баъдий қиймат касб этувчи асарлар даражасига кўтарилган бўлади. Шоир урушдан кейин "Қизлар" дostonи билан яна биринчи жанрга қайтди. "Қизлар" дostonида у ўзининг шоирлик маҳорати ошганини ҳам, воқелиқда рўй бераётган вадисаларни чуқур таҳлил этувчи ва давлат миқёсида фикрловчи арбоб сифатида камол тошганини ҳам намоиш қилди. Фақат дostonда урушдан кейин адабиётда кенг тарқалган "конфликтсизлик назария"си ва ҳаётни бўяб-ёяиб тасвирлаш тамойилининг тамғаси қолган эди. Шу тамойил таъсирига берилиб, муаллиф қизларнинг ҳар гектар ердан юз центнердан ҳосил олиши ҳақидаги ёлгон тафсилотларни поэтиклаштиришга уринган эди.

Ойбекнинг дostonнавислик санъати "Навоий ва Гули" йилиқса, "Даврим жароҳати" (1964) асарларида жиддийроқ тасмаларга олиб келади. "Даврим жароҳати" дostonи Хиросима шаҳрига атом бомбаси ташланганининг 20 йиллиги муносабати билан ёзилган. Ойбек ҳали ер юзрасини янги уруш кўланкаси тарк этмаган бир пайтда Хиросима фожиясига жамоатчилик эътиборини бежиз тортмайди. Шу йилларда жаҳоннинг икки буюк давлати курулганини буйича ўзаро пойга ўтказиб, ер юзини ҳарбий базалар билан тўлдириб ташлаган ва исталган дақиқда бирор ҳукумат бошлиғининг қизиққонлиги оқибатида дунёнинг ярми Хиросимага айланиши ҳеч гап эмас эди. Шу сабабли ҳам Ойбек 1945 йил ёзида Японияда юз берган фалокатни ХХ асрнинг жароҳатли нуқтаси, деб атайди ва у газак олмаслиги учун тарих сабоқларини унутмасликка чақиради:

*Қалбимда давримнинг жароҳати бор,
Шунинг-чундир шеърим ғазабдор вулқон.
Жаҳонга бахт келур-абадий баҳор!
Зулмни, кишанни унутар инсон!..*

*Хиросима, мендан мингларча чақирим
Узоқсан, юрагим сенга яқин, бил!
Тупроғингга ҳали оёқ босмадим,
Дардингни таширман нақ йигирма йил!*

Достончиликда ортирилган тажриба, воқеаликни келиш-келиш эрик планда тасвирлаш борасида "Евгений Онегин" таржимасидан олинган сабоқ, Абдулла Қодирий ижодини тадқиқ қилиш, "Студентлар" романини яратиш йўлидаги машқлар (1930), "Глобус" сингари ҳикоялар ёзилишидаги изланишлар 30-йилларда Ойбекни наср томон етаклади. Натижада 1940 йили Ойбекнинг биринчи романи бўлган "Қутлуғ қон" асари майдонга келади. Унда характерлар ривож, воқеалар ва қаҳрамонлар ҳаракатидаги изчиллик ҳамда табиийлик узвий боғланиб кетгандир. Ойбек "Қутлуғ қон" романида биринчи жаҳон уруши йилларида ўзбек халқи басират кўзларининг очилиш жараёнини, меҳнаткашлар онги ёришувини тоға ва жиян ўртасидаги муносабатлар орқали кўсатади. Асар воқеалари икки қутбга ажрала бошлаган тоға ва жиян ўртасидаги курашлар тарзида кечади. Ойбек ўзбек халқи 1916 йил кўзғолони арафасида турли синфларга ажралиб кетганини ва ана шу қатламлашни миллий озодлик ҳаракатини келтириб чиқарганини ёрқин саҳифаларда жонлантиради. Асарнинг дастлабки қисмида икки қаҳрамон – Йўлчи ва Мирзакаримбой образлари марказий ўринга чиқади.

Мирзакаримбой Йўлчига бойларга ўхшашни эмас, балки "номусли камбағал" бўлишни маслаҳат беради: "Сен ҳар нарсани Оллоҳдан сўра, у берса – хўп: бермаса – хаф бўлма, тақдирга шукр қил, номусли камбағал бўл. У дунёда фойдасини биласан".

Мирзакаримбой – икки қиёфали киши бўлиб, Йўлчига бир хил маслаҳат беради, аммо ўзи тескарисини қилади. Нафақат бечора онасининг уй-жой, ер-сув ҳақидаги орзулари, балки Йўлчининг Мирзакаримбойдан бир тийин олмай туриб, Гулнор билан бахтли бўлиш ҳақидаги умидлари пайҳон бўлади. Агар Мирзакаримбой Йўлчида ижтимоий онг, Гулнор эса муҳаббат туйғуларини уйғотса, Шоқосим, Шокир ота, Ўроз ва бошқа бева-бечоралар ундаги эзгулик, олижаноблик, ҳиммат, шафқат, садоқат каби инсоний кечинмаларнинг қалқиб чиқишига имконият яратади. Йўлчи асар охирида зулм ва ситамларга қарши жанг қилиш, ўзи сингари камбағал кишиларнинг оҳу-зори, дарду аламларини енгиллатиш учун кураш йўлини танлайди. Худди шундай жараён фақат ўзбек халқи ҳаётидагина эмас, балки дунёнинг

Шундан узоқ чеккаларида ҳам кўзга ташланаётган ва адабий
параллел руҳига сингиб бораётган эди. Бунга иқроп бўлмоқ
унинг машҳур Америка ёзувчиси Джон Стейнбекнинг "Ғазаб
шодалари" романини эслаш кифоя. "Қутлуғ қон" билан бир
вақтда эълон қилинган бу романда камбағал йигит Том
Тимсолида юз минглаб америкалик деҳқонларнинг шарқий
шароитдан ғарбий соҳил томон оч-яланғоч, сарсон-
сарсондонликда кўчиб бориши, иш излаши ва оқибатда барча
шодалари сароб бўлиб чиққач, инсоний ҳуқуқларини таний
қилиши, яъни онг ёришуви жараёни ниҳоятда таъсирчан
шодаларда кўрсатиб берилган эди. Узоқ йиллар давомида
адабиётшунослиқда Ойбекнинг "Қутлуғ қон" романи
бизнесита социалистик реализм, хусусан, М.Горький
таълиқлари таъсирида дунёга келганлиги қайта-қайта
таъкидлаб келинар эди. М.Горькийнинг "Она" ва Ойбекнинг
"Қутлуғ қон" романларида муайян муштарак томонлар
муважудлигини инкор этиб бўлмайди. Иккала романда ҳам,
яъни, меҳнаткаш халқ вакили асосий қаҳрамон сифатида
танилган. Ушбу қаҳрамонларнинг иккаласи ҳам онги ёриша
бўриб, мавжуд тузумга қарши курашга қўшиладилар. Фақат
"Она" романи қаҳрамонидан қисман фарқли ҳолда "Қутлуғ
қон" асаридаги Йўлчи инқилобий курашлардан кўра кўпроқ
миллий озодлик ҳаракатларида, мустамлакачиликка қарши
кўзюлонда қатнашади ва ҳалок бўлади. Йўлчи
мустамлакачиликка қарши курашчи эканини ёзувчи унинг
бир луқмаси, яъни "городга борамиз", — деган сўзлари
орқали маълум қилади. Роман ёзилган даврда муаллиф ўз
мақсадини бундан бошқача ёки очикроқ ифодалашни қийин
эди. Йўлчи мустамлакачиликка қарши курашчи қилиб
кўрсатилиши Ойбекнинг романида "социалистик
характердаги фактлар" камроқлигидан, яъни ҳукмрон метод
доирасида реализм принципларига содиқлик устунлигидан
далолат беради.

Реализмнинг теранлигига, мазмуни, моҳияти ва айрим
ҳаётий тафсилотлардаги муштарак томонларига кўра "Қутлуғ
қон" машҳур XX аср Америка ёзувчиси Джон Стейнбекнинг
"Ғазаб шодалари" романига яқинроқ туради. Агар "Қутлуғ
қон" социалистик реализм намунаси деб ҳисоблаб келинган
бўлса, "Ғазаб шодалари" у билан деярли бир вақтда (1940
йил) танқидий реализм методи асосида ёзилганлиги эътироф

этилган эди. Иккала асарда ҳам меҳнаткаш халқ, аниқроми, заҳматкаш деҳқонлар вакили Йўлчи ва Том асосий қаҳрамонлар сифатида кўрсатилган эди. Агар Йўлчи қишлоқдаги бор будудидан айрилиб, шаҳардаги тоғасиникига иш қидириб келса, Том Вашингтон қамоқхонасидан қочиб, оиласи ижарага олган ерга қайтади. Бундай қаҳрамонларнинг барчасини ер муаммоси, аниқроми, ерсизлик қийнайди. Агар Йўлчи шаҳарда иш, емак, бахт ва ҳақиқат қидириб ўзини минг ёққа урса, Том қарийб 300 минг кишилиқ деҳқонлар оиласи билан яшаб турган еридан қувилиб, Американинг шарқидан ғарбига жўнайди. Агар Йўлчининг бахтли ҳаёт, эркинлик, муҳаббат тўғрисидаги деярли барча умидлари пучга чиқса, Томнинг бутун халқ қатори Калифорнияда фаровонлик келтирувчи меҳнатга эришув ҳақидаги хаёллари саробга айланади. Иккала қаҳрамон ҳам узоқ вақт ҳаётда тўғри йўл қидирадилар ва топа олмай эзиладилар. Агар Йўлчи қамоқда учраган Петров тимсолида раҳнамо топгандек бўлса, Том сафар давомида тасодифан ҳамроҳи — собиқ руҳоний сўзларида нажот, ҳақиқат ахтаради. Агар Йўлчи бир арава қовунини деярли текинга бериб юборган деҳқон қисматига ачинса, Том саксон яшар бобосининг умрида қўлига бир бош узум олиб емаганини эшитиб, чексиз изтиробга тушади. Буларни кўрсатиш учун муаллифлар қаҳрамонлар руҳияти билан мавжуд шароит орасидаги муносабатларни муфассал бадиий таҳлилдан ўтказадилар. Иккала роман қаҳрамони ҳам шароитни ўзгартириш, яхшилаш учун кураш йўллариини англай олмай қийналадилар. Уларнинг кураш йўлини ахтаришга тушишлари иккала қаҳрамонда ижтимоий онг уйғонаётганлигидан гувоҳлик беради. Агар Йўлчи миллат озодлиги учун миршабларга қарши жангда ҳалок бўлса, Том сув текинга мева теришга ёлланган қашшоқлар ҳимояси деб полиция калтагидан оғир жароҳатланади. Меҳнаткаш халқнинг ижтимоий онги ёришуви "Қутлуғ қон"га нисбатан "Ғазаб шодалари"да мураккаброқ, қийинроқ кечадиган жараён сифатида кўрсатилган. Агар Йўлчи ўз етакчилари сўзларида қандайдир ҳақиқатни топгандек бўлса, Том ўлимга маҳкум мазлумлар дардига даво излаб, Америка бўйлаб ёлғиз сафарга жўнайди.

"Қутлуғ қон" ва "Ғазаб шодалари" романлари тажрибаси дунёнинг икки бурчидаги ёзувчининг бири-биридан мутлақо беҳабар ҳолда деярли бир хил жараёни, яъни меҳнаткаш халқ сабр қосасининг тўлиши оқибатида ижтимоий онги ёришувини таъсирчан ҳамда ўзаро яқин тарзда гавдалантирганини исботлайди. Мазкур яқинлик ижодий методлар ҳар хиллигидан қатъий назар турли талқлар ҳаётидаги муштараклик билан белгиланади. Икки роман тажрибаси ёзувчилар турли методлар заминида турганларида ҳам, ҳаёт ҳақиқатига ва реализм принципларига, мазмун ҳамда шакл бирлиги қонунига содиқлик улкан бадиий кашфиётларига олиб келиши мумкинлигини исботлайди. "Қутлуғ қон" романи атрофида сўнгги йилларида қизиқ кетган мунозараларда унинг кадр-қийматини тушириш учун асоссиз уринишлар бўлди. Унда миллий озодлик учун кураш ғоялари ишонарли ва таъсирчан шаклда ифодалангани асарнинг катта новаторлик ҳодисаси сифатида ҳозирги кунларимизда ҳам кадр-қийматини йўқотмаганлигини кўрсатади. "Ғазаб шодалари" романининг жиддий бадиий кашфиёт эканлиги эса унинг учун Джон Стейнбекка Нобель мукофоти берилиши билан жаҳон адабий жамоатчилиги томонидан эътироф этилди. Гарчанд, Ойбек меҳнаткаш ўзбек халқи ижтимоий онгининг юксалиш жараёнини деярли бутун дунё миқёсидаги типик ҳодиса сифатида бадиий талқин этиб беролган экан, "Қутлуғ қон" романини муаллифнинг жаҳондаги XX асрда етишиб чиққан энг улкан санъаткорлар даражасига кўтарилаётганидан далолат берувчи асар тарзида баҳолаш ўринли бўлади.

10 Ойбек "Қутлуғ қон"ни тугатиши билан унда асарни давом эттириш нияти туғилди. Уруш бошланиши адиб ижодий ниятларини ўзгартириб юборди. Бироқ "Қутлуғ қон"ни давом эттириш хаёли ёзувчини деярли умрининг охиригача тарк этмади. Оқибатда 1967 йилда "Қутлуғ қон"нинг давоми сифатида "Улуғ йўл" романи майдонга келди. Унда 1917 йилдаги Февраль ва Октябрь инқилоби орасидаги мураккаб тарихий давр манзаралари жонлантирилган бўлиб, меҳнаткаш халқнинг чинакам эркинликка, хурриятга эришиш йўлидаги ўй-хаёллари, азоб-уқубатлари ҳамда курашлари кенг кўламда қамраб олинган эди. Фақат асардаги воқеалар ўзаро яхши боғланмаганлиги,

ортиқча тафсилотлар кўпайиб кетганлиги, Унсин ва Зумрад каби қизларнинг бойлар томонидан ўғирланишидек бир бирига икки томчи сувдек ўхшаш ҳодисалар тасвири такрорланганлиги, композициянинг тарқоқлиги сабабли "Улуғ йўл" романи "Қутлуғ қон" даражасида мукамаллик таъсирчанлик касб этмади.

Айтганимиздек, 30-йилларнинг охирида Ойбек поэма жанрининг тарихий-биографик йўналишига мурожаат этиб, "Навоий" (1939) достонини яратган эди. Ойбек Навоий дунёқарашидаги жараёнларни, мураккабликни, силжишу ўзгариш ва чекланишларни кўрсатишга алоҳида эътибор берган, Навоийни мутафаккир олим ва фозил давлат арбобигина эмас, балки буюк шоир сифатида гавдалантирган эди. 1944 йилда эълон қилинган "Навоий" романида эса Ойбек гўё достондаги деярли ҳар бир гапни, гоёвий мақсадни алоҳида-алоҳида воқеалар тизими, характерлар ривож, қаҳрамонлар тўқнашуви, зиддиятларга тўлиқ курашлар гирдоби-ю руҳий коллизиялар воситасида бадий мужассамлаштиришга интилади. Ойбек тарихий шахслар ва тўқима образлар ёрдамида, биринчидан, XV асдаги Хуросоннинг ижтимоий, маданий, маиший ҳаёти тўғрисида тарихан ҳаққоний тасаввур берган, иккинчидан, Навоийнинг буюк гуманист инсон, шоир, вазир сифатидаги, халқ ва мамлакат тақдири тўғрисида куюнган, зарур ҳолларда эса ҳатто Ҳусайн Бойқарога ҳамда у бошлиқ давлат сиёсатига таъсир ўтказган улуғ мутафаккир, донишманд арбоб сифатидаги образини яратган. "Навоий" романида Ойбек воқеаларни ҳаётдагидек ва тарихий ҳақиқатга мос ҳолда тасвирлаш ҳамда инсон руҳий дунёсини теран бадий таҳлилдан ўтказиш соҳасида ўз ижодий фаолиятида энг юксак чўққига кўтарилди. "Навоий"дек тарихий-биографик роман катта гоёвий-бадий қийматга эгаллиги сабабли уруш йилларидаги ўзбек адабиётининг энг жиддий ютуғи сифатида эътироф этилди. Кейинчалик муаллиф Навоий ҳаётининг романда қамраб олинмаган дастлабки йилларини ва шоирнинг севги тарихини ёритиш мақсадида "Навоий ва Гули" достонини ҳамда "Алишернинг ёшлиғи" қиссасини яратади. Бундан ташқари, у Навоий ижодига оид кўплаб мақолалар ҳам эълон қилади. Шу хилдаги бадий ва илмий асарларнинг барчаси биргаликда Ойбек ижодига Алишер

Навоийнинг ҳаққоний, тўлақонли тимсоли яратилишига эришган туғдиради.

Ойбек 30-йилларда ёзилган "Социалистик лирика уруши", "Сўнгги йилларда ўзбек поэзияси", "Ўзбек поэзиясида эҳсон", "Ғафур ҳақида", "Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-инқиротчиликка қарши ўт очайлик" сингари мақолалари, "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли", "Навоий гулшани" автоблари билан адабиётшунослик ривожига катта ҳисса қўшди.

Жаҳондаги кўплаб йирик маданият арбоблари Ойбек ижодига юқори баҳо берганлар. Жумладан, атоқли рус тилшуноси А.Фадеев "Қутлуғ қон" ва "Навоий"ни мислсиз моқса бўлган нодир асарлардир, деб баҳолаган эди. Шундай асарлар яратилганлиги сабабли 30-йиллар ва уруш даври Ойбек ижодий йўлининг етуқлик босқичини ташкил этади. Урушдан кейинги йиллар эса ёзувчи ижодий йўлининг сўнгги босқичи ҳисобланади. Турли-туман ижтимоий ва ҳаётий мураккабликлар, зиддиятлар туфайли Ойбек бу даврда илгариги босқичлардаги каби муваффақиятларга эриша олмайди. Хусусан, "Олтин водийдан шабадалар" романида "конфликtsizлик назарияси"нинг таъсири сезилса, "Қуёш қораймас" асари композициясининг номукамаллиги билан китобхонда қоникмаслик тўғрисида уйғотади. Адибнинг "Зафар ва Заҳро", "Ҳақгўйлар", "Нур қидириб" асарлари бўлса Покистон ҳаётининг бир ёқлама, яъни қукмрон мафкура таъсирида чизилган сохта манзараларини гавдалантириши билан адабиётда сезиларли ҳодиса даражасига кўтарилмади. Ёзувчининг 60-йилларда яратилган "Даврим жароҳати" достони ва "Болалик" қиссаси кўплаб гўзал ҳаққоний манзараларга бойлиги билан ижодкор истеъдоди буткул сўнмаганлигидан далолат берувчи асарлар бўлиб қолди.

Шу тариқа Ойбек ўзининг ўлмас асарлари билан ўзбек адабиёти тарихида ва халқимиз онгу шуурида, қалбида ўчмас из қолдириб кетди.

ҒАҒУР ҒУЛОМ (1903 – 1966)

"Замонлар ўтиб, келажакда жаҳон поэзиясининг тарихи яратиладиган бўлса, унинг XX аср шеърятига бағишланган бобида Федерико Гарсиа Лорка, Пабло Неруда, Нозим Ҳикмат каби машҳур номлар қаторида ўзбек шоири Ғафур Ғуломнинг номи ҳам муқаррар ўрин олади", – дейди танқидчи Озод Шарафиддинов ўзининг – "Халқ бахтининг оташин куйчиси" мақоласида.

Ғафур Ғулом поэзияси уч манбадан озиқланди, уч азим дарёдан баҳраманд бўлиб, камол топди. Буларнинг биринчиси шарқ поэзиясидир. Ғафур Ғулом шарқ адабиётини чуқур биладиган фозил олим эди. У 20-йиллардаёқ, айниқса, ўзбек, озарбайжон, татар, форс-тожик адабиётларини жуда пухта ўзлаштирди. У Навоий ва Фурқат, Машраб ва Муқимий, Аваз Ўтар ва Нодири каби ўзбек шоирлари, Низомий ва Фузулий сингари озарбайжон адабиётининг буюк сиймолари, Шайх Саъдий ва Ҳофиздек форс-тожик адиблари асарларини беш қўлда билган. Ғафур Ғулом Шарқ адабиётидан теран инсонийликни, гуманизмни, фалсафий чуқурликни ўзлаштирди. Бундан ташқари, Ғафур Ғулом унинг юксак нафосатини, поэтик мушоҳададаги теранликни, сўз ишлатишдаги санъаткорликни, муболағаларнинг ҳадсизлигини, ўхшатиш ва сифатлашларнинг аниқлигини ўзига сингдирди.

Ғафур Ғулом баҳраманд бўлган яна бир дарё халқ ижоди ҳисобланса, учинчиси рус адабиётидир. У А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.А.Некрасов, Л.Н.Толстой, А.П.Чехов асарларини ўқиди. Айниқса, Максим Горький ва В.В.Маяковский асарлари билан танишиши Ғафур Ғуломнинг ижодий ўсишига самарали таъсир кўрсатди.

Ғафур Ғулом 1903 йил 10 май куни Тошкент шаҳрининг Қўрғонтеги маҳалласида камбағал деҳқон оиласида туғилган. Унинг отаси Ғулом ака Мирзаориф ўғли Келесдаги бир парча ерида ҳам, шаҳарда ҳам ишласа-да, оила қашшоқ ҳаёт кечирар эди, чунки ўша даврда оғир меҳнат самаралари ўта қадрсизланган эди. Ғулом ака анча билимли, форс тилини ўрганган киши бўлиб, болаларининг тарбиясига катта эътибор берар эди. Отаси билан бир қаторда Ғафурга

Миллик чоғларида Мирза Абдулла исмли амакиси ҳам мулкий таъсир кўрсатган эди. Худди шу амаки ёш бола даврида илк бор адабиётга ҳавас уйғотган бўлса ажаб эмас, чунки у "Мирза" тахаллуси билан шеърлар машқ қилиб турар эди.

Ёш Фафур аввал эски мактабда таълим олади ва 9 ёшида Ўқш ҳамда ёзишни ўзлаштиради. Фақат худди шу даврда, лишқроғи, 1912 йилда Ғулом ака оламдан ўтиб, бешта боласи етим қолади ҳамда Фафурнинг ўқиши бўлинади. Оиланинг бир моддий шароитига қарамай, акасининг ёрдамида Фафур 1916 йилнинг кузида Ўқчи маҳалласидаги рус-тузем билим юртига ўқишга киради. Фафур Ғуломнинг эслашича, бу ерда у Л.Толстойнинг "Биринчи китоб" асари ва бошқа кўп рус шоирларнинг шеърлари билан яқиндан танишади. Фақат мазкур билим юртидаги ўқиш ҳам узоқ давом этмайди, чунки 1918 йилда онасининг 36 ёшида бевақт вафоти туфайли Фафур етим қолган сингилларини боқиш учун босмахонага ҳарф терувчи сифатида ишга киришга мажбур бўлади. У ерда кекса ишчи Абдурахмон Соҳибоевнинг маслаҳати билан саккиз ойлик ўқитувчилар тайёрлов курсини битиради ва "Урфон" деб аталган боқимсиз болалар мактаб-интернатида тарбиячи ҳамда мудир бўлиб ишлай бошлайди. Худди шу болалар ҳаётидан руҳланиш натижасида Фафур Ғуломнинг биринчи шеъри дунёга келади. Фақат у машқ жуда заиф бўлгани учун матбуотда босилмаган эди. 1923 йили Фафур Ғуломнинг "Ғузалик нимада?" деб аталган биринчи шеъри матбуотда эълон қилинади. Унда ёш шоир ўзининг ғузалик ҳақидаги тушунчаларини жуда содда шаклда ифодалайди:

*"Ғузалик қизларга,
У қора кўзларга,
Соз каби сўзларга", —
Деганлар янглишар.*

*Ғузалик бир гулдир,
Муддати фаслдир.
Яшамоқ аслдир,
Сиз, биз бор, у яшар.*

*Гўзаллик ишлайиш,
Манглайни терлатиш,
Гўзалдир унган иш,
Мақтанса ярашар!*

Ғафур Ғулом 1923 йилдан то 1930 йилгача беш юзга яқин шеър, ҳикоя, очерк, достон, фелъетон ёзган. Демак, у дастлабки даврдаёқ сермахсул ва кўп қиррали ижод соҳиби бўлган. Тўғри, ёш ижодкорнинг изланиш даврида яратган кўп асарларида ҳаёт ҳақиқатининг гўзал тасвири кўринмас, чуқур бадий умумлашмалар етишмас эди. Уларнинг аксари бадий жихатдан бўш эди. Зотан, шоир бу даврда ўқиш, ўрганиш, изланиш, тажриба орттириш босқичини бошидан кечиради. Ғафур Ғулом 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошида "Кўнгилсизнинг қилиғи", "Эшонобод", "Иигит", "Чор бозорчи", "Соат", "Жўрабўза". "Элатияда бир ов" каби қирққа яқин ҳикоя ёзди. Уларнинг бир қисмида ўтмиш ҳаётига хос бўлган типик воқеалар акс эттирилиб, эски турмушнинг қора довлари очиб ташланган. Аксариятида эса ҳозирги замон воқелиги тасвирланиб, ҳаёт тараққиётига тўсқинлик қилувчи дангасалар, текинхўр фирибгарлар фош этилади, янги онг, турмуш ва урф-одатлар ташвиқ ҳамда тарғиб қилинади.

Ғафур Ғуломнинг насрдаги маҳорати, хусусан, "Нетай" (1930) "Тирилган мурда" (1934), "Шум бола", "Ёлғор" қиссаларида очиқ кўринади. "Нетай" қиссаси асосида ўтмишнинг аччиқ ҳақиқати ётади. Асарда хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқлари амир ва амалдорлар, руҳоний ва бойлар томонидан оёқ ости қилинганлиги кўрсатилган. "Шум бола" қиссасида ўзбек халқининг ўтмишдаги оғир ҳаёти, хусусан, ўсмирларнинг қаровсизлиги, бир парча нон деб дарбадар кезишлари қаттиқ кулги остига олинади. "Ғафур Ғулом "Шум бола" қиссасини салкам йигирма беш йил ишлади", — деб ёзади Саид Аҳмад. Шу давр мобайнида Ғафур Ғулом инсон характерининг шаклланишини гавдалантирувчи саргузаштларга ниҳоятда ёрқин сайқал бериб, уларнинг қизиқарли чиқишида юксак мукамалликка эришдики, натижада қисса жаҳон адабиётидаги нодир реализм намуналари даражасига яқинлашди. Бунинг далили сифатида "Шум бола" қиссаси машҳур Америка ёзувчиси Марк

Ташландиқ Том Соьер ва Гекель Берри Фин ҳақидаги турғуашт асарлари каби шавқ билан ўқиладиган савияга кўтарилганлигини эслаш ўринли бўлади.

"Ёдгор" қиссасида ёш йигит характерининг шаклланиш шариғини тасвирланган. Асарда кишиларимиз онги ва психологиясида юз берган ўзгаришлар, инсонни тарбиялаш муаммоси Жўра, Саодат ва Меҳри ҳаёти билан боғлиқ турғуаштлар тасвири орқали очиб берилган. "Ёдгор" қиссасида жаҳон адабиётининг энг қадимий муаммоларидан бири, яъни ташландиқ фарзанд масаласи ўзига ҳос тарзда талқин қилинган эди. Мазкур муаммо ниҳоятда таъсирчан шаклда ёритилган энг қадимги асарлардан бири сифатида деярли ҳар доим машҳур юнон драматурги Софоклнинг "Шоҳ Эдип" трагедияси эсга олинади. Трагедияда ташландиқ фарзанд бутун шаҳар халқига офат келтирувчи ва шу сабабли улимга маҳкум бир фалокат сифатида кўрсатилган эди. XIX аср драматурги А.Н.Островскийнинг "Айбсиз айбдорлар" номи пьесасида Гриша Незнамовдек ташландиқ фарзанд тимсолида бундай фарзанд туфайли биринчи навбатда унинг оиласига ва шахсий ҳаётига битмас-туганмас муаммолар ёғилиб келиши ҳаяжонли сахналарда очиб берилган эди. Фафур Гулом эса "Ёдгор" қиссасида ташландиқ фарзанд бўлишдек фожианинг салбий оқибатларини унутмагани ҳолда, ўзбек халқи учун бундай муаммо шўқлигини шубҳа қолдирмайдиган даражада намоён қилади. Қиссадаги Ёдгорнинг онаси томонидан бегона йигитга бериб ютилишини, албатта, кўплаб руҳий азоб-уқубатлар, интироблар туғдиради. Бироқ Жўранинг инсонпарварлиги туфайли Ёдгор ўзининг ташландиқ эканини деярли билмай, ҳис қилмай ўсади ва барча ота-онали болалар қатори яхши тарбия олади. Асарнинг мана шу сюжет чизигида бизнинг интимизда ота-онаси бор-йўқлигидан қатъи назар ҳеч бир фарзанд кўчада қолмаслиги, завол топмаслиги, яъни ўзбек халқининг буюк гуманизми ғояси ниҳоятда ёрқин ифодаланган.

Фафур Гуломнинг прозаик асарлари ўзбек насрида реалистик методнинг такомиллашувида салмоқли ўрин тутди. У умрининг сўнггида ҳам "Гилос данагидан тасбеҳ" номи, ҳикоялар тўпламини нашр этдики, бу китоб қисқа муддат ичида адабиёт мухлисларининг чинакам муҳаббатига

сазovor бўлди. Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, 20-йилларнинг ўзида Фафур Фулом республика матбуотда юзлаб фельетон эълон қилган. Улар орасида "Мулоқот", "Дарға", "Катта куч" каби очерк ва фельетонлари аҳамиятли молиқдир. Уларга қараб атоқли адибнинг очеркчилик соҳасидаги фаолияти нечоғлик самарадор бўлганини ҳам, маҳорати қанчалик юксак эканлигини ҳам билиб ола бўлади. Унинг 35 йилдан ортиқроқ муддат давомида яратган очерклари ўзида замон нафасини мужассамлаштирган, давр руҳини бутунги кун китобхони учун авайлаб сақлаб келган асарлар сифатидагина эмас, мазмунан теран савияда ёзилган намуналар тарзида ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Фафур Фулом 30-йилларда турли мавзуларда баллада ва поэмалар яратди. Шоирнинг "Икки васиқа" ва "Тўй" балладаларида воқелик лиро-эпик йўсинда акс этган. Адибнинг "Кўкан" достони ўзбек поэзиясида колхоз курилиши мавзуида ёзилган биринчи лиро-эпик поэмадир. "Кўкан" поэмасида ўша даврдаги ҳукмрон мафкура таъсирида юзага келган замонасозлик, ҳаётни бўяб кўрсатиш ҳоллари кўзга ташланади.

Фафур Фуломнинг жуда кўп шеърлари ҳаётимиз, одамларимизнинг улуғворлигини таъкидлайди. Шоир асарнинг қимматини шу улуғворликни қай даражада ифодаллагани билан ўлчаш кераклигини айтади. У фашист босқинчиларига қарши курашга икки йил тўлар-тўлмас кунларда ёзган "Биринчи шеър" асарида юқоридаги фикрни кишиларимизнинг харб майдонидаги мислсиз фидокорлигидан туғилган ташбеҳларда чиройли ифодалаган:

*Ҳалок бўлган бир солдатнинг
Кўйлагидек лола ранг
Битта полкнинг байроғи.
Минг "Шоҳнома" достонини
Қонлар билан битгулик.*

Фафур Фулом поэзиясининг энг муҳим фазилатларидан бири унинг ҳаётийлигидир. 30-йиллар шоирнинг адабий ҳаётида катта ҳодиса бўлган "Динамо" ва "Тирик кўшиқлар" тўпламлари ҳам, шу даврда яратилган бошқа поэтик асарлари ҳам эркин меҳнат нашъасини, турмуш гўзаллигини

ади ёштиришга бағишланган. Шоирнинг дил-дилига таъсир этган, онгида чуқур из қолдирган ҳис-туйғуларини жўшбушга келтирган давр руҳи унинг "Турксиб йўлларига", "Навобдорликка", "Олқиш", "Тағдўзи", "Кўкан" ва "Миср акрими" каби асарлари, "Тўй", "Икки васиқа" сингари манзумаларда акс этган.

Ғафур Ғулом урушнинг биринчи кунлариданоқ ўзини сафирбар ҳис этди. Тўрт йиллик уруш даври шоир учун индоятли ижод босқичи бўлди. Ғафур Ғуломнинг уруш йилларида яратган шеърлари чуқур ватанпарварлик руҳи билан суғорилган асарлар эди. Бу асарлар ғоят самимийлиги, инсонийлиги туфайли урушнинг энг оғир дамларида ҳаққимизга мадад берди, руҳини бардам қилди. Шоирнинг бундай шеърлари қаторида "Кузатиш", "Киш", "Соғиниш", "Ҳогин", "Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак", "Сув ва бу" кабиларни тилга олиш мумкин. Унинг шеърларида даврнинг илғор, прогрессив ғоялари жуда катта поэтик куч билан тараннум этилди. Масалан, "Сен етим эмассан" шеърларида халқлар ўртасидаги дўстлик, чуқур интернационализм туйғуси, кишиларимизга хос бўлган иншулик ёрқин ифодаланган. Шоир уруш туфайли етим қилган болалар фожиасини ўз шахсий фожиасидай қабул қилади.

Уруздан кейинги йилларда ҳам Ғафур Ғулом шеърлари билан замон талабига ҳамшиша "лаббай" деб жавоб бериб қолди. Унинг "Яшасин тинчлик!", "Поль Робсонга", "Биз тинчлик истаймиз", "Бу сенинг имзонг", "Тинчлик мислбаридан" каби публицистик руҳ билан суғорилган шеърларида миллионлаб одамлар қалбида жўш урган тинчлик истаги ёрқин ифодаланган.

Ғафур Ғуломнинг бу давр шеърлятида интернационализм руҳи янада чуқурлашди. У "Қозоқ элининг улуғ тўйи", "Қардош тожик халқига ўзбек халқидан селом", "Самад Вурғунга" каби поэтик асарларида халқлар ўртасидаги дўстликни улуғлади.

Ғафур Ғулом шеърлятининг қамрови кенг, поэтик фикрлари теран, услуби раван. Бироқ шоир ижодида шахсга сириниш ва турғунлик даври тазйиқи билан содир бўлган жиддий нуқсонлар, маҳдиябозлик, ҳаётни бўяб-безаб,

ортиқча мақтаб акс эттириш, қўшиб ёзиш — йўқ, нарсани бор деб талқин этиш ҳоллари ҳам учрайди.

Бир вақтлар шоир Фафур Фулом Москвадаги юксак минбардан туриб: "Мен ўзбек халқи номидан гапираман", — деган эди. Ҳа, бундай қилишга у тўла ҳақли эди, чунки адиб деярли бутун онгли умри давомида ўзининг бор истеъдодини, маҳоратини, куч-қувватини ўзбек халқининг руҳини, моҳиятини, тафаккурини, ўй-туйғуларини, орзу-умидларини, борлигини гўзаллик ва бадийят қонуниятлари воситасида очиб беришга интиланган эди. Фафур Фуломнинг ўзбек халқи орасида топган ҳурмату эҳтироми ҳам шоирга унинг номидан сўзлашга тўла ҳуқуқ берар эди. Шоирнинг ўзбек эли орасида қандай эъзоз-эътибор қозонганлигини тасаввур қилмоқ учун қуйидаги парчани эслашгина кифоя қилса керак:

*Сен бу кун синфда шог юрак билан
Синов навбатини кутиб турасан.
Аъло мамлакатнинг аъло фарзанди,
Билиб қўйки, сени ватан кутади.*

Бу мисралар ҳаммамизга ёшлигимиздан, биринчи синфдан ёд бўлиб кетган. Балки XX асрнинг ўрталарида дунёга келган бутун ўзбек халқини Фафур Фуломнинг мана шундай шеърлари тарбиялаб вояга етказган бўлса ажаб эмас. Зероки, Фафур Фулом "Аъло мамлакат" ва "ватан" деганида, биринчи навбатда, жонажон Ўзбекистонимизни кўзда тутган ҳамда унинг тупроғида яшовчи халқнинг бахтини, камолотини орзу қилган. Фафур Фулом ёшлар тарбияси ҳақида жуда кўп қайғурган ва ўзининг бу масалага оид ўй-фикрларини таъсирчан ҳамда заргарона сўз воситасида ифодалаган эди. Унинг "Олтин медаль" шеърида худди шундай мисраларни учратиш мумкин:

*Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир халқнинг
Минг йилни кўражак қароғларисиз.
Сизсиз ёришмайди осмонда зуҳро,
Замонлар тонгининг чароқларисиз.*

Аслида Фафур Фулом ижоди 20-йилларда худди шу хилдаги "Гўзаллик нимада?", "Феликс болалари" сингари

...лар билан бошланган бўлиб, улардан уруш
...да ўзбек халқининг руҳини, инсонпарварлигини
...нинг сўз орқали намойиш қилувчи "Сен етим
...ли" каби ўлмас бадиий кашфиётлар ўсиб чиққан эди.
...ида Фафур Фулом уруш туфайли етим қолган
...ларга муносабат муаммосини фақат ўзига хос йўсинда,
...ни талқин этиб, "тонг яқин"лиги тимсолини қўллаш
...ида инсониятнинг фашизмдек вабодан халос бўлиши
...лиги тўғрисидаги ҳақиқатни кишилар онгига,
...ни этиб борадиган даражада юзага чиқарган эди.

Поаллар, ёшлар ва умуман, инсоният борлиги, келажаги
...одати ҳақидаги фалсафий мушоҳадалар ва уларнинг
...рларинмас бадиий ифодаси Фафур Фуломнинг кўп
...ларига, хусусан, "Вақт" сингари шеърларига
...қийлик бахш этган омиллардан бўлса ажаб эмас.

... авлодни баркамол ва бахтиёр кўриш истаги Фафур
...нинг бошқа жанрлардаги асарларида ҳам етакчи ғоя
...ида баралла янграб туради. Чунки биз унинг "Менинг
...гина болам" ҳикоясини ёки "Шум бола" қиссасини ўқир
...миз, уларда XX аср бошларидаги ўзбек болаларининг
...ликлари, бахтга ташна қалблари ҳамда "иннайкейин" деб
...нинг жонини суғуриб олувчи Сарибойларга қарши
...илари билан танишсак, "Ёдгор" қиссасида гўё ўша шум
...нинг йигитлик камолотини кўриб, беҳад шодланамиз.
...фур Фулом инсоннинг худди шу йигитлик палласини
...лаш учун ғоятда гўзал ташбеҳлар, жонлантириш,
...лаш, ўхшатиш, истиоралар топа олган:

*Йигит омон бўлса, хавфу хатар йўқ,
Қалқон бор, қалъа бут, кўрғон саломат.
Қизлар кулгусида авжу даромад,
Чоллар уйқусида жаннат, фароғат.*

Йигитлар бор жойда қизлар кулгиси жаранглаши
...ида кўп шоирлар ёзишган, лекин йигитлар туфайли
"кўрғон саломат" эканлиги тўғрисидаги жонлантиришни
...қа биронта ҳам адиб ижодида топиб бўлмаса керак.
...то дунёга танилган рус шоири Евгений Евтушенконинг
...ди шу мавзудаги "Агар ер юзи йигитлари" деб аталган ва
...хур қўшиққа айланиб кетган шеърда ҳам бунга

ўхшаган ноёб жонлантириш учрамайди. Шундай тасвирий воситалар ва юқоридаги каби "Кузатиш", "Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак", "Сиёҳдон", "Қани менинг юлдузим" шеърлари, "Ҳасан Кайфий", "Афанди ўлмайдиган бўлди" сингари ҳикоялари Фафур Фулом ўзбек халқининг ҳақиқий миллий адаби эканлигидан далолат беради. Шу билан бирга Фафур Фулом тор миллий қобикқа ўралиб қолмасдан, энг олий умумбашарий муаммолар устида эркин қалам тебратадиган, том маънодаги байналминал шоир эди. Бунга унинг биргина "Мен яҳудий" шеъри мисолида тўла иқдор бўлиш мумкин. Фашистлар Киев шаҳри яқинидаги Бабий яр деган жойда тўқсон минг яҳудийни тириклайин ерга кўмган бир пайтда, миллион-миллион яҳудийни газ камераларига ташлаган чоғда Фафур Фулом баралла: "Мен яҳудий", — дея бонг урган ва ҳеч бир халқни камситиш мумкин эмаслигини оташин сўз воситасида жаҳонга эслатиб қўйган эди. Мазкур шеър ҳозир ҳам ўзининг долзарблигини йўқотгани йўқ, чунки деярли ҳар куни қандайдир террорист дунёнинг турли бурчакларида яҳудийларни ўлдирганлиги, таъқиб этганлиги тўғрисидаги хабарлар тез-тез эшитилиб туради.

Сўнгги пайтларда аҳён-аҳёнда Фафур Фулом замонасозлик қилганлиги, ўткинчи воқеаларни ёки шахсларни мадҳ этиб шеърлар ёзганлиги ҳақидаги гаплар такрорланадиган бўлиб қолди. Балки Фафур Фулом чиндан ҳам ҳукмрон мафкура ва сиёсат тазйиқига берилиб, шундай шеърлар ёзгандир, аммо шоир асарларининг барчасини ўткинчи ёки эндиликда яроқсиз деб ҳисоблаш инсофдан бўлмайди. Балки шоирнинг тинчлик учун кураш мавзуидаги кўплаб шеърларини ўткинчи деб ҳисоблайдиганлар бордир. Ахир, энди фашизмга қарши жанг садолари тинган, Херосима ва Нагасакига атом бомбаси ташланган, Корея ва Вьетнамда янги урушлар бошланган бир пайтда шоирнинг уйғоқ виждони тинчлик учун курашга чорловчи бонг урмай тура олармиди? Сўнгги йигирма йил давомида Афғонистонда урушлар тўхтамаганлиги, Чеченистондаги, Ироқдаги қирғинбарот жанглари ўша шеърларнинг ҳозирги кунларимиз учун ҳам қадр-қиммати пасаймаганлигини кўрсатмасмикин? Худди шунингдек, Фафур Фуломнинг юқори пахта ҳосили учун кураш тўғрисидаги шеърларини ҳам ўткинчи деб бўлмаса керак. Ўша асарларни, аниқроғи,

*Уни кўrsa чайқалар кўлар, –
Ишим бордир ўша охуда.*

10-йилларда Ҳамид Олимжон ҳаётни кенгроқ қамраб олиш ва ўзи тасаввур қилган инсон бахтини янада кўтаринки ва авж пардаларда мадҳ этиш мақсадида достонлар яратишга киришади. Достончиликда у кўпроқ ўзбек халқ оғзаки ижоди ва А.С.Пушкин аъёналари изидан келиб, худди улуғ рус шоирининг "Балиқчи ва балиқ қандаги эртақ" асаридаги сингари озодлик ҳамда эрк ҳаётларини юксак санъаткорлик билан ифодалашга интилади. Шоирнинг "Ойгул билан Бахтиёр", "Семурғ", "Зайнаб ва Омон" достонлари худди шундан гувоҳлик беради. Бутун ҳаёти давомида Ҳамид Олимжон 9 та достон, 7 та шеърлар юзасини яратган. "Гриша", "Ота ҳаётидан", "Шоҳимардон", "Икки қизнинг ҳикояси" достонлари Ҳамид Олимжоннинг ҳаёт тўғрисидаги энг ялтироқ тасаввурларини юзага келтиради.

"Ойгул билан Бахтиёр", "Семурғ ёки Паризод ва Бунёд", "Зайнаб ва Омон" достонлари Ҳамид Олимжоннинг энг муншқур асарлари сифатида эътироф этилиб, улар асосида кинофильм ҳамда опералар яратилган. 30-йиллардаги ўзгаришларни ва инсон бахти, садоқатини мадҳ қиладиган "Зайнаб ва Омон" достони шеърӣ санъатлардан келадиган тасвирий воситалардан жуда унумли тарзда улкан маъдорат билан фойдаланилганига кўра ажралиб туради. Бу достонда муҳаббат йўлида ўзаро дуч келган уч қаҳрамон тимсолани яратиш ва уларнинг курашларини кўрсатиш инъанаси ўзига хос тарзда давом эттирилган. Булар - Зайнаб, Омон ва Собир тимсоллари бўлиб, чинакам дунёвий муҳаббат тантанасини кўрсатиш мақсадига бўйсундирилган. Муаллиф бу достонда ҳам "Бахтлар водийси", "Узбекистон", "Ўрик гуллаганда" шеърларидаги каби "Зайнаб ўсган эл ҳуснга тўлиқ", - деб 30-йиллар ҳаётининг энг ялтироқ, кўтаринки манзарасини беради.

Ҳамид Олимжон нафақат шоир, балки таржимон ҳамдир. У 1936 йилда А.С.Пушкиннинг 100 йиллиги муносабати билан "Кавказ асири" достонини, "Сув париси" драмасини, шунингдек қатор шеърларини таржима қилган, А.С.Пушкин ва М.Горький ҳақида мақолалар ёзган. Уйғун билан биргаликда

*Худди ердай осойиш бўлур.
Бир неча йил мобайнида кўк,
Одам билан, албатта, тўлур.*

Бу жўн сатрлар 1937 йил ёзилган. Лекин уларда ўш
даврда рўй берган ижобий ўзгаришлар, янги ҳаво йўллари-ки,
Шимолий қутбни ўзлаштириш соҳасидаги жасоратлар
туфайли турилган ифтихор ҳисси, ёруғ келажакка ишонч
туйғуси устунлик қилади.

Шоир муҳаббат мавзусини ёритганда ҳам, табиат
лавҳаларини жонлантирганда ҳам лирик қаҳрамон
туйғуларини бахт-саодат ёғдулари билан нурафшон этади. У
гузаллик билан учрашар экан, бахт ила юзма-юз келгандек
бўлади. Шунинг учун ҳам шоирнинг севги ва табиат
тасвирига бағишланган шеърларида некбин рух, нурли
туйғулар мавжланиб туради.

Ҳамид Олимжон "Офелиянинг ўлими", "Ҳолбуки тун",
"Ишим бордир ўша оҳуда" сингари шеърларида табиат
манзараларини ёрқин чизишда ва инсон руҳияти билан
боғлашда маҳоратнинг юксак чўққиларига кўтарилганлигини
намойиш қилди. Хусусан, шоир "Ишим бордир ўша оҳуда"
шеърда табиат манзараларини сўз ёрдамида худди рассом
мўйқаламидек гавдалантириш ва инсон қалби ҳолатларини
юзага чиқаришга хизмат қилдириш мумкинлигини
исботлайди:

*Ишим бордир ўша оҳуда,
У менга кўринар ҳар замон,
Фикримни чулғайди беомон,
Ўтларга ташлайди хўп ёмон, -
Ишим бордир ўша оҳуда.*

*У кўринар сойдаги сувда,
Бир паридир тоза, осуда ...
Қоялардан учар бемалол,
Қушлар кўрса титраб қолар лол, -
Ишим бордир ўша оҳуда.*

*У юрганда очилар гуллар,
Бахмалга бурканар баҳори чўллар
У бор ерда жонланар ҳаёт,*

“Социалистик реализмни эгаллаш йўлида”, “Марксизм милоби остида меньшевизм” мақолаларини ёзган. Уларда муаллифлар танқидчи Абдурахмон Саъдийни адабиёт ва санъатни сиёсатдан узоқлаштириб юборишда айблайдилар, “перевёрзевчи” деб эълон қиладилар. Шоир қаламига мансуб “Фитратнинг ижоди ҳақида” мақоласи буйруққа биноан язилган бўлиб, адибни миллатчиликда ва халққа душманликда айблаш асосига қурилган. Мақолада ўша давр муаллифурасидаги каби Ҳамид Олимжоннинг ҳам миллатчилик билан миллатпарварликни фарқлай олмаслик ва шунинг асосида бегуноҳ санъаткорга туҳмат тошлари ёғдириш миллати яққол кўзга ташланган эди.

Ҳамид Олимжоннинг уруш йилларидаги ишонч ва умид руҳи “Йигитларни фронтга жўнатиш”, “Қўлингга қурол ол!”, “Иқинлик”, “Москвани мен биламан”, “Жангчи Турсун”, “Россия”, “Ниҳол”, “Севги” каби асарларининг қон томирига сингиб кетган эди. Урушнинг дастлабки кунларидаёқ шоир нитанпарварлик туйғулари балқиб турган шеърлар ёзиб, халқни жанговар сафарбарликка чақирди. У кенг халқ оммасининг барча қатламига тушунарли, кишиларни ларзага келтирадиган тил ва услуб топди. Натижада, шоирнинг уруш даври шеърлятида халқчилик ва реализм чуқурлашди. Ҳамид Олимжоннинг ҳарбий лирикасида публицистик жўшқинлик туйғулар ҳарорати билан тутшиб, “Севги”, “Сен туғилган кун”, “Шарқдан Фарбга кетаётган дўстга”, “Қамал қилинган шаҳар тепасидаги ой” сингари шеърларида уруш даври ҳақиқатининг бадий ифодаланишига имконият яратилди. Шоир давр талабига кўра ҳатто муҳаббат туйғулари ва ишқий кечинмалар тасвирини ҳам жанг майдонлари билан боғлайди. Агар “Сен туғилган кун” шеърининг лирик қаҳрамони жанг майдонларида туриб севгилисига қалб сўзларини йўлласса, “Севги” шеърда кўрсатилган қиз ёри ортидан фронтга йўл олади ва дейди:

*Менга не керакдир бу ёлғиз қолиш?
Сенсиз ололмасман асло мен нафас.
Балки учрашмасмиз биз энди мангу,
Бўсамиз ҳам қолур энди саргардон.
Лекин севшганлар қайтмас ўлимдан,
Лекин мангу қолар икки томчи қон.*

Уруш йилларида шоир "Қўлингга қурол ол", "Россия" "Роксананинг кўз ёшлари" каби шеър ва балладалар ҳам яратди. Унинг балладалари каби "Муқанна" ва "Жиноят" драмалари ҳам уруш даври ўзбек адабиётида муҳим воқеа бўлди. "Муқанна" пьесасида драматург олис тарихий воқеани замоннинг муҳим сиёсий ҳодисасини аниқ эттиришга, уруш даври вазифаларини ўташ ҳамда эҳтиёжларини қондиришга хизмат эттира олди. Драмада Ҳошим ибн Ҳаким бошлиқ Турон замин фарзандларининг VIII асрдаги араб босқинчиларининг мустамлакачилик сиёсатларига ва динларига қарши олиб борган қаҳрамонона курашлари манзаралари жонлантирилган. Унда "Оқ кийинганлар" кўзғолони қатнашчиларининг жасоратлари ва озодлик йўлида ўлимга ҳам тайёр эканликлари деярли тўлиғича тарихий ҳақиқатга мос ҳолда, фақат бадиий тўқима қатламига жойланган тарзда юзага чиқарилади. Тарихий ҳақиқатга мос ҳолда драма ҳам, унинг қаҳрамони ҳам "Муқанна", яъни "Оқ ниқобли" деб аталади.

Ҳамид Олимжон Муқаннанинг тарихий манбалардаги сўзлари орқали унинг нафақат араб қўшинлари, ҳатто пайғамбарлар олдида ҳам сажда қилмайдиган, ўз юртининг озодлиги, мустақиллиги учун бутун кучи ва ҳаётини бағишлаган йўлбошчи эканини кўрсатишга уринган:

*Сизни босган жароҳатларга малҳам,
Агар худо керак бўлса, худо ҳам,
Одам ҳам мен, озодликдир шиорим,
Ҳурриятдир топинажак Аллоҳим!
Томиримда қолмагунча қатра қон,
Қуръонига топинмайман ҳеч қачон ...
Менга келсин барча жабр кўрганлар,
Уйи куйиб, куча-кўйда юрганлар.
Муҳаммади, Исоси ҳам ўзимман,
Иброҳими, Мусоси ҳам ўзимман.*

Муқанна пьесада оташпараст бўлганлиги учунгина Ислом динини қабул қилишдан бош тортиб, арабларга қарши курашмайди. У, аввало, ўз халқининг қул бўлишини, мамлакатнинг истилочилар томонидан идора этилишини асло истамайди. Муқанна ва унинг лашкари сўнгги нафасига қадар ватан озодлиги учун курашади. У она тупроқни

душмандан озод қилгандан кейингина юзидаги ниқобни
наши ҳақидаги ваъдасини бажара олмайди. Мағлубиятга
учрагани йўлбошчи гулхан ёқдириб, ота-боболари ётган
тўнроққа айланиши олдида ҳақли равишда дейди:

*Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ,
Ёв кўлига таслим ҳам бўлганим йўқ.
Мен элимнинг юрагига яшайман,
Эрк деганнинг тилагига яшайман.*

Ҳамид Олимжон "Муқанна" фожиаси билан ҳам ўз
мимакатини душман чангалидан ҳимоя этишга б-қоли
дуарат ҳисса қўшади.

Фақат VIII асрда яшаган Муқанна тилида "миллион-
миллион" сингари ҳозирги замон сўзлари учраши мазкур
пьеса яратилган даврда Ҳамид Олимжоннинг ҳали
драматургик маҳорат бобида дастлабки қадамлар
қўйганлигидан ва камолот босқичига кўтарилмаганлигидан
далолат беради.

Драматургия соҳасида тажриба камлиги пьесада айрим
руҳий ҳолатлар, инсоний туйғулар етарлича
далиланмаганлигида ҳам кўринади. Бунга иқрор бўлмоқ
учун Муқанна муҳаббати тасвирини эслаш мумкин. Драмада
Муқанна буюк муҳаббат соҳиби сифатида кўрсатилади.
Фақат бундай талқин Муқаннанинг тарихий асарларда
чизилган моҳиятига номувофикдек туюлади. Машҳур
тарихчи Наршаҳий ўзининг "Бухоро тарихи" асарида маълум
қилишича, Муқаннанинг юзта хотини бўлган. Бундай
қоҳрамонда, яъни юз хотинли одамда ўта юксак муҳаббат
туйғуси бўлиши қийинлигини жуда яхши анлагани учун
Ҳамид Олимжон юқоридаги маълумотни буткул четлаб
ўтган ва тарихий шахсни сунъий равишда идеаллаштириш
йўлидан кетган.

"Жиноят" пьесаси эса Ҳамид Олимжоннинг ҳаётдаги
мураккаб, зиддиятли муаммоларни кескин тўқнашувлар ва
коллизиялар воситасида талқин этиш маҳорати
ошганлигидан далолат берувчи драма бўлиб қолди. Унда ўта
худбин, мунофиқ, ахлоқсиз бир қариянинг жуда ёш қиз
билан интим алоқага эришиш мақсадида уни ўз ўлига хотин
қилиб олиб беришга, сўнгра келиндан тубан ният йўлида
фойдаланишга интилишидек ғайритабиий воқеа кўрсатилади.

Шундай воқеа ёрдамида муаллиф конфликтларнинг кескинлигига, психологик теранликка ва умуман, асарнинг қизиқарли чиқишига эришади. Агар шундай тасвир йўлидан борганда, балки Ҳамид Олимжон ҳаётийлик ва бадийликнинг юксак чуққиларига кўтарилган бўлар эди. Афсуски, автомобиль фалокатидек бахтсиз ҳодиса туфайли 1944 йил 3 июлдаги Ҳамид Олимжоннинг бевақт ўлими бунга имкон бермади. Адабиётшунослигимизда шоир вафоти қандайдир уюштиришнинг оқибати эмас, балки фақат бахтсиз тасодифнинг натижаси эканлиги ва бу ҳақда чет элларда тарқатилган сафсатааларнинг асосизлиги жуда яхши исботлаб берилган.

Умуман, адабиётшунослигимизда шоир ижодини ўрганиш 30-йилларнинг охирларида Юсуф Султоновнинг "Ҳамид Олимжон эртаклари" мақоласи билан бошланган.

Л.Бать, Ғ.Каримов, С.Азимов, С.Мамажонов, Н.Каримов каби адабиётшунослар ҳам Ҳамид Олимжон ижоди юзасидан кўплаб мақола ва китоблар эълон қилганлар. Уйғун эса 1944 йили ёзилган "Шодлик ва бахт куйчиси" мақоласида унинг сиймосини ҳамда ижодини бир ёқлама, яъни ялтиратилган тарзда талқин қилиш тамойилини бошлаб берган. Ҳамид Олимжон ўзбек шеъриятининг етук намоянчаси сифатида халқнинг муҳаббатига, танқидчиларнинг ижобий баҳосига сазовор бўлди. Ҳозирга қадар адабиётшунослиқда шоирнинг бир мунча кўтаринки, ялтироқ портретлари яратилган. Демак, Ҳамид Олимжон ижодининг ҳаққоний ва ҳолис талқинлари келажақда яратилади.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР **(1907 – 1968)**

Абдулла Қаҳҳор XX аср ўзбек адабиётининг йирик намоёндаларидан ва халқнинг муҳаббатини, ҳурматини қозонган истеъдодли ёзувчилардан биридир.

Абдулла Қаҳҳор 1907 йилнинг 17 сентябрь куни Қўқон шаҳрида (баъзи маълумотларга қараганда, Тожикистоннинг Ашт туманида) темирчи уста оиласида дунёга келган. У оилада туғилган ўн боладан тирик қолган ягона фарзанд эди.

Абдулланинг болалик йиллари қашшоқлик ва дарбадарликда ўтди. Унинг oilаси яхшироқ ҳаёт илинжида Фарғона вилояти бўйлаб қишлоқма-қишлоқ кўчиб юради. Оқибатда Абдулла "Кўчманчи", "Келгинди" сингари ҳаёткорлиқ шеърлари оладики, бу унинг хотирасида бир умрга муҳрланиб қолди. Аввал Абдулла қишлоқдаги диний мактабда саводсиз навагон сўфи деган домла қўлида ўқийди. Домланинг саводсизлигидан ғазабланган отаси уни 1917 йил Октябридан кейин очилган янги мактабга ўқишга беради. Бу мактабда янги яхши билим олган Абдулла 20-йиллар бошида ўқишни Қўрғондаги техникумда давом эттиради. Худди шу вақтда, яъни 20-йиллар бошида Абдулла адабиёт соҳасида ilk машқлар қила бошлайди ва уларни Тошкентдаги газета, журналларга юборади. Улардан бири, яъни "Ой куйганда" шеъри "Муштум" журнаlining 1924 йилдаги 8-сонида босилиб чиқади. Абдулланинг матбуотда эълон қилинган яъни шу биринчи шеъроеқ унда ижод қилишга қандайдир шартшод борлигидан, яъни адабиёт воситалари орқали муайян ғояни ифодалашга қодирлигидан далолат берган эди. Унда маърифатпарварлик ғояси адабиётнинг биринчи унсури бўлган бадий тимсоллар воситасида ифодаланган эди. Абдуллада истешод куртаклари ниш ураётганлиги шунда кўринадики, шеърда маърифат сўзи бирон марта ҳам ишлатилмагани ҳолда, одамлар илми бўлсалар, табиат қодисаларининг моҳиятини тўғри тушунишлари ва улар олдида беҳудага талвасага тушмасликлари ҳақидаги ғоя илғари сурилган эди. "Ой куйганда" шеъри билан Абдулла Қўлҳор ижодининг биринчи босқичи бошланади. Мазкур илғанишлар ва машқлар босқичи қарийб ўн йил давом этади. Бу даврда Абдулла аввало таҳаллус излайди ва 20-йилларда олган кўлаб ҳикояларини, саккизта шеърини, эликта фельетонини "Норин шилпиқ", "Мавлон куйфир", "Гулёр", "Эркабой" сингари имзолар билан эълон қилади. Ижодининг ilk босқичи, асосан, изланишлардан иборатлиги шу билан белгиланар эдики, бу даврда Абдулла ёзган "Икки қонун", "Беш қизлар ўғай ота қўлида" сингари ҳикоялар, фельетонлар ва шеърлар ғоявий-бадий жиҳатдан жуда ночор ҳамда заиф эди.

20-йиллардаги ҳаёт Абдуллага иллату нуқсонларга тўлиқ кўринади. Уларга қарши аёвсиз ўт очиш мақсадида Абдулла

фельетон жанридан фойдаланади. Бир гуруҳ фельетонларида Абдулла Қаҳҳор ўз ғазабу нафратини турмушдаги хурофотга, бидъатга қаратади. Шу руҳни ифодалаган асарлар сифатида "Ўзинг шифо бер", "Дуога шак йўқ", "Билдириш", "Домла Маҳмуджон маҳдумнинг қувланиши" фельетонларини эслаш мумкин. Ўзининг иккинчи гуруҳ фельетонларида Абдулла Қаҳҳор халқ хўжалигидаги, турли ташкилотлардаги, ўқу юртларидаги камчиликларни, кишилар онгидаги ахлоқий-маънавий қусурларни аёвсиз фош қилади. Бундай асарлар жумласига "Расамадлари басми?", "Учрашганда", "Янги шаҳарда", "Жумачилар таърифиди", "Янги луғатлар", "Чой, чилим, уйқу", "Қорнига илон кирди", "Чечан бир киши юборинг", "Тишлар қамашиб кетди-ку!" сингари фельетонлар киради. Бундай фельетонлар ёш ёзувчи қалбида халқ ҳаётини гўзалроқ ва фаровонроқ кўриш истаги барқ урганлигидан далолат берувчи хужжатлар сифатида сақланиб қолди. Фельетонларга дуч келган воқеалар асос қилиб олингани учун улар мукамал чиқмаган эди. Буни жуда яхши фаҳмлаган Абдулла мазкур асарларини кейинги кўп жилдлик китобларига киритмаган эди. Шу билан бирга ижодининг илк босқичидаги машқлар ижобий самаралар ҳам берган эди. Улардан бири Абдулла Қаҳҳорнинг 1929 йилдан эълон қилинган "Бошсиз одам" ҳикояси бўлиб, мазкур асар муаллифнинг инсон характерини, руҳий дунёсини теран таҳлил қила билиш маҳорати етилиб бораётганлигидан гувоҳлик беради. Бу даврда Абдулла Қаҳҳор Тошкентдаги Ўрта Осиё Давлат университетида ўқир эди.

Изланиш даврининг самаралари сифатида унинг 1932 йилда "Қишлоқ ҳукм остида", 1933 йилда "Олам яшарадир" ва "Қотилнинг туғилиши" сингари китоблари босилиб чиқади. Мазкур китоблар машқлар босқичининг ўзига хос якуни сифатида майдонга келган деб ҳисоблаш мумкин, чунки 1934 йилда Абдулла Қаҳҳор юқоридаги тўқламлардаги изланишларининг ночор самараларидан кескин фарқ қилувчи асарлар ярата бошлайди. 1934 йили Абдулла Қаҳҳор "Мастон", "Кўр кўзнинг очилиши" сингари асарларини эълон қилиб, ҳикояда ҳаётни реалистик тасвирлаш принциплари ижодида узил-кесил қарор топганлигини исботлаган эди. Мана шу асарлардан бири, яъни "Мастон" ҳикояси марказида ўз тақдирини ўзи белгилаш учун

иуришувчи қаҳрамонона характер туради. "Мастон"да ишқарининг асрий кишанларидан халос бўлишга интилган, ўз эрки, бахтини ўйлаб, янги ҳаёт йўлига чиқишни орзу қилган ўзбек аёлининг характери очилади.

"Мастон", "Кўр кўзнинг очилиши", "Ўғри", "Майиз емаган хотин" каби ҳикоялари билан Абдулла Қаҳҳор ижодининг иккинчи босқичи, яъни чинакам реалистик асарлар яратиш палласи бошланган деб ҳисоблаш мумкин. Бу ҳикояларнинг бир гуруҳида ("Ўғри", "Даҳшат") Абдулла Қаҳҳор ўтмишдаги меҳнаткаш халқ ҳаётининг фожиавий мизанларини гавдалантирган бўлса, иккинчи гуруҳида ("Майиз емаган хотин", "Қанотсиз чигтак", "Башорат") 30-йиллар турмушидаги ижтимоий нобопликларни, ахлоқий тубанлик, маънавий қашшоқлик сингари иллатларни ҳажв олови билан куйдиришга интилган.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги энг баркамол ҳикояларидан бири "Даҳшат"дир. Бу ҳикояни ёзиш нияти адиб юрагига 50-йилларнинг бошида тушган эди. Ҳикоя ўзбеклар ўртасида анча кенг тарқалган оддий бир латифа асосига қурилган. Бироқ ёзувчи истеъдодининг кучи бу латифага фавқулодда ҳаётий мазмун бахш этади. "Даҳшат"нинг ўтмиш ҳақидаги бошқа ҳикоялардан фарқи шундаки, адиб адолатсизлик ва тенгсизлик қурбонларини, ожиз, нотаъон, мутеъ одамларни эмас, балки ҳақ-ҳуқуқи, эрки учун журъатсизгина кураш йўлига кирган, ҳар қандай довдюрак одамни ҳам даҳшатга солувчи қабристон маҳзимасидан чўчимаган, мақсади деб қурбон бўлган Унсиндек исёнкор қизни қаҳрамон қилиб олган. Унсин Олимхон додхоҳнинг саккизинчи хотини бўлиб, "бир кишининг гуноҳи учун ҳамма жазоланадиган" хонадонда яшашни истамайди. Фақат у энди озодликка эришганда, қабристонда юрагига ўрнашиб қолган кўрқув туйғусидан қалок бўлади. Бунга чидай олмаган додхоҳнинг катта хотини Нодирмоҳбегим ҳам унинг хонадонини тарк этади. Шу тариқа Олим додхоҳнинг хонадони, мутлоқ ҳукмронлиги чок-чокидан сўкила бошлайди. Бундай қизиқарли, рамзий ноқеа ёрдамида Абдулла Қаҳҳор бир кунмас-бир кун Ўзбекистон мансуб бўлган мустамлакачилик салтанати ҳам парчаланиб кетишига усталик билан ишора қилган эди. Ўз

даврида кўпчилик моҳиятини англамаган бундай талқин ёзувчининг жуда катта жасорати эди.

А.Қаҳҳорнинг иккинчи гуруҳ ҳикоялари мазмуни ва материалларига кўра замонавий асарлардир. Уларни ҳам уз навбатида икки тоифага ажратиш мумкин. Буларнинг бир тоифаси ҳажвий, иккинчи хил ҳикоялар эса изчил реалистик услубда ёзилган асарлар ҳисобланади. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳажвийёт бобидаги истеъдоди бутун бўй-баста билан 30-йиллардаги "Майиз емаган хотин", "Жонфигон", "Мунофиқ", "Адабиёт муаллими", "Санъаткор", "Ўжар", "Қизлар" каби ҳикояларда намоён бўлади. Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояларида умумбашарий иллатларни танқид қилган. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида ҳажвий характерлар ғоят ёрқин чизилган бўлиб, улар доим ҳаракатда, қилмишлари орқали очилади. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳажвий ҳикоялари тилининг мукаммалиги билан ажралиб туради.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг охирига қадар ҳам ҳажвий ҳикоялар ёзишдан тўхтамади. Ҳар жиҳатдан китобхонга манзур бўлган "Тўйда аза" ҳикояси бу фикримизни тасдиқлайди. Абдулла Қаҳҳорнинг изчил реалистик ёзилган ҳикояларидан кўпчилиги уруш йилларида ва ундан кейинги даврда яратилган. Улар жумласига "Кўк конверт", "Қизил конверт", "Кампирлар сим қоқди", "Хотинлар", "Асрор бобо", "Бешик", "Маҳалла", "Нурли чўққилар" каби ҳикоялари киради. Албатта, уларнинг ҳаммаси ҳам бир хил даражада бадиий юксак эмас. Уларнинг ичида мазмунан саёзроқлари ҳам, унча пишиқ ишланмаганлари ҳам бор. Лекин шу билан бирга, ҳеч шубҳасиз, адабиётимизнинг олтин фондидан ўрин оладиганлари ҳам мавжуд. Бу гап, айниқса, "Маҳалла" ва "Асрор бобо" ҳикояларига тааллуқлидир.

"Асрор бобо" ҳикояси инсон руҳини жуда теран психологик таҳлидан ўтказганлигига ва кишиларимиз маънавиятининг гуманистик моҳиятини таъсирчан тарзда акс эттирганига кўра уруш йилларидаги Абдулла Қаҳҳор ижодининг энг жиддий ютуқларидан бири даражасига кўтарилди. Мана шундай фазилатлар фақат қисмангина кўрингани учун ёзувчининг "Олтин юлдуз" қиссаси юксак ҳаққонийлик қудрати касб эта олмади.

мираларида мазкур қаҳрамоннинг туғилишини меҳр билан
бузғинчи ва тасвирлайди.

Ҳамид Олимжон бу "янги одам"нинг келажақда шўро
шафқураси таъсирида, сталинча қирғинлар ва
адолатсизликлар оқибатида миллий қиёфасини йўқотиб,
манқуртлашиб, жамиятнинг оддий бир мурувватига айланиб
қолишини пайқамади. Айниқса, уни "янги давр" ғоялари
билан бойитиш йўлларини ахтарди.

Она Ватанни ардоқлаш ҳамма даврлар адабиёти учун
муштарак ҳодиса ҳисобланади. Ҳамид Олимжон ҳам бу
шайлага қайта-қайта мурожаат этиб, ўз ватанининг
қалқондаги энг ҳур ва бахтли кишилар макони сифатидаги
қимсолини яратишга интилади. Шоир бу ватан ўзига ҳаётгина
эмас, бахт-саодат ҳам берганига ишонади:

*Мен дунёга келган кунданок,
Ватаним деб сени, уйғондим.
Одам бахти биргина сенга
Бўлурига мукамал қондим.*

*Қулоғимга номинг кирганда,
Қумлик каби ташна боқурман.
Сенинг жаннат водийларингдан,
Наҳрлардай тўлиб оқурман.*

*Бир ватанким, ҳар гулистонига мангудир баҳор,
Бир ватанким, бунда элнинг бахти мангу барқарор.*

Ҳамид Олимжон бу мисраларни ўша давр
қатъиғонларидан қутулиб қолиш учунгина эмас, балки ўз
юртининг бахт макони эканига дилдан ишонгани сабабли
ёзибди.

30-йиллардаги кўпчилик шоирлар қаторида Ҳамид
Олимжон ҳам давр руҳини ҳар томонлама қамраб олишга
интилаган:

*Шу кунларда Қутб олинди,
Музлар таслим бўлиб илинди.
Москвадан Америкагача
Тахти равон бир йўл солинди.
Қудрати зўр эл учун осмон*

воқеа-ҳодиса тасвиридан кўра ундан ҳосил бўлган фикр ҳис-туйғулар, қалб ҳолатини юзага чиқаришга уринди. Унинг дастлабки шеърлари ижодининг машқлар не изланишлар босқичини ташкил этади. Хусусан, "Ойдинда шеърида ҳаёт ўша давр расмича кўтаринки, сохта талқ қилинади. Бунда ҳаёт ғамсиз, қадарсиз деб тасвирланади:

*Гулшанда чечак ёнди, кўринди,
Масъуд эди ғамсиз ва аламсиз.
Қалбимда амал юлдузи кулди,
Ер қўйнида эркин ва қадарсиз.*

Ҳамид Олимжон ижодий йўлининг иккинчи босқичини ўттизинчи ва уруш йиллари ташкил этади. Унинг 30-йилларда яратган лирик асарлари орасида "Бахтлар водийси" балладаси алоҳида эътиборга сазовор. Балладанинг нақорати ҳисобланган:

*Кўм-кўк,
Кўм-кўк,
Кўм-кўк... —*

сагрлари бу ташвишли дунёда ҳориган руҳимизни бир зум узоқ далаларга олиб учади:

*Барча япроқлари бирдай кўкарган.
Новдалари жонли бу ноёб баҳор.
Қарашлари нурга тўлган бу улғу водий
Кўм-кўк!..*

Шоир ана шу яшил манзара оша ўша водийга назар ташлар экан, "Янги ҳаёт"нинг униб бораётган куртакларини кўрди. Келажакда гуллаб-яшнаши мумкин бўлган бу куртаклар унинг хаёлларига кўтаринкилик бағишлади.

Ҳамид Олимжон "Бахтлар водийси"да "Янги ҳаёт"да туғилаётган "янги инсон"ни катта эътибор билан кузатади. Унинг назарида "Тонг палласи ҳавас билан далага оққан... кетмонлари кун тиғида ярқираб боққан, гўзалари ўсиб гуллаб, кўсақлар таққан" инсон янги ҳаёт куртакларининг гуллаб-яшнашига гаровдек эди. Шоир бу ва бошқа

Кинда бир мунча ҳаққоний тасаввур берадиган асарлар
қиратида Х. Ёқубовнинг "Ғафур Ғулом", С. Мамажоновнинг
шоир "ва замонавийлик", "Ғафур Ғулом прозаси",
Шараровнинг "Ғафур Ғулом олами" номли китобларини,
Шарафилдиновнинг "Халқ бахтининг оташин куйчиси"
мақолласини ажратиб кўрсатиш мумкин.

ҲАМИД ОЛИМЖОН (1909 -- 1944)

Ҳамид Олимжон XX аср ўзбек поэзиясининг ёрқин
шайдуларидан биридир. Шунингдек, у ўзбек драматургияси
қирққийётига ҳам сезиларли ҳисса қўшган адиблардандир.
Ҳамид Олимжон 1909 йил 12 декабрда Жиззах шаҳрида
туғилган. Тўрт ёшига етар-етмас отадан етим қолган
Абдулҳамид Азим бобо қўлида тарбия кўрган. Азим бобо
илтисаводли кишилардан бўлиб, неварасида ҳам
илтисаводликни ўқитиб-ёзишга қизиқиш уйғотган.
Абдулҳамиднинг онаси Комила ая халқ эртаки, мақол ва
мақолларини яхши билган. Бўлажак шоир узун қиш
кунларида унинг Ойгул билан Бахтиёр, Тоҳир ва Зухра,
Ариптош ҳақидаги эртакларини тинглаб, болалик
кунлариданоқ халқ оғзаки ижодидан баҳраманда бўлиб ўсган.
Ҳамид Олимжон шеърлари ўта халқчил оҳанг ва руҳ касб
қилишининг сабабларидан бири худди шундандир.

Ҳамид Олимжон аввал эски мактабда, кейин
Жиззахда очилган Наримонов номидаги тўлиқсиз ўрта
мактабда ўқийди. 1923 йили у мактабни тугатиб,
Самарқанддаги ўзбек эрлар билим юртида таҳсилни давом
қилтиради. Билим юртини 1928 йили битиргач, Абдулҳамид
Ўзбекистон педагогика академиясида ўқийди.

Ҳамид Олимжоннинг дастлабки шеърлари 20-
йилларнинг ўрталарида пайдо бўлди. Бу шеърлар "Чимён
дафтари" туркумини ташкил этади. Унинг биринчи шеъри
"Кимдир" эълон қилинганда шоир ўн етти, тўнғич китоби --
"Кўклам" босилиб чиққан вақтда йигирма ёшда эди. Ҳамид
Олимжон "Кўклам" китобидан бошлаб ҳаёт ҳақидаги ўз
таассуротларини ифодалашга, турмушни драматик
қолатлари билан идрок этишга, шеърдаги лирик қаҳрамон

биттагина "Ўзбек элининг гурури" шеърини синчиклаб ўқисак, унда Ғафур Ғуломнинг мўл ҳосил учун курашиш чақириш билан бир қаторда пахта яккаҳокимлиги ва меҳнати ниҳоятда оғирлиги ҳақидаги фикрни ҳам санъаткорона ифодалаганининг гувоҳи бўламиз. Мана ўш мисралар:

*Бир кило холис пахта чит бўлиб тўқилгунча,
Минглаб моки отилур, минглаб урчуқ айланур.
Шу пахта ўсиб-униб, пишиб терилгунича
Кипригимиз минг карра толаларга бойланур.*

Ғафур Ғулом бу мисраларда пахта меҳнати туфайли одамнинг бошдан-оёқ чанг-тўзонга кўмилиб кетиши ҳақидаги фикрни "кипригимиз минг карра толаларга бойланур", — деган кутилмаган муболаға ёрдамида устали билан ифодалаган. Шеър ёзилган вақтларда бу ҳақиқат шундан бошқача ифодалаш қийин эди. Худди шунда санъаткорона топилган ташбеҳлар, юксак маҳорат ва истеъдод намунаси бўлган ўлмас шеърлар Ғафур Ғулом ижодида жуда кўпдир. Улардан бири "Соғиниш" шеъри бўлиб, Ғафур Ғулом мазкур асарида чинакам бадиий кашфиётларга қодирлигини исботлаган эди. Унинг дастлабки мисраларини эслайлик:

*Зўр карвон йўлига етим бўтагек
Интизор кўзларга ҳалқа-ҳалқа ёш,
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш.*

Шеърда муаллиф йиғлаётган отани етим бўтагек ўхшатишти. Бундай ноёб ўхшатиш кўп асрлик жаҳон поэзиясида учрамаса керак. Мана шундай бадиий кашфиётлар, чинакам санъат дурдоналари, умрбоқий асарлар яратганлиги сабабли Ғафур Ғулом, унинг ўз сўзлари билан айтганда, "Ўзбек элининг гурури"га айланган эди. Шунга кўра танқид ва адабиётшунослиқда Ғафур Ғулом ижод юзасидан юзлаб мақолалар, кўплаб китоблар яратилган. Фақат уларнинг аксариятида шоир ижоди ёки алоҳида асарлари жуда кўтаринки оҳангларда, ҳаддан ортиқ даражада ялтиратилган ҳолда талқин қилинган. Унинг ижод

30-йилларнинг ўрталаридан Абдулла Қаҳҳор ижодидан янги босқич бошланганлиги яна шу билан белгиланар эдики, бу даврда у ўзбек насрида ёзувчи Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар" асаридан кейин иккинчи чўққи қисобланувчи "Сароб" романини эълон қилади. Романда Абдулла Қаҳҳорнинг инсон руҳиятини чуқур таҳлил қила биланш маҳорати ниҳоятда ортганлиги яққол сезилиб тўрарди. Инсоний характерларнинг теран психологик таҳлили воситасида Абдулла Қаҳҳор ўша даврда бизнинг шайхонамизда миллат тақдири, равнақи, бахти учун курашганлар даҳшатли фожиага учраганлигини очиб берган эди. Шу йўл билан романда миллатпарварлик ғояси тасдиқ этилган эди. Фақат адабий танқидчилик роман мағзига ширинган бу ҳақиқатни энди-энди англаб етмоқда. Танқидчиликда машҳур Америка ёзувчиси Жек Лондоннинг "Мартин Иден" романини А.Қаҳҳор яхши билгани ва ундаги реализмнинг ҳаётбахш анъаналаридан онгли равишда рўқданиши оқибатида "Сароб" асари майдонга келганлиги қийта-қайта эътироф этилган эди. Бу романларнинг иккаласида ҳам истеъдодли шахс тимсоли марказий ўринда тасвирланган бўлиб, уларнинг ижодий изланишлари ҳаётда бахт топиш йўлидаги хатти-ҳаракатлари ўзаро боғлиқликда қамраб олинган эди. Уларнинг иккаласида ҳам қаҳрамонларнинг ҳар соҳада фожиага учраши сюжет ечимини ташкил этар эди. Иккала романда ҳам қаҳрамонлар психологияси таҳлили ниҳоятда теранлиги китобхонни ҳайратта соларди. Шуни инобатга олиб, П.Қодиров А.Қаҳҳорнинг "Сароб" асарини ўзбек адабиётидаги биринчи психологик роман сифатида баҳолаган эди. Фақат А.Қаҳҳор дунёга танилган Америка ёзувчисининг оддий танқидчиси бўлиб қолмаган, балки ўз романини теран миллий руҳ билан бойитган эди. Агар Америка ёзувчиси ўз романида истеъдодли шахснинг капитализм шароитидаги инқирозини очиб берган бўлса, А.Қаҳҳор "Сароб"даги марказий қаҳрамон Саидий тимсолида шўро замонида миллатпарварлик нафақат кишилар, балки бутун-бутун халқлар учун даҳшатли фожиа келтирувчи омилга айлантирилганлиги тўғрисидаги ҳақиқатни таъсирчан шаклда ифодалашга эришган эди. "Сароб" романи тажрибаси А.Қаҳҳорнинг Жек Лондон ижодидаги реализм анъаналари изидан бориб, асарнинг ижтимоий пафосини оширишга, миллий руҳини теранлаштиришга эришганини исботлайди. Шу билан бирга "Сароб" романида муаллифнинг ёшлиги билан боғлиқ ҳолда йўл қўйилган айрим камчиликлар

ҳам мавжуд эди. Жумладан, баъзи гапларда айти бир сўзини қайта-қайта такрорланганлиги, айрим қаҳрамонларнинг ҳатти ҳаракатлари яхши далилланмаганлиги китобхонга эриш туюқлар эди. Айниқса, Саидийнинг ўзини ўзи пичоқлаб ўлдирган муаллифга ҳам маъқул бўлмаган эди. Шуларни ва асар атрофида қизиқ кетган мунозараларни инобатга олиб, А.Қаҳҳор кейинчалик "Сароб" романини қайта ишлаган ҳамда тилига услубига сайқал берган, ишонтириш қудратини оширишни интиланган эди.

Урушдан кейин Абдулла Қаҳҳор бизнинг адабиётимизда кенг қулоқ ёзган "конфликтсизлик назарияси" таъсирига берилиб, "Картина", "Ҳамқишлоқлар" сингари ҳикоялар ва "Қўшчинор чироқлари" романини ёзиб, уларда ўша даврдаги хароб ўзбек қишлоқлари манзараларини сунъий равишда анча ялтиратиб, гўзаллаштириб акс эттиради.

40-йилларнинг охирида А.Қаҳҳор драматургини соҳасида ҳам кучини синаб кўрди. Урушдан олдин у комедияга қўл урган ва "Ташвиш" пьесасидан парчалар эълон қилган эди. 1949 йили у "Янги ер" ёхуд "Шоҳи сўзана" деган романтикага тўлиқ комедиясини яратади. Комедияда Абдулла Қаҳҳор бир қанча ёрқин характерлар яратиб, уларнинг ўзаро муносабатларида ўзбек халқининг фазилатларини ифодалаган эди. Булар орасида, айниқса, Холниса ва Ҳамробибиде образлари ажралиб турарди. Муайян тоифага мансуб ўзбек аёлларининг хусусиятларини акс эттирган Холниса ва Ҳамробибиде ғоятда миллий ва ҳаётий чиққан эди. Уларнинг ўзаро мунозаралари, тортишувлари ва ҳатто низолари чинакам юмор билан суворилган эди. "Шоҳи сўзана"да энди ўзлаштирилаётган Мирзачўл ерлари гулистондек қилиб кўрсатилган бўлса-да, бу асар жуда кулгили, қизиқарли саҳналарга бойлиги, эса қоладиган инсоний характерларга эгаллиги билан ёзувчининг комедиянавислик соҳасида дадил қадам қўйганлигидан гувоҳлик берар эди. Балки шу каби фазилатлари туфайли бу асар жаҳоннинг кўплаб саҳналарида қўйилган.

1951 йилда комедия Давлат мукофоти билан тақдирлангандан кейин республикамизда ва рус матбуотида асар тўғрисида кўп мақолалар, тақризлар босилиб чиқади, юзлаб фикрлар билдирилади. Ўша даврда комедия ҳақидаги энг ёрқин мақолани машҳур рус драматурги Николай Погодин яратади. Мақола "Совет комедиясининг жонли

"Иррационали" деб номланган бўлиб, у "1951 йилги совет адабиётининг энг яхши асарлари" деган тўпламда босилиб чиққан эди. Н.Погодин мақоласининг бошларида комедия муаллифига: "Абдулла Қаҳҳор янги ўзбек прозасининг илҳом вакили", — деган юксак баҳо беради ва унинг "Шоҳи Сулеймон" асари 1951 йилги совет адабиётида қувончли ҳодиса бўлганлигини таъкидлайди. Н.Погодин ўз мақоласида комедиядаги образларга тасниф бериш йўлидан боради. Унинг фикрича, комедиядаги Ҳамробиб ва Холниса образлари энг ёрқин чиққан. Мавлон образини ҳам Погодин драматург муваффақияти сифатида баҳолайди.

Драматургия соҳасидаги илк муваффақиятидан сўзланган Абдулла Қаҳҳор 1954 йилда "Оғриқ тишлар" номли навбатдаги комедиясини эълон қилади. Бу асар ёзувчи ижодида учинчи давр, яъни етуклик палласи бошланганлигидан далолат берар эди, чунки унда балки ўзбек адабиётида илк бор социализмнинг иллатлари, яъни иқтидорликнинг номукаммаллиги, ахлоқий қашшоқлик, интиқобий тубанлик, иқтисодий нотенглик сингари нуқсонлар ҳақида ҳажвий воситалар орқали аён кўриниб турган ҳақиқат ифодаланган эди.

"Оғриқ тишлар" комедияси санъатимизда улкан воқеа сифатида пайдо бўлганлигининг сабабларидан бири шунда эдики, энди Абдулла Қаҳҳор бадиий адабиётнинг моҳиятини, адабиятини буткул бошқача идрок эта бошлаган эди. Етуклик босқичида у ўзининг ижодий мақсади ва эстетик принципини: "Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарфлаш керак эмас", — деган ва қанотли иборага айланиб кетган сўзлар билан ифодалаган эди. Худди шу юксак эстетик мақсадларни амалга ошириш йўлидаги навбатдаги жиддий қадам сифатида 60-йиллар бошида Абдулла Қаҳҳорнинг "Тобутдан товуш" номли яна бир комедияси саҳнага қўйилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг "Тобутдан товуш" (1962), "Алжонларим" (1967) каби комедияларида ҳам социализмнинг юқоридаги сингари иллатларига нисбатан маҳорат билан ҳажв ўти йўналтирилган бўлиб, бу ҳол унинг ўша давр адабиётида ҳукмрон социалистик реализм методининг темир қолипларини секин-секин ёриб чиқишга шунчаки бошлаганлигидан гувоҳлик беради.

Фаолиятининг етуклик босқичида адиб наср соҳасида унумли ижод қилиб, "Минг бир жон", "Маҳалла" каби ҳикоялар, "Синчалак", "Ўтмишдан эртақлар", "Муҳаббат" сингари қиссалар ва кўплаб адабий-танқидий мақолалар яратдики, уларнинг айримлари адабиётимизда сезиларли ҳодиса бўлиб қолди. Хусусан, "Ўтмишдан эртақлар" қиссаси ёзувчининг болалиги ўтган давр манзараларини шафқатсиз реалистик бўёқларда тавдалантиргани сабабли китобхонлар эътиборини қозонди ва республиканинг "Ҳамза" мукофоти билан тақдирланди.

Аён бўладики, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор ўзидан юзлаб ҳикоялар, бешта қисса, икки роман ва бешта комедия қолдирди ҳамда уларнинг айримларида юксек истеъдод соҳиби эканлигини намоён қилди. Унинг энг яхши асарлари ўзбек реалистик насри ва драматургиясини тараққиётига қўшилган ўзига хос қисса бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳор танқидчиликда ҳам ўзига хос тадрижи тараққиёт йўлини босиб ўтган. Бу йўлнинг биринчи босқичи яъни изланишлар палласи 1929 йилдан бошланиб, 50-йилларнинг охирларигача давом этади. Мазкур босқичда Абдулла Қаҳҳор "Бадиий очерк тўғрисида", "Поэзия – юксек санъатдир", "Болалар адабиёти тўғрисида", "Биринчи домлам" сингари мазмундор, теран қарашларга бой мақолалар билан бир қаторда танқидчилик соҳасидаги изланишларининг айрим намуналарида саёз, чуқур ўйланмаган, шубҳали, янглиш, зиддиятли, хато фикрларини ҳам илгари сурган. Чунончи, у сатира ҳақидаги илк мақолаларида мавзунинг аҳамиятини ҳаддан ортиқ даражада юқори баҳолаган бўлса, "Чеховдан ўрганайлик" номи асарида ёзувчиларни ҳаётнинг фақат гўзал томонларини аниқ эътиришга чақиради. "Гап арузда эмас" мақоласида эса у мазкур вазнда ёзилган шеърларни мутлақо ўринсиз равишда "палид нарсалар", "қабих нарсалар", "исловот адабиёти" деб эълон қилади. Биринчи босқичда бундай янглиш қарашлар Абдулла Қаҳҳорнинг танқидий мақолаларида анчагина бўлиб, унинг мунаққид сифатида шаклланиши мураккаб жараён тарзида кечганлигини англатади.

Абдулла Қаҳҳорнинг 1959 йилда ёзилган "Илҳом тўли ижод учун" номи мақоласи билан унинг танқидчилиги фаолиятидаги иккинчи босқич бошланади ва умрининг

ширигача давом этади. Бу босқичдаги фақат битта чиқишда, яъни "Шакл ва мундарижа ҳақида" номли нутқидагина бирмунча шубҳали, кескин туюладиган қарашлар учрайди, чунки унда Абдулла Қаҳҳор арузга нисбатан ўзининг сингариги салбий муносабатини қайтадан ифодалаб, бу вазини туяга ўхшатади ва "музей экспонати" деб атайди. Фақат шу қарашни истисно қилганда, иккинчи босқичда Абдулла Қаҳҳор "Таржимачилик ташвишлари", "Ашула тўғрисида", "Муштум" тўғрисида", "Ҳаёт ҳодисасидан бадиий тўқимага", "Талант - халқ мулки", "Китоб шавқ билан ўқилиши керак" сингари танқидчилик ҳикматларига гулиқ мақолалар яратдики, улар ўзбек халқи эстетик тафаккури хазинасининг нодир мулки бўлиб қолди ва истеъдодлар равнақиға, адабиёт ривожига кучли таъсир кўрсатади.

Қаҳҳоршунослик тарихи ҳозирга қадар катта тараққиёт нулини босиб ўтди ва ўзида ўзбек танқидчилиги ривожининг амрли барча фазилатларини ҳамда кўплаб иллатларини мўжассамлаштирувчи тадрижий жараён сифатида намоён бўлди. Чунончи, Абдулла Қаҳҳор ижодини ўрганиш тарихининг дастлабки, яъни 30-йилларнинг ўрталаридан 1957 йилгача давом этган босқичида ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланиш даврига хос асосий хусусиятлар яққол кўзга ташланади. Танқидчилик бадиий адабиётни ёки унинг алоҳида намуналарини таҳлил қилишдек асосий вазифасини изланиш ва кузатишлар шиклида адо этган бу босқичда ёзувчи ижоди обзор мақола, муаммоли мақола, диспут ва тақриз сингари кичик жанрларда тадқиқ этилади. Танқидчилардан Саидгани Илйев, Ҳомил Ёқубов, А.Алимуҳамедовнинг адиб қикояларига бағишланган мақолаларида, Тўхтасин Жалолов ва Раҳмат Мажидийларнинг ёзувчи романлари тўғрисидаги тақризларида ўша давр танқидчилигининг муайян фазилатлари кўзга ташланган ҳамда Абдулла Қаҳҳор исрининг айрим хусусиятлари тўғри кўрсатиб берилган эди. Кусусан, уларда танқидчиликнинг бадиий ижодни ўзига хос қодиса сифатида эҳтиёткорлик билан талқин қилиш, санъаткор меҳнатини ва ҳақиқий самараларини қадрлаш, услубидаги нозик қирраларини илғаб етиш ҳамда шулар асосида мантиқли хулосалар чиқаришга интилиш сингари

ижобий тамойллари кўзга ташланган эди. И.Боролина, Г.Гулиа, Ю.Либединский, Н.Погодин каби рус ёзувчи танқидчиларининг шу босқичда яратилган мақолалари А.Қаҳҳор ижодининг Ўзбекистон ташқарисида танилишида муайян роль ўйнади. Илк босқичда яратилган кўпчилик мақолаларда, тақризларда ва ўтказилган диспутларда эса унинг йиллар танқидчилигининг қатор нуқсонлари ўз ичига қолдирди. Ундай нуқсонлар жумласига вульгар социологизм таъсирига берилиш, догматик фикр юритиш, ёзувчи ижодига ва асарига муносабатда бадиий адабиёт спецификасини етарлича ҳисобга олмаслик, адабий асарга ўйлаб чиқарилган субъектив талаблар асосидан нотўғри баҳо бериш адиб услубининг ўзига хослигини тўлиқ англамаслик ва асарларида тасвирланган миллий ҳаётнинг яхши билмаслик оқибатида ёзувчига ўринсиз айблар қўйиш, баёнчилик, мантиқсизлик каби иллатлар киради. Илк босқичда Абдулла Қаҳҳорнинг "Сароб" ва "Қўшчинон" романлари атрофида ўтказилган қизгин мунозаралар ва асарларнинг қайта ишланишига ҳамда дастлабки нашрдаги кўп фазилатлардан маҳрум бўлишига олиб келди. Демак, бу ўринда танқидчилик Абдулла Қаҳҳор ижодига салбий таъсир ўтказди. Адибнинг "Шоҳи сўзана" комедияси Давлат мукофоти билан тақдирланишига боғлиқ ҳолда илк босқичда унинг ижодини анча кўтаринки руҳда, яъни ялтиритиб талқин этишдек салбий тамойил юзага келади.

Танқидчилик коммунистик мафкуранинг итоаткор кучли қуролига айлана бошлаганлиги сабабли илк босқичда Абдулла Қаҳҳор асарларидан айримларининг, хусусан "Оғриқ тишлар" комедиясининг моҳияти ҳаққоний очиб берилмади, яъни у эскилик сарқитларига қарши ёзилган пьеса сифатида баҳоланиб, социализм иллатларини фони этишга қаратилган ўткир ҳажвий тиғи эътибордан четда қолдирилди. Танқидчилик асарлар моҳиятига кира олмайди ҳам унинг илк босқичда изланиш ва кузатишлар, яъни шаклланиш жараёнини бошидан кечирганлигини англамайди.

Танқидчиликда асарлар моҳиятини чуқурроқ илтифат этишга интилиш Абдулла Қаҳҳор ижодини ўрганиш тарихининг иккинчи босқичида (1957—1967 йиллар) сезиларли даражада кучайди. Бу интилиш, аввало, қаҳҳоршуносликда таҳлил кўламининг кенгайишига кучайди.

туртки бўлди. Талқин қамровининг кенгайишига мос ҳолда шу даврда Абдулла Қаҳҳор ижоди кўпроқ адабий портретлар, унинг чизгилари ва танқидий-биографик очерклар шаклида таъдиқ этилди. Илгариги босқичдан фарқли ҳолда уларда Абдулла Қаҳҳор ҳаётининг тафсилотлари, ижодий йўли, турли жанрлардаги асарлари, истеъдоди ва услубининг баъзи ўзига хос қирралари бир мақола ёки китоб доирасида ўзаро муносиликда қамраб олина бошланди. Шу тамойилнинг анча янги натижалари сифатида П.Қодиров, В.Смирнова, Н.Бабенишевлар томонидан яратилган Абдулла Қаҳҳорнинг дастлабки портретлари ёки унинг чизгилари ҳамда Н.Боролина, Ҳ.Абдусаматовлар эълон қилган китоблар, яъни шунингчиси тўғрисидаги дастлабки очерклар дунёга келди. Уларда таъдил кўлами анча кенгайган бўлса-да, ўша давр танқидчилигидаги салбий тамойиллардан кўпининг излари, хусусан, асарни нотўғри баҳолаш, далилларга таянмай фикр ширитиш, исботланмаган хулосаларни илгари суриш, маълум насларни қайта-қайта такрорлаш, баёнчилик, академизм, коммунистик мафкурага сўзсиз хизмат қилиш сингари наслатлар ҳам сезилиб турар эди.

Иккинчи босқичда таъдил кўламининг кенгайганлиги шунда кўринар эдики, 60-йилларда Абдулла Қаҳҳорнинг айрим асарлари, хусусан, "Синчалак" қиссаси ва "Тобутдан товуш" комедияси юзасидан рус ҳамда ўзбек тилларида шунингчиси мақолалар эълон қилинади. Ўша йилларда "Синчалак" Ленин мукофоти таъдиқ этилиши билан муносилик ҳолда унинг талқинида ҳам "Шоҳи сўзана" комедияси таъдиллида юзага келган тамойил, яъни асарни ўта шутринки баҳолашга интилиш янгидан авж олади. "Тобутдан товуш" комедияси атрофида қизиқ кетган мунозараларда эса аксинча, танқидчиликнинг айрим наслларда баъдий ҳодиса, хусусан, сатирик пьеса моҳиятини тартибга тўғри талқин эта олмаслик ва шунинг оқибатида асар таъдирига салбий таъсир кўрсатиш касали намоён бўлади.

Қаҳҳоршунослик тарихидаги иккинчи босқичнинг асосий камчилиги шунда эдики, бу даврда яратилган мақола ва портретларда теран умумлашмалар жуда кам эди. Ёзувчи ижодини ўрганиш тарихида умумлашмалар палласи 1967 йилдан 1987 йилгача давом этди. Унда синтез, яъни

умумлашмалар томон бурилиш содир бўлганлиги шунда кўринар эдики, Абдулла Қаҳҳорнинг мазкур даврда яратилган янги портретларида, хусусан, Озод Шарафиддинов ва П.Қодировларнинг мақолаларида ёзувчи ижодининг қадр-қиймати, аҳамияти, истеъдоди, маҳорати ҳамда услубининг ўзига хослиги тўғрисида кўплаб асосли хулосалар чиқарилган эди. Иккинчидан, умумлашмалар томон бурилиш Абдулла Қаҳҳор ижодини, унинг айрим қирраларини, муаммолари асосида тадқиқ этишга интилиш тамойили қарор топишида кўринган эди. Шу тамойилга кўра бу даврда Абдулла Қаҳҳор насрида маҳорат, услуб ва психологизм масалалари, ёзувчи ҳажвиётининг қудрати ва ўзига хослиги, асарларидаги бадиий тил гўзаллигининг омиллари сингари муаммолар юзасидан қимматли китоблар майдонга келди. Улар орасида, айниқса, М.Қўшжоновнинг "Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор", М.Султонованинг "Абдулла Қаҳҳор услуби" каби китоблари қимматли қарашларга, салмоқдор хулосаларга бойлиги билан ўша давр ўзбек танқидчилигининг жиддий ютуқлари қаторидан ўрин олди.

Жамиятдаги "қайта қуриш" деб аталган жараён билан боғлиқ равишда 1987 йилда Абдулла Қаҳҳор ижодини ўрганиш тарихи ўзининг янги, яъни тўртинчи босқичига кирди. Мазкур босқичнинг ўзига хос белгиси шунда эдики, энди танқидчилик ёзувчи ижодини, алоҳида асарларини ва айрим муаммоларини янгича талқин қилиш йўлига кирди. Янгича талқин тамойилининг энг жиддий самараси сифатида танқидчи Озод Шарафиддиновнинг "Абдулла Қаҳҳор" номли катта тадқиқоти майдонга келди. У Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида шу кунларгача яратилган барча тадқиқотларга қараганда кенгроқ, тўлиқроқ, яхлитроқ тасаввур беради. О.Шарафиддиновнинг шу тадқиқоти ва М.Қўшжоновнинг "Абдулла Қаҳҳор маҳорати" номли китоби қаҳҳоршуносликнинг ҳозирга қадар ўтган бутун тарихи давомида кўлга киритилган энг жиддий ютуқлари ҳисобланади. Бу китобларнинг майдонга келиши Абдулла Қаҳҳор ижодининг ўзбек танқидчилиги тараққиётига, бойишига воситали тарзда беқиёс даражада кучли таъсир кўрсатганлигидан гувоҳлик беради.

Демак, Абдулла Қаҳҳор ўзида инсоният бадиий тафаккури, донишмандлиги, ҳикматларини мужассамлаш

тирли эстетик қарашлари ва бутун ижоди билан бевосита дамдл билвосита тарзда танқидчилигимиз ривожига, йиллишига бебаҳо таъсир кўрсатди. Ўз навбатида танқидчилик Абдулла Қаҳҳор ижоди тўғрисидаги ҳақиқатга шубҳа яқинлашиб борди.

УЙҒУН (1905 – 1990)

Уйғун янги ўзбек адабиётининг иккинчи авлодига мансуб бўлиб, йигирманчи йилларнинг ўрталарида ижод майдонига кириб келди.

"Уйғун" шоирнинг адабий тахаллуси бўлиб, унинг асли исми Раҳматулла Отақўзиевдир. У 1905 йилнинг 11 декабрда Жанубий Қозоғистон вилоятидаги Марки қишлоғида хизматчи оиласида туғилган. Раҳматулла ўнлашган маълумотни ўз қишлоғида олади, 1923 йилда Тошкентга келиб, педагогика техникумига ўқишга киради. Худди шу техникумда Раҳматулла қалбида адабиётга, ижод қилишга муҳаббат туғилади. Натижада у кичик-кичик шеърлар ёза бошлайди ва улар техникумдаги "Тошқин" айвоний газетасида ҳамда бошқа вақтли матбуот нашраларида босилиб чиқади. Раҳматулланинг шоир сифатида етилишида унинг 1927–1930 йиллар давомида Самарқанддаги педагогика академиясининг тил ва адабиёт факультетида таълим олиши муҳим роль ўйнади. Уша йиллари бу олий ўқув юрти йирик фан ва адабиёт ўчоғи бўлиб, кўплаб истеъодларнинг, хусусан, Ҳамид Олимжон, Жалол Икромий, Ойдин сингари қаламкашларнинг камолга етиши учун катта йўл очган эди. Худди шу академияда Уйғун ҳам дастлабки оригинал шеърларини яратади ва улар "Йр юзи", "Маориф ва ўқитғувчи", "Аланга" сингари республика журналларида босилиб чиқади. Ниҳоят, 1929 йилда унинг шеърлари жамланиб, "Баҳор севинчлари" номли тўплам сифатида нашр этилади. Ўзининг мазкур биринчи тўпламидаги шеърларида Уйғун китобхонлар кўз ўнгига баҳор, табиат куйчиси сифатида намоён бўлади. Шоирнинг бу шеърларидан бошлаб, бутун поэтик ижоди давомида "Баҳор" тимсоли марказий ўринда туради. Уйғуннинг олти йиллик "Асарлар" тўпламидаги шеърлардан ташкил топган

икки жилд мундарижасида сарлавҳасига "баҳор" сузи олинган. Бу кунларда қишлоқда қишлоқчиқилганларнинг ўзиёқ салкам ўттизта. Баҳор, гул, бинафш, май чечаклари мадҳ этилган шеърларнинг умумий сонидан бундан уч ҳисса кўпроқ. Табиат манзараларини куйлар экан, шоир бизнинг қалбимизга ҳам ажиб баҳор тароватини олиб киради:

*Ҳар ёғочга кийгизиб либос,
Ҳар нарсани кўрасан бориб,
Мулойим ва илк бўса билан
Гул очасан фунчани ёриб.*

("Баҳор")

Уйғун баҳорни куйлар экан, табиат, инсон, ҳаётнинг бирлигини тажассум қилишга интилади:

*Субҳидамда колхозчи қизни
Уйғотасан бошидан силаб.
Ҳосилдор ер кўксини очар,
Сендан шифо, сендан нур тилаб.*

Лекин гул, баҳор, лолазор талқини асл маъносидан чиқиб, ижтимоий мазмун билан йўғрилар экан, баландпарвозлик, нореалик, зўрма-зўракилик сезилмақ қолади:

*Севинч билан ўтар кунларим,
Гул умримнинг лолазорига.
Бахт қушиғи куйланар баланд,
Гул асримнинг асл торида.*

("Тасоғиф")

Уйғун соф табиат манзарасини чизиш билангина чекланмайди, балки баҳорни инсон ҳаёти, қалби, меҳнатига билан боғлиқ ҳолда акс эттиради. Масалан, у илм шеърларидан бирида баҳорнинг моҳиятини қуйидаги тарзда очиб беради:

*Баҳорда қайнайди меҳнат эрлари,
Баҳорда томчилар манглай терлари.
Баҳорда завқ эмар дала қизлари,
Баҳорда йўрғалар олтин трактор
Оҳ, баҳор нашъали, баҳор гўзалдир.*

Аmmo "Баҳор севинчлари" тўпламига кирган шеърлар орасида зайф, номукаммалари ҳам бор эди. Уларда Уйғуннинг ўзи айтганидек, "юзакилик, олинган мавзуларнинг мазмунига ...тушунмаслик, эстетизмга берилиб кетиб, мазмунни суюклаштириш" сингари нуқсонлар мавжуд эди. 30-йиллар ижодида Уйғун бу нуқсонлардан қутула борди ва ўша давр ўзбек лирикасининг нодир намуналарини яратди. Шундан намуналар орасида табиат гўзаллигини ниҳоятда яқин манзараларда ва кутилмаган жонлантиришлар воситасида намоён қилувчи "Тонгги бўса", "Куз қўшиқлари" шеърларини эслаш kifоя.

Замон руҳини акс эттириш, шўро воқелигини куйлаш, мақднатни улуғлаш 30-йиллар Уйғун шеъриятининг етакчи аусусиятидир. Шоир янги тузум билан бирга туғилиб шалланган мураккабликларни кўпинча четлаб ўтади. "Ютуқлар тоғ-тоғ" ("Янги йил"), "Хатто ўлим ортиқчадир бизнинг кунларда" ("Хаёт китобидан ўчмайди"), дейди у. Шоир асарларида фабрикага, колхозларга одамлар оқиб бириб, қўшиқлар айтадилар. Бу ерда конфликт суст бўлиб, одамлар дардини, юрагини таҳлил этиш кўринмайди. Бу шароитларда ифодаланган кўтаринкилик 30-йиллар воқелигида муайян даражада йўқ эмас эди. Шу маънода шоир асарларининг бу йўналишдаги намуналарида ҳаёт фидат бўяб кўрсатилган деб қарамаслик керак. Уйғуннинг ilk тўплами "Баҳор севинчлари"га 1925–1929 йилларда йилланган ўттизта шеъри киритилган бўлиб, уларда Ватан, табиат гўзаллиги, эркин муҳаббат каби мавзулар асосий ўрин эгаллаган. Шоир 20–30-йилларда ёзган "Баҳор", "Баҳорда", "Баҳорги ел", "Баҳор тонгида" каби шеърларда шуқламни ўзгача бир меҳр билан тасвирлайди.

Унинг "Тонгги бўса" шеърисидаги: "Бир қарашда оппоқ шохига ўхшар, бир қарашда мармар, бир қарашда зар, бир қарашда эса садафга ўхшар", "Табиат саҳарда мисли бир гунча, Тонг эса гунчанинг очилган чоғи" муқоясалари кишида чексиз завқ уйғотади.

Сўнгги йилларда адабиётшунослиқда Уйғуннинг 30-йилларда яратилган ва инсон меҳнатини улуғлашга бағишланган "Назир отанинг ғазаби", "Бригадир Карим" каби машҳур шеърлари қадр-қимматини тушириброқ баҳолашга уринишлар бўлди. Аслида ўзбек халқи зиммасида

пахта етиштиришдек заҳматга ва шарафга тўла вазифа сақланар экан, бу шеърларнинг таъсирчанлиги ҳам тарбиявий аҳамияти ҳам пасаймаса керак.

Уйғун ижодида куз фасли тасвирига ҳам ўзига хос тарзда ёндашилганини кўрамиз.

"Кўк — ювилган, артилган шиша, сувлар тиниб япроқлар олтин", "Қуёш кўқдан эгилиб қарар, жуда равшан оловли кўзи, сариқ кўйлак кийиб кўринган", "Барқут фан — бу кузнинг ўзи", — каби мисралардаги образли талқинлар бунинг далилидир.

"Куз қўшиқлари" (1935) шеърда шоир Ўзбекистоннинг тўкин куз фаслини, бу фаровонлик ижодкори — меҳнаткор халқнинг умумлашма қиёфасини, боғ-роғлардаги гўлла манзараларни, пахта билан тўлган чексиз кумуш далаларни мадҳ этади:

*Куз келди бизларга олтин косага
Шарбат ола келди, бол ола келди.
Сават-сават қилиб ширин мевалар,
Омборлар лик тўла дон ола келди,
Кенг водийлар билан, дала билан бир —
Пахта ола келди — шон ола келди.*

Уйғун ижодида куз ҳақида битилган бундай бир-биридан дилбар мисралар кўп. Уларни ўқиб, худди табиат оғушида тургандек дили қувониб кетади кишининг:

*Олтин куз сувлари шу қадар тиниқ
Ойна бўла олур қизлар қараса.
Оламни тутгудек гулларнинг иси,
Чаман кокилини шамол тараса.
("Олтин куз")*

Табиат ва жамият ҳодисаларини, лавҳаларини қиёсмаб, ёнма-ён қўйиб тасвирлаш, ҳис-туйғуни бўрттириб ифодалаш усули Уйғуннинг иккинчи жаҳон уруши даври шеърлятида янада такомиллашганини кузатиш мумкин. "Тасаввур", "Бинафша", "Қор" каби шеърларида табиат кўринишлари урушга нафрат, тинчликка муҳаббат ғояларини ифодаловчи янги поэтик мазмун касб этади.

Унинг "Сурат", "Қуёш йўли", "Висол табассуми" каби асарларида, "Кел", "Кут", "Мардонавора айтинг", "Арзимни айтинг", "Жоним келур" каби газалларида ҳам поэтик образларни ошди ва маъшуқа образлари туйғулари тасвиридан келиб чиқиб, душманни енгиб, юртга қайтгач, висол табассумига эришиш орзуси куйланади. Шоир лирикаси таркибида мамлакат ичкарисидаги она, садоқатли ёр, тунга улаб заҳмат чекаётган меҳнаткаш инсон, ҳаётдаги жангчи образлари ҳисобига янада кенгайди. Шайри шакл, оҳанг, ритмда шиддат кучайди, оғзаки ижод асарлари бўртди.

"Ватан ҳақида кўшиқ" наинки Уйғун, балки, умуман, бу даврда ўзбек шеъриятининг энг яхши намуналаридан бири бўлиб қолди. Шеърда айрим баландпарвозлик, шайрдан ортиқ кутаринкилик, риторика, чўзиқлик, шайрнинг ўтаб бўлган мисралар кўзга ташланса-да, ҳозир ҳам унинг ватанпарварлик руҳи кучли жаранглайди:

*Ватан — она сўзи нақадар лазиз,
Сенсан ҳар нарсадан мўътабар, азиз,
Ҳурматингни сақлар ҳар бир ўғил, қиз
Муқаддас, мўътабар улуғ Ватаним,
Шарафлар, шонларга тўлиқ Ватаним,
Ўлсам айрилмасман кучоқларингдан.*

Жангчиларни галабага ундаш, мамлакат ичкарисидагиларни эса йигитларимиз зафар билан, соғинимат қайтажағига ишонтиришда шеъриятнинг ўрни катта бўлади. Уйғуннинг "Келади" шеъри ана шундай фазилатта эга асарлардан бири эди:

*Қават-қават қилиб кўрпачалар сол,
Боламга деб асра луқмаи ҳалол,
Шифтга қатор-қатор узумларни ос...
...Келади музаффар соҳибқиронинг,
Келади, онажон, кўришар онинг.*

Бу асар Ғафур Ғуломнинг "Соғиниш" шеъри каби уруш даври ўзбек лирикасининг сара намуналари қаторида туради. Уйғун бу даврда ҳам ўз услубига содиқ қолди ва шеъриятнинг лирик манзараси тасвирида катта ижтимоий

маъноларни ифода этишга интилди. Бошқа вақтларда булбул куйидан "ғалаба" деган маънони ўқиш, эҳтимол, кулги туюлар ёки бундай бадий образ яратилмаган ҳам бўлур эди.

Шоир ўз шеъриятида салмоқли ўрин эгаллаган сенг муҳаббат мавзуи талқинини урушдан кейин ҳам даво эттирган. "Севганлигим рост", "Сен дединг", "Учрашувдан бошланди бу ҳаёт", "Гул юборибсан", "Гушайдоси", "Кетмас бўлиб кел", "Гулсану ўзинг" каби шеърлари фикримизнинг далилидир. 1946—1948 йилларда асоссиз танқидлар, баъзи раҳбарларнинг маъруза мақолаларидаги таҳқир ҳамда камситишлар Уйғун шеърятининг бадий такомилга анча зарар етказди. Шоир шундан кейин ижтимоий, публицистик шеърлар ёзишга кўпроқ эътибор берган бўлса-да, уларнинг аксарияти муваффақиятли чиқмайди. Юқоридаги сабаблар ва ҳукмр мафкура тазйиқи оқибатида Уйғун лирикасида образ ифодадан кўра гоёнинг қуруқ баёни, хитоблару шиорлар чақириқлар ортиб кетади. Бунга иқроор бўлмоқ учун уни "Дўстимга" шеърдан қуйидаги мисраларни эслаш кифоя:

*Сафсата, қуруқ гап кетмайди дўстим,
Билакни шимариб ишга туш, ишга!
Қимматли фурсатни бой бериб қўйиб,
Йўғим-терим яна қолмасин қишга.*

Бу шеърдаги гоёни қийналиб ёд олгандан кўра халқнинг ниначи ва чумоли ҳақидаги эртагини эслаган афзалроқ эмасмикан?

Уйғун ўз ижодий фаолияти давомида "Украина еллари" "Март кунларида", "Жонтемир", "Гуласал", "Қасос", "Ваф" каби бир қатор поэмалар яратди. Лекин уларда ҳукмр мафкура ва сиёсат таъсирига берилиб, шоир жиддий бадий муваффақиятга эриша олмади.

Уйғун драматургияси ҳам адабиётимиз тараққиёти алоҳида ўринга эга. У йигирмадан ортиқ сахна асар яратган. Унинг "Она" (1942), "Ҳаёт қўшиғи" (1947), "Аб Райҳон Беруний", "Алишер Навоий", "Навбахор", "Хуррият", "Парвоз" каби драмалари, "Қалтис ҳазини" комедияси шулар жумласидандир. Умуман, Уйғун драмаларини мазмунига кўра икки гуруҳга бўлишимиз

Мумкин. Биринчи гуруҳга "Абу Райҳон Беруний", "Абу Али ибн Сино", "Зебунисо бегим" каби тарихий асарлар мансуб бўлиб, улар орасида Иззат Султон билан ҳамкорликда ёзилган "Алишер Навоий" драмаси муаллифларга шуҳрат келтирди ва уруш даври ўзбек адабиётининг энг жиддий ишуклари қаторидан ўрин олди. Драманинг асосий ишукларидан бири шундаки, муаллифлар Навоий ҳаёти, ғиймоси, даври воқеаларини реал акс эттира олдилар. Унда Навоий ва Жомий дўстлиги, Ҳиротдаги ғалаёнларнинг бошатирилиши, ноҳақ хирожларнинг бекор қилиниши, Ёдгор Муҳаммаднинг пойтахтга кириб, Боғизагон қалъасини эгаллаши, Дарвиш Алининг салтанатга қарши бош кўтариши, мамлакат бирлиги ҳамда эл-улус манфаатини кўзлаб Алишернинг жасорат билан олиб борган ишлари, шоирнинг бирмунча муддат Астрободда яшаши, Хадича бегимнинг ироқида чиқарилган фармони олий асосида шахзода Мўмин Мирзонинг қатл этилиши оқибатида тожу тахт учун курашнинг баттар авж олиб, temuрийлар хонадонининг инқирозга юз тутишидан иборат воқеалар тарихий далиллар асосида жонлантирилган. Драмада Навоий инсонпарварлигини очишга алоҳида эътибор берилди. Унинг учун драматурглар Алишер Навоийнинг халқ ва инсон моҳияти ҳақидаги сўзларидан, афоризмга айланиб кетган байтлардан унумли ва ўринли фойдаланганлар. Уларнинг барчаси улуғ гуманист ва шоирнинг тафаккур наъминини, руҳий дунёсини ҳаққоний очишга хизмат қилган. Сўнгги пайтларда адабиётшунослиқда драмада Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро орасидаги муносабатлар ўта кескинлаштириб кўрсатилганлиги тўғрисидаги асоссиз қарашлар пайдо бўлди. Жиддийроқ эътибор берилса, келелимизда драманинг биринчи пардасидаёқ Ҳусайн Бойқародек подшонинг Алишер Навоий хонадонига ташриф буюргани жонланади. Мана шу воқеанинг ўзиёқ мазкур икки шахснинг ёшлиқдан дўст бўлганликлари ва шундай муносабат улар орасида узоқ вақтгача давом этганлигини тўлиқ англашга имкон беради. Умрларининг охирида бу ишхслар орасидаги муносабатлар кескинлашиб борганлиги тарихий ҳақиқатга тўла мос келади, чунки драмада мазкур индиятнинг таранглашуви Мўмин Мирзонинг ўлдирилишидек ҳаётда чиндан рўй берган ҳодиса воситасида

далиланади. Мазкур муносабатлар ва бутун драма давомида Алишер Навоий кўпқиррали шахс, яъни буюк гуманист, улу давлат арбоби, гениал шоир ва улкан муҳаббат соҳибши сифатида гавдаланади. Худди шундай кўптомонлама қамро ва ҳаётий талқин туфайли драмадаги Хусайн Бойқаро, Мажидиддин, Жомий, Хондамир, Мўмин Мирзо сингари тарихий шахслар образлари ҳам ёрқин гавдалантирилган. Муаллифлар уларнинг ҳар бирига хос фазилатларни очиб баробарида, бу тимсоллар воситасида давр ҳақиқатини, зиддиятларини кўрсатишга ҳам интиладилар.

Драмадаги энг гўзал ва жозибали образлардан бири Гули тимсолидир. Гули тимсоли орқали муаллифлар Навоийнинг шахсий драмасини чуқурроқ очишга интиладилар.

"Алишер Навоий" драмасининг шуҳрати сўнмай келаётганининг сабаби унинг катта маҳорат билан ёзилганлигида ва асарга сингдирилган чуқур гуманизм ҳамда замонавийлик руҳидадир.

Уйғун сахна асарларининг иккинчи гуруҳини замонавий мавзудаги драмалар ташкил этади. Улар жумласига урушдан кейинги ҳаётнинг кўлаб долзарб муаммолари талқинига бағишланган, бадий жиҳатдан турлича савияда ёзилган "Ҳаёт кўшиғи", "Навбахор", "Олтин кўл", "Қотил", "Лақма", "Шубҳа", "Ҳуррият", "Парвоз" сингари пьесалар кирди. Замонавий мавзудаги сахна асарлари орасида "Парвона" пьесаси ҳаммадан кўра кўпроқ халққа манзур бўлди. Жанр хусусиятларига кўра бу пьеса ҳаёт муаммоларини дадил кўтариб чиққан, кишилардаги маънавий-ахлоқий иллатларни кескин фош қилган хушчақчақ комедиядир. Унда муаллиф ҳаётда ўйланмай босилган бир қадам ҳам инсонни чексиз фожиалар гирдобига улоқтириши мумкинлигидан огоҳ этади ва кишиларни турмушдаги ижтимоий ҳамда маънавий иллатларга қарши кескинроқ курашга даъват қилади. Бундай ғоявий теранликка у шиддат билан ривожланиб борувчи сюжет яратиш, қаҳрамонларни кескин тўқнашувларга киритиш, кутилмаган ҳолатлар ва кулиги вазиятлар туғдириш орқали эришади.

Уйғун ўз ижодий фаолияти давомида таржимонлик билан ҳам шуғулланган. У А.С.Пушкиннинг "Тобутсоз", "Белкин қиссалари", "Арзрумга саёҳат", Л.Н.Толстойнинг "Ҳожимурод" қиссасини, Шекспир сонетлари, "Юлий

"Чайка" трагедиясини, "Вероналик икки йигит" комедиясини, А.П.Чеховнинг "Чайка" драмаларини ҳам ўзбек тилига таржима қилган.

Уйғун узоқ умр кўрди ва сермаҳсул ижодкор сифатида танилди, "Ўзбекистон халқ шоири" фахрий унвонига мушарраф бўлди. Республика ёзувчилар уюшмасини аъзоликка қабул қилди, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоллигига сайланди.

Афсуски, Уйғуннинг адабиёт олдидаги хизматлари ва унинг тараққиётига қўшган ҳиссаси танқидчиликда ҳозирга қадар ўзининг ҳаққоний баҳосини олгани йўқ. Бунинг сабаби шундаки, аксарият мақолаларда ва айниқса, С.Мамажоновнинг "Уйғун", Ҳ.Абдусаматовнинг "Ҳаёт кўшиги" китобларида шоир ижоди бирёқлама, яъни ўта бағиратилган, кўтаринки руҳда талқин қилиб келинди.

МАҚСУД ШАЙХЗОДА (1908 – 1967)

Мақсуд Шайхзода XX аср ўзбек адабиёти тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган истеъдодли шоир, драматург, адабиётшунос олим, таржимон ва моҳир педагогдир.

Мақсуд Маъсумбек ўғли Шайхзода 1908 йилда Ўзбекистон шеърятининг отаси Низомий туғилган Ганжа вилоятида Оқтош шаҳрида тараққийпарвар зиёли-шифокор оиласида дунёга келди. Унинг отаси санъат ва адабиётни танитиб, тарих ҳамда фалсафага қизиқарди. Ёш Мақсуд Низомий, Фирдавсий, Навоий, Фузулий, А.С.Пушкин ва М.Ю.Лермонтов каби буюклар номини илк дафъа отаси билан бўлган гурунларда эшитди. Бу муҳит унда адабиётга қизиқиш уйғотади. Петербург университетининг тиббиёт факультетини битирган Маъсумбек фарзандларини шеърятга муҳаббат руҳида тарбиялашга катта аҳамият берган. Буни шоирнинг ўзи шундай хотирлайди: "Менинг отам раҳматлик, одатда, болаларга шеър ўқиб берар ва шайинчалик айрим сўзларни айтиб бериб, шу сўзга мос шрифти топишни бизлардан талаб қилар эди. Қофия ҳам вазн билангина қулоғим ўрганиб кетиб, мен беш ёшимда 8-10

мисрадан иборат бир "масал" тўқиганим эсимда... Ҳар қалам шеърга муҳаббат умримнинг илк йилларидан бошим қонимга сингиб кетганини журъат билан айта оламан" ("Фан ва турмуш", 1988, 11-сон, 12-бет).

Мақсуд Оқтошда ибтидоий мактабни битиргач, 1919 йили Боку дорилмуаллиминига ўқишга киради. Бу ерда Озарбайжоннинг ўша даврдаги машҳур маърифатпарвар муаллимлари, олимларининг, хусусан, Ҳусайн Жониди, Абдулла Шоиқ сингари шоирларнинг дарсларини тинглайди. Сўнгра Мақсуд Доғистондаги Дарбанд, Бўйноқ шаҳарларида ўқитувчилик қилади ҳамда Боку педагогика институтининг сиртқи бўлимини тугатади.

Бироқ 20-йилларнинг охирларида бошим минтақалардаги каби Озарбайжонда ҳам шўро ҳокимияти миллатчиларга, аксилинқилобчиларга қарши кураш ниқоби остида миллатпарвар зиёлиларга, илғор фикрли кишиларга қарши қатағонни авж олдирган эди. Бунинг оқибатида Шайхзоданинг отаси Маъсумбек ҳам аксилшўровий унсур сифатида қамоққа олинади, ўзи таъқиб этилади. Бўла-юбора шоир жон сақлаш учун она юртидан чиқиб кетишга мажбур бўлади. 1928 йилда у Тошкентга сургун қилинади умрининг охиригача шу ерда қолиб кетади. "1928 йилда эътиборан менинг фаолиятим Ўзбекистон билан боғланди, деб хотирлайди шоирнинг ўзи. — Тошкентда педагогика институтини сиртдан битирдим. 1936 йилда аспирантурани тугатдим. 1928 йилда Тошкентда озарбайжонликлар учун очилган Наримонов номли мактабда муаллимлик қилдим" ("Фан ва турмуш", 1988, 11-сон, 12-бет).

Шўро ҳукумати Шайхзодани Ўзбекистонда ҳам таъқиқ ва таҳқирлардан бенасиб қолдиргани йўқ. Бу ҳақда шоир умрининг поёнида ёзган эди:

*...Аммо толеъ мени доим эркаламади,
Баъзан замон йилни йилга ҳеч уламади.
Сахроларга гуч келдимки, на ирмоқ, на кўл,
Сургунларга юборилдим, на уфқ, на йўл.*

Ўзбекистонда Шайхзода Наримонов номли мактаблар дарс беради, "Шарқ ҳақиқати", "Қизил Ўзбекистон", "Ленинчи" газеталарида ишлайди. Шу ерда у Фафур Гум

Слиб, Ҳамид Олимжон Миртемир билан танишади, 1933-1935 йилларда Ўзбекистон Фанлар Комитети аспирантурасида ўқийди, сўнгра тил ва адабиёт институтида катта ходим (1935-1938) сифатида тадқиқот ишларини олиб боради, 1938 йилдан то умрининг охиригача Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида ўзбек адабиёти тарихидан дарс беради.

Мақсуд Шайхзода Озарбайжондалик чоғидаёқ бадиий ижод соҳасида машқлар қила бошлаган бўлиб, 1921 йилда "Коммунист" газетасида "Қизил аскар кўшиғи" сарлавҳали биринчи шеъри босилиб чиққан эди. 1923 йилда озарбайжон тилида унинг "28 апрель инқилоби" драмаси нашр этилган бўлиб, ҳаваскорлар томонидан саҳнага қўйилган, лекин бадиий жиҳатдан заиф бўлганлиги учун кейинчалик бирон марта ҳам қайта босилмаган эди. 1927 йили Шайхзоданинг Озарбайжондаги "Маориф ва Маданият" журналида "Ирмон ҳақида халқ масали" деган илк достони эълон қилиниб, у ёш шоирнинг ҳаётини кенгроқ кўламда қамраб олушга интилаётганлигидан, изланишлар жараёнини кўрсатиб кечириётганлигидан далолат берарди.

Тошкентда Шайхзода ўз лисонига жуда яқин бўлган ўзбек тилида ижод қила бошлайди ҳамда бадиий оламидаги изланишларни давом эттиради. Шу изланишларнинг натижасида самараси сифатида 1929 йилда "Шарқ ҳақиқати" газетасида унинг "Трактор" деб аталган ўзбек тилидаги биринчи шеъри босилиб чиқади. Бу шеър бадиий жиҳатдан заиф бўлса-да, ёш шоирнинг ўз олдига инсон меҳнатини таълим учун муносиб ташбеҳлар топишга интилишдек эзгу мақсад қўйганлигидан гувоҳлик берган эди. Шундан кейин биринчи кетин ёш шоир Шайхзоданинг шеърий китоблари нашр этилади. Улар жумласига "Лойиқ соқчи" (1932), "Ўн шеър", "Ундошларим" (1933), "Учинчи китоб" (1934), "Жумҳурият" (1935), "Ўн икки", "Янги девон" (1937), "Қўллов қўшиқлари" (1938) шеърий тўпламлари киради. Шайхзода ижодининг илк даврига мансуб бўлган тўпламлар кўп кўн жиҳатдан гўр, анчагина нуқсонларга эга эди. Шоир маълум-машҳур фикрни оларди-да, уни вазнга солиб, қайрилиб баён қиларди. Уларда шоирнинг ўзи кашф этган ҳақиқатлар кам бўлиб, бироқ жорий сиёсат ақидаларини қўллаб-қувватлаш иштиёқи кучли эди. У пайтларда кўпчилик

шуро шоирлари биринчи навбатда шеъриятнинг моҳиятига эътибор берар эдилар. Шайхзода ҳам уларга эргашиб, шоирни ҳаёт қурилишининг аскарари, шеъриятни эса янги дунё барпо этишининг муҳим қуроли деб ҳисоблайди. Жумладан, 1932 йили ёзилган "Санокли кунлар" шеърисида Шайхзода дейди:

*Мен дунёда бўлмадим ишқ шоири
Бирида "яша-яша", бирида "ғўзал пари",
Икки дафтар ёзадиган шоир-поир эмасман,
Шеърда кўзбўёвчилик ўчирилсин диллардан.*

Парчага қараб ҳукм қилинганда, ёш шоир ижодда иккиюзламачиликни қоралаётгандек, самимият чорлаётгандек туюлади. Лекин шеърда самимият масаласи сояда қолиб кетгани, биринчи ўринга бошқа фикрлар чиққани яққол сезилади. Айниқса, "ишқ шоири" билан ижтимоиёт шоирини бир-бирига қарама-қарши қўйиш кишини таажжублантиради.

30-йилларга келиб Шайхзода шоирлик гоят мураккаб ва масъулиятли савъат эканлигини англай бошлайди. Шоир бу юмуш истеъдоддан ташқари машаққатли меҳнат, чуқур билим, фақат тимсоллар орқали фикрлаш эмас, мутафаккир каби умумлаштириш қобилиятини ҳам талаб этишига амин бўлди. Энди у шеърларида тавсифийлик ва баёнчиликдан қочиб, оддий инсон образини яратишга, унинг турфа хил туйғуларини, ҳисларини ифодалашга, маънавий дунёсини очишга эътиборини кучайтиради. У ўз шеърларида рус мумтоз поэзиясидан, айниқса, В.В.Маяковский ижодида таъсирланиб, ўзбек адабиётида эркин вазни қўллаш бошлайди ҳамда ғарб ва шарқ шеърияти анъаналарини чамбарчас чаতিштириб юборишга муваффақ бўлади. Натижада, ҳаётда эришилаётган ютуқлар, ўлкамизнинг ғўзал табиати, оддий одамларнинг кундалик ташвишлари, меҳнати ва муҳаббати масалалари Шайхзода шеъриятида катта ўрин ола бошлайди. Айниқса, Шайхзода ўзбек кишининг бой маънавий дунёсини ўзига хос, такрорланмас рангларда очиб беришга интилади. Унинг шеърларида жўшқин публицистик руҳ фалсафий теранлик билан қўшила бошлайди. Дастлабки тўпламларга кирган шеърларининг аксарияти давр ва сиёсат билан

Биринчилиги, замон руҳи уфуриб турганлиги, қофия
вазнда гализликлар борлигига кўра ажралиб турар
Бунга иқроор бўлмоқ учун "Жумҳурият" шеърдан
қуйидаги мисраларни ўқиш кифоя:

*Буржуа ойнасидан кўзинг албатта,
Сайр этаркан, ростликни четга.
Биз ясаган инқилоб куррадан катта.
Севгили жумҳурият олтин каби жой
• Энг улуғ боёнлардан минг марта биз бой!*

Илк китоблардаги шеърларида Шайхзода ҳали гўё ўзига
нов услуб, овоз қидиради, шунинг учун ҳам айнаи бир
сўзни ёки ташбеҳни қайта-қайта қўллар, машқдан-машққа
қўширарди. Бунга иқроор бўлмоқ учун "Юлдузга бўлдим
мисоли" шеърдан қуйидаги мисраларни ўқиш мумкин:

*Уч ватан, уч ватан,
Яшин каби тез,
Илонлар бошини
Яшин каби эз!*

Унинг дастлабки китобларида ҳали изланишлар давом
этилгани шунда кўринардикки, шоир ўзига ёқиб қолган
табириий воситаларни, тимсолларни шеърдан-шеърга
қўширар ёки айнан бир асарнинг ўзида қайта-қайта
тўқроорлар эди. Бунинг мисоли "Ватан" шеърда учрайди:

*Ёндирмоқчи бўламан лабимдаги
Папиросни Осиё қуёшидан.*

Худди шу тимсолни ёш шоир "Юртим" шеърда мана
шундай тарзда қўллайди:

*Бунга файз ёғдирар сендаги оташ,
Сендан папиросни тутатай йўлдош.*

30-йилларда Шайхзода кўплаб дostonлар яратиб, ўша
замон руҳини, сиёсий вазият ҳароратини ўзича ифодлашга
қўшилади. Бундай асарлар жумласига "Ўртоқ мулк", "Чироқ",
"Мерос", "Тупроқ ва ҳақ" сингари дostonлар киради ва

шоирнинг мазкур жанрда жиддий муваффақият эришмаганлигидан далолат беради.

Иккинчи жаҳон уруши Шайхзода учун ҳам оғир синс йиллари бўлди. Урушнинг дастлабки кунлариданоқ у бутун ижодий қувватини, билимини, туйғуларини душман устидан галабани тезлаштириш мақсадига йўналтирди. Унинг ёлқинли публицистик мақолалари, ҳароратли нутқлари, жўшқин шеърлари, жанговар очерклари ва бошқа асарлари уруш йилларида халқимизга мадад беришда, унинг руҳини кўтаришда, галабага илҳомлантиришда катта хизмат қилди. Уруш йилларида Шайхзоданинг ўзбек тилида "Курани нечун?", "Жанг ва қўшиқ", "Кўнгил дейдики", рус тилида "Сааз", "Грозою рожденные", "Сердце говорит" каби тўпламлари босилиб чиқади. Мақсуд Шайхзоданинг ижодий изланишлари уруш йиллари бирмунча яхши самаралар берди. Шу йиллари унинг бадий жиҳатда муваффақиятлироқ асарларидан "Ўн бирлар", "Жени", "Учинчи ўғил" дostonлари эълон қилинади. Уларда шоир инсон руҳий дунёсига чуқурроқ киришга ва душманга нафрат ҳамда Ватанга муҳаббат туйғуларини таъсирчан шаклларда ифодалашга муваффақ бўлди. Худди шундай ифоданинг ёрқин намунаси сифатида Шайхзоданинг "Курани нечун?" шеърини эслаш kifоя:

*Эртанинг иқболи кечадан базўр
Бу кундан кечамас, эрта туғилар.
Ўғри пачоқлангач, дермиз: "Бас, кураш!"
Зафарнинг нашъасин тотиган эрлар:
"Эрк десанг, урушда енгиб чиқ!" — дерлар!*

Шайхзода ҳарбий лирикасининг яна бир муҳим хислати шундаки, у теран жанговарлик касб этди, нотикли оҳанглари билан бойиди. Кўп шеърларида шоир бевосита халққа мурожаат қилади, уни сафарбарликка ундайди. У қалбида жўш ураётган ҳисларга катта йўл очади мунча ҳайқириб айтаверади. Айтмоқчи бўлган гапини шоир ўқувчи қалбига сингдириш мақсадида ҳар шаклда қайта-қайта такрорлайди. Умуман, риторик такрор Шайхзоданинг энг сеvimли усулларидан бирига айланади. Шайхзода унинг савол қўйиб унга жавоб бера бошлайди.

Юқорида санаб ўтилган шеърлар, машҳур тарихий шайх Ибодулло Ожунбобоев ҳақидаги "Оқсоқол" достони Шайхзоданинг уруш йиллари изланишлар палласидан ўтиб, ҳақиқий ижод йўлига кирганлигидан гувоҳлик берар эди. Унинг бадиий адабиётдаги энг қийин жанр ҳисобланувчи драмага мурожаат қилиб, уруш йиллари "Жалолоддин" пьесасини яратиши ҳам шу хулосани тасдиқлайди. Бу драма 1944 йили ёзиб тугатилди ва 1945 йили Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат драма театрининг сахнасида намоён қилинди. Драма ёрқин романтик бўёқларга бой бўлиб, ўша пайтларда босилган тақризларда асарга жуда юқори баҳо берилган эди. "Кўздан бери узун умрли, бадиий қамқордор сахна асарларини орзу қилар эдик. "Жалолоддин" бу орзумизга жавоб беришга қодир", — деб ёзилган эди ўшанда Ойбек ва Ғафур Ғулум. Шайхзоданинг бу драмаси ўз вақтида ғоявий жиҳатдан қораланган ҳам эди. Танқидчиликда мазкур асарда Жалолоддин сиймоси аниқлаштирилганлиги қораланиб, муаллифга ноҳақ айблар қўйилган эди. Халқнинг мўғул босқинчиликларига қарши кураши манзараларини гавдалантирувчи "Жалолоддин" драмасида аслида ғоявий хатолар йўқ эди. Фақат бу пьеса бадиий жиҳатдан мукамал эмас эди, чунки ундаги ёрқинчилик воқеалар, хусусан, Жалолоддиннинг синглисига қамқордор сюжет чизиги драманинг асосий йўналишига, рўйига муваффақиятли равишда чаতিштириб юборилмаган эди. Бундай нуқсоннинг бўлиши табиий эди, албатта, чунки мазкур асар муаллифнинг драматургия соҳасидаги нақ тажрибаси ҳисобланарди.

Энди ижоднинг ҳақиқий йўлига кирган вақтларида, кели урушдан кейин Шайхзода ҳаётида фожиали воқеалар юз беради. 1952 йил сентябрь ойида Шайхзода қамқорқа олинади. Унга асарларида аксиланқилобий ғоялар нажудлиги, ўзи эса шундай яширин ташкилот етакчиси деган айб қўйилади. Бу айбномага ўша даврнинг ҳаммага маълум ва машҳур бўлган 12 зиёлиси шохидлик берган эди. Оқибатда Шайхзодани халқ душмани сифатида Тошкент вилоят суди 25 йил қамқор жазосига, уни ўтагач, 8 йил фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этишга ҳукм қилади. Сталин давридан кейин ҳаётда юз берган ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда Шайхзода 50-йилларнинг ўрталарида

қамоқдан қайтиб келади ва ижодида янги, яъни етувал
 босқичи бошланади. 1956--1967 йиллар мобайнида
 Шайхзода "Чорак аср девони" номи билан танланган
 асарларини, "Тошкентнома" достонини, "Йиллар ва йуллар"
 "Хиёбон" тўпламларини эълон қилади. Шоирнинг "Ду
 боқий" туркуми адабиётимизда катта воқеа бўлади.
 Буларнинг бари Шайхзода ижодининг сўнгги босқичи
 баракали бўлганидан, шоир халқнинг усиб бораётган эстетик
 эҳтиёжларига гузал асарлар билан жавоб қайтаргани
 интилганидан далолат беради. Шайхзоданинг бу д
 шеъриятидаги энг катта нуқсони шундан иборат эдики, ун
 риторика, баёнчилик, ваъзхонлик ва мадҳиябозлик бутун
 барҳам топмайди. Шоир чинакам лирик туйғуларини, ичи
 ҳисларини, оригинал фикрларини ифодалаш ўрни
 кўпинча ҳаммага маълум ғоялардан, тимсоллардан
 фойдаланади. Оқибатда чинакам лирика, ҳақиқий поэти
 асар ўрнига қуруқ мадҳия, юзаки тасвир пайдо бўлади.
 Масалан, "Ўзбек денгизига" шеърида шундай мисралар бор:

*Қатраси очади гулнинг юзини
 Унинг бир ютуми кушларга қанот,
 Унинг ариқлари боққа жон берар,
 Унинг каналари — даштларга ҳаёт.*

Аммо шоир ғоявий-бадий жиҳатдан анча мукамил
 асарлар яратиш палласига, етуклик даврини
 кўтарилганлигидан гувоҳлик берувчи юқорида сана
 ўтилган китобларига кирган шеърларнинг асосий хусуси
 шунда эдики, уларда адибнинг ҳаёт, замон, инсон
 санъаткор ҳақидаги фалсафий қарашлари, уйла
 теранлашган эди:

*Кошки эди қўшиғим бир пиёла сув бўлса,
 Чанқоғини босгали йўловчига тутилса!
 Шундай қўшиқ саналгай сафарнинг қатновчиси
 Шундай шоир бўлолгай гузаллик яловчиси!*

Худди шу хусусиятни шоирнинг "Тошкентнома" номли
 достонида (1958) ҳам яққол кўриш мумкин. Унда муаллим
 кўпроқ Тошкент шахрини мадҳ этса-да, асосий эътиборини
 шу ерда яшовчи кишилар руҳини, ўй-кечинмаларини

инишга, ҳаётнинг моҳияти, яшашнинг мазмуни тўғрисидаги
философий фикрларни ифодалашга қаратган эди:

*Ҳар қачон, ҳар қайда дейилса "Тошкан",
Дегайсан ёзларга ёзлар туташган,
Ҳа, "Тошкан" дейилса, эсга келар ёз...
Ҳа, "Тошкан" дейилса, қуёш эсга шай*

*Қуёшки, умрзоқ авлогга дамсоз,
Бу ерда ҳамма дер: — "Қуёшча яшай"...
Шаҳарлар боқийдир, умр — ўткинчи,
Дарёлар собитдир, сувлар кўчкинчи.*

Ижодининг етуклик даврида, аниқроғи, 60-йилларда Шайхзода ўзининг шоҳ асари бўлиши "Мирзо Улуғбек" трагедиясини яратади. Унда Амир Темурнинг машҳур вакираси Мирзо Улуғбек ҳаётининг сўнгги йиллари романтирилган бўлиб, мана шу буюк олим ва фожiali тақдир эгаси ҳисобланган шоҳнинг сиймоси, курашлари, эгирибга тўлиқ руҳий кечинмалари, оламшумул фикрлари таъсирчан манзараларда, зиддиятларда, урушлар гирдобида, антиспирона бўёқларда гавдалантирилган эди. Шайхзода асарга асос қилиб Улуғбекнинг сўнгги икки йиллик ҳаёти ва фожиятини танлаб олади. "Мирзо Улуғбек" бизни олис ва олганиш оламга — XV аср ўрталаридаги Самарқанд худудига олиб киради. Драматург бизни султон саройига, таъжум бозорларга бошлайди, мадрасалар ҳаёти билан таништиради. Биз бу олағовур, сержанжал муҳида Абдулатиф, Гавҳаршодбегим, Хўжа Аҳрор, Саид Обид, Аббос, Али Қушчи, Саккокий, Абдураззоқ Самарқандий, Қоли Мискин каби тарихий шахсларга рўпара келамиз. Драматург биринчи навбатда Улуғбекнинг мутафаккир ва олимлик хислатларини очишга, инсон ва олам ҳақидаги ўйларини ифодалашга интилади:

*"Сирлар бетигаги ниқобни ечмоқ
Зиддиятлар маъносин англамоқ, очмоқ
Мутафаккир наздида улуғ саодат", —*

Кўради Улуғбек. У одамларнинг олижаноб, пок бўлишини, умилат ичида кўрдай туртиниб юрмай, ҳаёт йўлларини ақл

нури билан ёритиб яшашларини истайди ва кишиларни юлдузлар оламидан ибрат олишга чорлайди:

*Эй одамзот, ибрат олгин юлдузлардан сен
Хайрихоҳлик ва баландлик хислатларига,
Шалтоқларга афанамагин, кўтарил, юксал,
Сўқир бахтдан кўрар кўзли бахтсизлик афзал.*

Мазкур сиймо тасвири орқали муаллиф ўзининг адолатли ҳукмдор ва улуғ олим ҳақидаги эзгу қарашларини шу хусусдаги замонлар идеалини юзага чиқаришга интилади. Фақат трагедияда шўро замонидаги ҳаддан орта даражада синфий ёндашувлар тазйиқида драматург тарих ҳақиқатига зид ҳолда Хўжа Аҳрор ҳамда Гавҳаршодбеги қиёфаларини ўта реакцион ва мутаассиб қилиб кўрсатган эди. Шунга қарамай, умумий савиясига кўра Фитратнинг "Абулфайзхон" тарихий трагедиясидан кейин ўзбек адабиётида мазкур жанрда яратилган иккинчи жиддий намуна ҳисобланувчи "Мирзо Улуғбек" пьесаси 60-йиллар ўзбек драматургиясининг энг салмоқдор ютуқлар қаторидан ўрин олди.

Деярли бутун ижодий йўли давомида Шайхзода танқид ва адабиётшунослик билан ҳам шуғулланди. У 1948 йилда Алишер Навоий лирикасининг бадий хусусиятлари ҳақида номзодлик диссертациясини ёқлайди ва улуғ ўзбек шоири ижодига оид кўплаб илмий асарлар эълон қилади. Улар жумласига "Навоийда лирик қаҳрамоннинг характеристикасига доир" (1947), "Навоийнинг бадий услуби ҳақида" (1958), "Устоднинг санъатхонасида", "Газал мулкининг султони" (1960) сингари мазмундор мақолалар киради. Шайхзоданинг Бобур, Муқимий, Фурқат, Ойбек, Фафур Фулом ва бошқа адиблар ижоди ҳақидаги тадқиқотлари ҳам катта илмий қийматга эга эканлиги билан ажралиб туради.

Шайхзода ижодининг бир қисмини бадий таржималар ташкил қилади. У А.С.Пушкиннинг "Моцарт ва Сальери" пьесасини, "Мис чавандоз" достонини, М.Ю.Лермонтов ва Н.А.Некрасов шеърларини, В.В.Маяковский достонларини, Шота Руставели, Низомий Ганжавий, Фузулий, Мирза Фатали Охундов, Шекспир

Видрон, Гёте, Эсхил, Эзоп асарларини ўзбек тилига таржима қилади.

Демак, Мақсуд Шайхзода кўп қиррали истеъдодли ва ХХ аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан бири даражасига кўтарилди. Шунга кўра ўшанг йиллар мобайнида унинг ижоди танқид ва адабиётшунослик марказида бўлиб келди. Хусусан, Шайхзода ижоди ва алоҳида асарлари юзасидан Ш.Шарафиддинов, У.Норматов, Н.Каримов, И.Фафуров каби танқидчилар теран кузатишларга бой, мазмундор мақолалар ёзиб кетдилар. М.Зокировнинг "Мақсуд Шайхзода", И.Фафуровнинг "Ўртоқ шоир" китоблари ва Ш.Шарафиддиновнинг "Шоир қалби дунёни тинглар" номли адабий портретига эса танқидчиликнинг Шайхзода ижодини кенг кўламда тадқиқ этишга киришганидан тўғривчи берувчи асарлар сифатида қаралиши ўринли бўлади.

МИРТЕМИР (1910 – 1978)

Миртемир ҳозирги ўзбек шеърятининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшган ардоқли лирик шоирдир. Комил Яшин таъкидлаганидек, Миртемир ХХ аср ўзбек шеърятининг тамал тошини қўйган устоз, оқсоқол шоирлардандир.

Миртемир Турсун ўғли 1910 йили Қозоғистон Республикаси Туркистон шаҳрининг Иқон қишлоғида туғилган. У ибтидоий эски мактабни битиргач, 1921–23 йилларда Тошкентдаги Алмай номлидаги болалар намуна мактабида тарбияланди. Миртемир 1925 йили Эрлар билим марказига ўқишга кириб, уни 1929 йилда тамомлайди. Сўнгра у Ўзбекистон Давлат педагогика академиясида таҳсил олади.

Миртемир адабиётга 20-йилларнинг ўрталарида кириб кетган. Унинг биринчи шеъри "Танбурим товуши" 1926 йилда "Ёш ленинчи" газетасида босилиб чиққан эди. Шундан сўнг шоирнинг қалами ярим асрдан зиёдроқ вақт мобайнида бир нафас ҳам ёзишдан тўхтамади.

Миртемир оз муддат олий мактабларда дарс беради муҳарририятларда ходим, театрларда адабий эмакдор, ёзувчилар уюшмасида маслаҳатчи, нашриётларда муҳаррир бўлиб ишлайди. Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами "Шуълалар қўйнида" номи билан 1928 йилда чоп этилган. Унда Ватан мадҳи, меҳнат гашти, ёш замондошларнинг маънавий дунёси асосий мавзу сифатида тараннум этилган. Бу тўпلام ўз даврида шеъриятимизда қувончли воқеа бўлган эди. "Қўлимиздаги тўпلام, — деган эди Сотти Хусайн мазкур китобга ёзган сўзбошисида, — ўзбек адабиётига янги қўзғалон, янги умидлар бағишлайди. "Шуълалар қўйнида" сочмалардан ҳақиқатан кураш, исён, зафар тароналарининг тинглаб оларсиз..."

Миртемирнинг "Зафар" (1929), "Қайнашларим" (1931), "Бонг" (1932), "Очлар ўлкасида" (1936), "Пойтахт" (1936), "Ўч" (1943), "Танланган шеърлар" (1947), "Танланган асарлар" (1958), "Шеърлар" (1961—64), "Янги шеърлар" (1967), "Қуш тили" (1970), "Тингла ҳаёт" (1974), "Киприklarим" (1976), "Излайман" (1976), "Ёдгорлик" (1976) каби тўпلامлари адабнинг сермаҳсул ижодкор эканидан далолат беради.

Миртемир ижодининг дастлабки давридаги илланувчан шоир сифатида танилди. Шоир давримизнинг меҳнати кенг кўламли эканини, уни ифодалаш учун янги-янги поэтик шакллар зарурлигини яхши тушуниди. Шунинг учун ҳам у кўпроқ сочма шеърларга мурожаат қилди. Уларда қалбини тўлдирган, тинчлик бермаган ҳисларни ифодалашга уринди:

*Тун сингари аста босиб келади,
Сув сингари сарин жилиб келади.
Тоғ елидай шошқин эсиб келади,
Кўл мавжи сингари тиниб келади.
Наҳадар мунг ётар бу пардаларга,
Ўтган умрнинг оҳи зорими?
Қушлар чирқилламас тол паналарга
Уста бармоқларнинг кўринг корини...*

Шоирнинг ижодий камолоти унинг "Ўйлар", "Қизғалдоқ", "Қоя", "Менинг болалигим", "Боғимнинг чечаклари", "Лозордан ўтганда", "Қуёшнинг забти" каби

Миртемирнинг шеърларида аниқ кўринади. Бу шеърлар ширага тулган, чуқур умумлашмаларга бой бўлиб, 30-йилларнинг бешинчи ярмидаги ўзбек лирикаси ривожига қўшилган катта ҳисса ҳисобланади.

Миртемирнинг уруш йилларида яратилган "Вабо", "Ўч", "Бу менинг Ватаним", "Она шаҳар", "Денгиз бўйида", "Марднинг ёринг бўлай", "Тилло", "Кўзларим йўлингда" каби шеърларида душманга нафрат, ватанга садоқат ҳислари жангдор руҳда ифодаланган.

Миртемир шеърляти алақачон халқ қалбига кўчиб, унинг янгроқ қўшиғига айланиб кетган:

*Куйлар навқирон наслим
Салқин сой қирғоғида.
Сайр этар менинг асрим,
Майдонига, боғида.*

*Сухбатим соз, хушвақтман,
Ҳар гўшада ёр васли.
Олисдан соламан разм,
Кулсам, айни ишқ фасли.
Куйлар навқирон асрим.*

Ёш авлод қалбида туғён урган туйғуларни намоён қилишчи бу жўшқин мисралар "Куйлар йигирма ёшим" қўшиғидан олинган. Унда ёшликнинг шодликлари-ю кўзончлари, эзгу орзулар умиди билан йўғрилган қўшиқчилари-ю энтиқишлари, муҳаббатга интиқ қалб эҳволлари баралла жаранглайди. Шу билан бирга қўшиқда бу авлодлар гўё XX асрнинг суронли инқилобий воқеалари ҳамда таянч тарихий ҳодисалари руҳи билан йўғрилиб, янгроқ жангдорлик касб этади. Бундай гурмаънолик ва жангдорликнинг сабабларидан бири шундаки, қўшиқни яратган шоир Миртемир йигирма ёшда эмас, балки анча катини, яъни етуклик чоғида, айни маҳоратининг юксакликка эришилган палласида яратган. Миртемирнинг теран ҳаётининг ва катта таъсирчанлик қудратига эга бўлган бундай қўшиқлари талайгина бўлиб, улар тинимсиз изланишнинг, ҳақиқийлик чўққилари сари интилишнинг самараси ҳисобланади.

Миртемир қўшиқчилик соҳасида ўз йўлини қилган экан, энг буюк санъаткорларнинг гўзал анъаналари изиллаш борди. У, айниқса, шеърят ва қўшиқ мулкининг султони Алишер Навоий анъаналарини ўзи учун муқаддас деб билди. Навоийдан, Сарёмийдан Миртемир қофия, радиф олди ва уларни янги мазмун, янги руҳ билан бойитди. Натижада "Яли-яли" деб аталган шўх ва нафис қўшиқ майдонга келди. Бу қўшиқ Миртемир она юрт табиатининг содиқ шайдо доно билимдони ва моҳир куйчиси эканлигини кўрсатади. Нозик қаламда чизилган табиат манзараси қўшиқда қилган беш кун ичида деярлик бутун Фарғона водийсини қосиб ўтувчи канал қазиган халқнинг қаҳрамонлигини мадҳ этувчи воситага айланади:

*Дашт юзига юрди элим қаҳрамон,
Қудрати зўр — топмагуси тоғ омон;
Бахт сувини очгуси у бегумон,
Бўстон ўлур, сувга қониб ҳар томон,
Тўлқинидан меҳру вафо, яли-яли.*

*Бўйларига сухсур учар, ғоз учар,
Қирғовул, оққушлар этиб ноз учар,
Булбул ўқар, нағма хушовоз учар,
Қишни қувиб кўклам учар, ёз учар,
Кўкка тўлар савт-садо, яли-яли.*

Қўшиқларда Миртемир сўздан гўё рассом бўёғи қилиб фойдаланиб, рангин табиат манзараларини гавдалантириш экан, уларни ҳар доим инсон қалби билан узвий боғлиқликда жонлантиради. Оқибатда биз қўшиқлар орқали инсон руҳининг ниҳоятда нозик ва кўз илғаш қийин бўлган қирралари, талпинишлари, интилишлари, яъни ҳиссиётларнинг оқар дарёдек ҳаракати билан танишамиз. Бу дарёда муҳаббат туйғуси энг қудратли тўлқин сингари мавжланиб туради. Ҳа, Миртемир қўшиқларининг аксарини муҳаббат ҳақида бўлиб, улар умрбоқий туйғунинг соф саноқсиз жилвалари-ю жилоларини, ҳайратомуз қудрати ва тенгсиз гўзаллигини заргарона тизилган сўзлар маржони воситасида юзага чиқаради. Оддий сўзлар тизмасида улкан ҳаёт ҳақиқатини таъсирчан ифодалашдек санъаткорликка Миртемир ўз қўшиқларида жонлантириш, истифода

сифатлаш, ўхшатиш, муболаға сингари мажозлардан фойда
Финли фойдаланиш орқали эришди. Бунга иқрор бўлмоқ
Учун "Бир гўзал" кўшиғидаги қуйидаги мисраларни эслаш
сифат:

*Дейдиларким, шаҳримга бир гўзал бормиш,
Ҳар оқшом боққа кириб мани сўрармиш.
Изларимни тополмай, оҳлар урармиш –
Гир-гир юрармиш,
Ҳайрон бўлармиш,
Ўлтириб япроқлар-ла суҳбат қурармиш.*

*Ишқ учун осмас кимса мени деб дорга –
Баъзан қўлин чўзармиш мунгли дуторга,
Соқлиқлар тилар эмиш олисга ёрга,
Асл хушторга,
Ҳажрига зорга...
Саломлар йўллар эмиш бу интизорга.*

Бу мисраларда гўзал билан суҳбат қурган япроқларнинг
шонлантирилишига, "мунгли дутор" каби сифатлашларнинг
эшиб жозибадорлик касб этишига дуч келамиз ва уларнинг
инсон руҳидаги ўта нозик тўлғанишларини ифодаловчи
воситаларга айланганлигини англаймиз. Шундай тасвирий
воситалар туфайли биз шоир кўшиқларида севгилисидан
айрилган гўзалнинг япроқлар билан суҳбат қуришига,
томошага келган осмоннинг ўйнашига, бепарво ошиқ
лиғитнинг кўкдаги юлдузларни санаб етмоқчи бўлганлигига
қайтириб қолмаймиз. Худди шу санъаткорлик оқибатида
Миртемир кўшиқлари катта ишонтириш қуввати ва
қалбимият касб этади.

Энг улуғвор ижтимоий-тарихий воқеалар, гениал
шахслар ёки она халқ, ватан ҳақида ёзганда ҳам, Миртемир
доим самимий бўлиб қолади, яъни у кўшиқларида баланд-
парвоз ҳайқириқларга, тантанавор шиорларга, осмонпар
пайраларга деярли ўрин бермайди. У ўз кўшиқларида
инсоннинг эзгу туйғуларини самимий куйлаш билан бир
қаторда, кишилар изтиробидан, маънавий оламнинг азобу
қамларга тўлиқ онларидан, фожиалар гирдобидан, қайғу-
қасратлар пўртанасидан ҳам кўз юймайди. Инсон қалби
ошиқларининг, қоврилишларининг сирларини фақат

Миртемир лирик қаҳрамонининг битта ўзи билади. Ўзининг пинҳоний туйғуларини лирик қаҳрамон мана бундай аён қилади:

*Қулоғимда янграр доим бир нидо,
Хўрсинаман, кўз ёшимни силаман.
Шу нидога не сабабдан жон фидо —
Битта ўзим биламан.*

*Юрагимда ёнар бир ўт бетутун.
Гўё гер: қовураман, тиламан.
Дош бераман нечун қануз мен беун —
Битта ўзим биламан.*

Бу мисраларда лирик қаҳрамон ўз сирларини ошкор аён қилмаса-да, нозик кечинмалари оқимидан тингловчи улар ҳаётдаги иллатларнинг, хатоликларнинг, тубанликларнинг, разилликларнинг оқибати эканлигини англайди. Шу тариқа Миртемир ўз қўшиқлари орқали бизни турмушнинг мураккаб томонлари тўғрисида ўйлашга мажбур этади ва ҳаёт ҳақида бўялмаган, ялтиратилмаган, мукамал тасаввур туғдиришга интилади. Ҳаёт ҳақиқатини терең, таъсирчан ва нафис образларда ифодалашни туфайли Миртемирнинг "Куйлар йигирма ёшим", "Яли-яли", "Бир гўзал", "Мен сени", "Ўйнасин", "Битта ўзим биламан", "Мени ёд эт", "Жонон ўйнасин", "Барно қўшиғи", "Она орзуси", "Эл қўшиғи", "Қарқаралик", "Бог кўча" сингари қўшиқлари шоирнинг ўнлаб шеърий китоблари, дostonлари ва драмалари каби маданий турмушимизда сезиларли воқеа бўлиб қолди. Улар санъатимиз хазинасидан ўрин олишининг яна бир сабаби шундаки, бу қўшиқларга Ғанижон Тошматов, Фахриддин Содиков, Муҳаммаджон Мирзаев, Имомжон Икромов, Мутал Бурҳонов сингари етук санъаткорлар куй басталадилар ва Фахриддин Умаров, Маҳбуба Ҳасанова, Коммуна Исмоилова, Ҳадя Юсупова каби хушовоз хонадалар ижро этдилар. Демак, заргарона сўз санъати, улкан бастакорлик истеъдоди ва юксак хонадалик маҳорати ўзаро бирлашиб, Миртемир қўшиқларига умрбоқийлик бахш этади. Бу қўшиқлар умрбоқийлигини таъминлаган муҳим омиллардан яна бири уларнинг деярли барчасида гўзалликнинг тасдиқланиши ҳисобланади. Ҳаёт

иллатларидан, мураккабликларидан кўз юлмаган бўлса-да, шоир Миртемир қўшиқларининг аксариятида турмушнинг нури томонларини улуғлади, инсон муҳаббатини тенгсиз гўзал туйғу сифатида мадҳ этади ва уларни ардоқлашга, ёд этишга чақирди. Бу қўшиқларнинг ёш авлод руҳида нафосат туйғусини тарбиялашдек муқаддас ишга хизмат қилиши шубҳасиздир, чунки улуғ рус ёзувчиси Ф.М.Достоевский айтганидек, гўзаллик оламни қутқарадиган, инсониятни юксакликларга кўтарадиган омил ҳисобланади.

Миртемир дostonчиликда ҳам самарали ижод қилган. Чунончи, "Бонг", "Барот", "Агроном", "Жанг", "Хидир", "Номус", "Аждар", "Очлар ўлкасида", "Сув қизи", "Дилкушо", "Ойсанамнинг тўйида", "Фарғона" сингари катта-кичик дostonлар Миртемир қаламига мансубдир. Афсуски, ҳукмрон мафқуранинг кучли тазйиқи остида иратилганлиги ва бадий жиҳатдан номукамаллиги сабабли бу дostonларнинг аксарияти адабиётда ҳодиса даражасига кўтарилмади.

Урушдан кейинги йиллар Миртемир учун янада самаралироқ ижод даври бўлди. Худди шу йилларда унинг таржимонлик санъати бутун борлиги билан ўзлигини намойиш қилди. Ўзбек китобхони шоирнинг катта меҳнати туфайли А.С. Пушкиннинг эртаклари, М.Ю. Лермонтовнинг шеърлари, Н.А. Некрасовнинг "Русияда ким яхши яшайди?", М. Горкийнинг "Бўрон қуши ҳақида қўшиқ" каби ўлмас асарларини ўз она тилида ўқишга муяссар бўлди. Булардан ташқари Миртемир қирғиз эпоси "Манас"ни Уйғун билан ҳамкорликда, қорақалпоқ эпоси "Қирқ қиз"ни Мақсуд Шайхзода билан ҳамкорликда, грузин шоири Шота Руставелининг "Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон" дostonини ўзбек тилига ўтирди.

Бугина эмас, у Генрих Гейне, Эжин Потье, Абай, Бердақ, Нозим Ҳикмат, А.Твардовский, Пабло Неруда каби шоирларнинг асарларини ҳам ўзбек тилига таржима қилди. Бу таржималарда асл нусханинг асосий хусусиятлари, миллий руҳ сақланиб қолган.

Миртемирнинг шеърият соҳасидаги тинимсиз меҳнатлари натижасида "Қорақалпоқ дафтари" (1956--57) туркуми юзага келди. Туркумда кўзга ташланиб турадиган асосий хусусият — бу шоирнинг моҳир ҳайкалтарошдай бир-

икки характерли чизги, ўта ўринли топилган поэтик деталар билан салмоқли ва ёрқин образлар яратиш қобилиятидан. Мазкур тўпلامга "Сурат" номли кичик лирик қисса киритилган бўлиб, у Миртемирнинг инсон руҳини бутун мураккаблиги билан тасвирлай билиши, "қам диалектикаси"га чуқур кира олишидан далолат беради. Лекин яхлит сюжет асосига қурилмаган. У қаҳрамоннинг кечинмаларини ифодаловчи алоҳида-алоҳида кичик лавҳалардан ташкил топган. Аммо бу лавҳалардаги ҳис-туюқ шу қадар тиниқ, табиий ифодаланганки, улар орқали ошмак ҳаёт йўли ҳам, бошига тушган офир синовлар ҳам, маънавий гўзаллиги ҳам тўлиқ ёритиб берилган:

*На олтин, на жавоҳир эдим...
Армонли бир ёш шоир эдим.
Зухро бўлмасанг ҳам чиройда,
Мен ишқингга нақ Тоҳир эдим...*

*...Гуноҳим не? — Жангда бўлганим,
Қон кечганим, юз бор ўлганим.
Дийдорингни унутолмайин,
Улимлардан ҳашлаб кетганим...*

Лирик қаҳрамон суратга тикилиб, ундан муҳаббатнинг вафо ва садоқат сўроқлайди. Унинг қўйнида тўрт йил асралган сурат эса жим. Ундан кўзлари қийғоч, сочлари сумбул, тарқоқ, зап қийилган қалам қошли гўзал боғи боқади. Унинг кўзларида бевафолик нашъаси ўзини намойиш қилади. Қалби ўксиган йигит: "Эй воҳ, қандай зил кўн буйнимда, сени асраб тўрт йил қўйнимда..." — дея боғи сассиз фарёд чекади:

*Ҳам нафратим, ҳам аянчим бор,
Юрак — икки дардга мубтало.
Ғамзалар ...оҳ, бекор-ку, бекор...
Қайта офир бўлди бу бало!
Кўрмай десам, кўзим кўр эмас,
Юрмай десам, оёғим бутун,
Аммо юрак ортиқ жўр эмас,
Хаёлларга бўламан тутқун.*

"Сурат" оғир ҳаёт йўлини кечирган, "Ўлимлардан кўлаб" ўтган, уруш оловида товланиб улғайган кишининг кўлаб нидосидай жаранглайди.

Миртемир бир умр ҳаёт ҳақиқатига, гўзаллигига ишонди ва уларга талпиниб яшади. Шоир 1978 йилда Тошкентда оламдан ўтди.

Адиб Уйғун таъкидлаганидек, "Миртемир интириятимизнинг ҳақиқий маънодаги бободехқони, тақдиркаш, улкан шоирларидан бири" бўлиб қолди.

Миртемир ижоди юзасидан танқид ва адабиётшунослиқда 30-йилларда қизғин мунозаралар бўлган. Кейин эса адабиётшунослиқда унинг ижодини ёки айрим асарларини ижобийроқ баҳолаш тамойили устунлик қила бошлаган. Шоир ижодига оид диққатга сазовор асарлар сифатида О.Шарафиддиновнинг "Миртемир" номли адабий критикетини, Қ.Азизовнинг худди шундай сарлавҳали биографик очеркини, И.Ғафуровнинг "Она юрт куйчиси" ва Ғ.Ҳалиловнинг "Миртемир маҳорати" китобларини ажратиб аниқлаштириш ўринли бўлади.

КОМИЛ ЯШИН

(1909 – 1997)

Комил Яшин XX аср ўзбек драматургияси тараққиётига баҳоли қудрат ҳисса қўшган, йигирма йилдан ортиқ Ўзбекистон Республика Ёзувчилар уюшмасига раислик қилган адибдир. Қўлмаз мактабидан сабоқ олиб, унинг илғор анъаналарини ижодий давом эттирган Яшин адабиётга 20-йилларнинг ўрталарида кириб келди.

Комил Нўъмон ўғли Яшин 1909 йил 25 декабрда Андижон шаҳрида туғилади. "Яшин" унинг адабий псевдонимидир. Отаси Нўъмон Жумабой ўғли савдо-сотик билан шуғулланган. У маърифатли одам бўлгани учун фарзандларини замонавий фанларни эгаллашга йўллайди. Комилжон 6 ёшида мактабга боради, 11 га кирганда рус мактабига ўқий бошлайди. Зеҳнали, илмга чанқоқ Комилжон ўзининг аъло баҳолар билан тутатади ва Ленинграддаги ўрмончилик институти қошидаги тайёрлов курсига ўқишга

боришга муваффақ бўлади. У курсни тугатиб, институтга
киради ва 2 йил ўқийди. Аммо шимол ҳавоси унга ёқмади,
тез-тез касал бўлади ва Андижонга қайтиб келади. У 1920—
1930 йилларда ўрта мактабда она тили ва адабиёт, физика
фанларидан дарс беради. Ленинграддек улкан маданият
шаҳар унинг илмий, маърифий, адабий дунёқараши
бойишига катта ёрдам берган эди. Комил Яшиннинг
ёзишича, унинг адабиётга қизиқиши мактабда ўқиб юрган
чоғларидаёқ бошланган. Адибнинг онаси маърифатпарвар,
ўқимишли бўлиб, уйдан газета-журналлар аримас эди. Ёш
ерда тараққийпарвар зиёли кишилар тез-тез тўпланиш
турарди. Мана шу омилар таъсирида 1925 йилда Комил
Ленинградга бормасиданоқ Яшин матбуотда ўз шеърлари
билан кўрина бошлаган эди. У Ленинградда ўқиб юрган
чоғларида жаҳон ва рус адабиётининг ўлмас намувалари
билан танишади. Адабиётга, инсонга ишқ ўти учқунланаётган
кўнгил бу сафардан кейин алангаланди. Натижада Яшин 1926
йилдан пьесалар ёзишни машқ қила бошлайди. 1929 йилда
Андижон вилоят театрида адабий эмакдош бўлиб ишлайди.
Ёш Комилжон ўша мураккаб даврда ҳаётда юз бераётган
ўзгаришларга ўз муносабатини билдириш истагини туяди ва
бу хоҳиш шеърий сатрларда юзага чиқади. 1926 йилдан
"Янги Фарғона", "Муштум", "Ер юзи", "Маориф ва
ўқитғувчи" сингари газета ва журналларда Яшин шеърлари
эълон қилина бошлайди. "Фарғона", "Ўзбекистон", "Қишлоқ
туйғулари" шеърларида ёш шоирнинг она Ватанга муҳаббат
туйғулари ўз аксини топади. Яшин шеърининг соҳиб
турига мурожаат қилиб, улардан бирини, яъни "Ичкара
чечакларига" деб аталган машқини Ҳамза Ҳакимов
Ниёзийга кўрсатган. Ҳамза уни қисман тугатиб, ўзининг
икки шеъри билан қўшиб, "Янги Фарғона" газетасининг
1928 йил 8 март сонидан эълон қилдиради:

Ўт оч,

Ўт оч, сен эски қонун бидъат оғашларга!

Уларнинг соқчиларига!

Қуёш, баҳор, эрк сени,

Сен ҳам тоза чечаксан!

Кўринадики, бу парчада на туроқ, на ритм, на вазн, на
кофия бор. Демак, бу парча Яшиннинг шеър ёзиш санъатини

тўлиқ эгалламаганидан, лирик асар яратиш соҳасида маҳорати юксакликка кўтарилмаганидан далолат беради. Худди шу далил Яшин шеърятда жиддий муваффақиятга эриша олмаганлигининг биринчи сабаби ҳисобланади. Иккинчи сабаби шунда эдики, Яшин шеърятда кўпроқ ўз даврининг етакчи шоирларига тақлид йўлидан борган эди. Агар Ҳамза хотин-қизлар озодлигини куйлаб шеър ёзса, Яшин ҳам худди шу мавзуда асар яратишни ўзи учун зарурий вазифа деб билар эди. Агар Ойбек ёки Ғайратий ер ислоҳоти туғрисида шеър эълон қилишса, Яшин ҳам уларга ўхшатма яратишни ўз бурчи деб билар эди.

Яшин шеърят соҳасида жиддий муваффақиятга эришмаганлигининг учинчи сабаби шунда эдики, у ўзи яшаб турган ҳаётнинг моҳиятини фақат гўзалликдан, бахтдан иборат деб тушунар ва машқларида худди шундай ялтироқ тасаввур туғдиришга уринар эди. Бунга иқрор бўлмоқ учун Яшиннинг Чўлпонга жавобан ёзган "Созим" шеъридан қуйидаги парчани ўқиш кифоя:

*Унганман қил-қизил шуъла қўйнига,
Ғам-алам, қайғуга улфат эмасман,
Бахт топдим шу янги ҳаёт йўлида,
Жон борки, бу йўлдан нари кетмасман.
Ўт замон куларкан кичкина созим
Нола, фарёд билан нечун инграсин?
Тўлқинлар сингари ўйноқ, юрагим
Сил-варам япроқдай нечун титрасин?
Кичкина созим бахт, қуёш куйлайди,
Ёшгина юрагим шунга ўйнайди.*

Яшиннинг шу каби шеърлари ёш шоирнинг жуда заиф машқлари эди, холос.

Комил Яшиннинг драма жанрига мурожаат этиши ҳам устози Ҳамза номи билан боғлиқ. Комилжон дастлаб Ҳамза билан "Ватан" мактабида ўқиб юрган чоғида учрашади. "Маънавий отам бўлиб қолган Ҳамза Ҳакимзода билан икки учрашув, – деб ёзади Комил Яшин, – ҳаётимда ҳам, ижодимда ҳам кескин бурилиш ясади, десам адашмайман".

У 16 ёшида матбуотда ўз шеърларини эълон қила бошлаган бўлса, 17 ёшида бир пардали пьесалар ёзишга киришган.

1926 йили Яшиннинг кичик сахна асарлари "Қулоқ", "Тенг тенги билан", "Лолахон", "Қуёш" сингари беш пардали пьеса ва инсценировкалари камчиликлари бўлишидан қатъи назар сахна юзини кўради. Яшин драматургия соҳасидаги ижодини "Драма қандай бўлиши керак?" деган саволга жавоб қидиришдан бошлади. Борадаги, яъни актёр, театр ва драма жанри тўғрисида ўзининг қарашларини билдириш учун у қатор мақолалар ёзди. Хусусан, Яшин "Олтин камар" мақоласида: "Саҳна чинакам ойнак", - деб ёзади. У бироз кейинроқ "Драматургияга шунинг учун зўр эътибор бериш керакми? адабиётнинг ҳеч бир тури оммабоплиқда, таъсир қилиши пьеса билан тенглаша олмайди", - деб эътироф этади.

Шўро даврида ташвиқий шеърлар, драмалар кўп яратилгани, улар сиёсий-ижтимоий гапларни тарғиб қилгани боис мақталгани, тақдирланганига Комил Яшин бефори қарай олмади. "Ўз ичига бирор гоёни олса ҳам, - дейди "Пахта шумғиялари" (1931) номли мақоласида, санъаткорона ҳунардан қилча бўлмаган, сахнада кетаётган ҳодиса, воқеалар билан томошачини қизиқтирмайдиган асарга қуруқ ташвиқий асар дейилади. Томошачилар диққатини жалб қилиб, воқеаларга қизиқтирадиган қаҳрамонларнинг тақдири билан зални ҳаяжонга соладиган асарларга бадиий асар дейилади".

Ўзининг мана шу эстетик қарашларини рўйбе-рй чиқариш ва томошабинга манзур бўладиган асарлар яратиш мақсадида Яшин деярли бутун ижод йўли давомида тинимсиз изланишлар олиб борди. Хусусан, у 20-30-йилларда ўшан-дан даврнинг муҳим ҳодисаларини қаламга олиш йўли билан жиддий муваффақиятларга эришиш мумкин деб ҳисоблади. Мазкур ишонч даъвати билан у ўша йиллари "Босмачилик" деб аталган ҳаракатга қарши кураш манзараларини гавдалантирувчи "Тор-мор", колхозларни бахт ўчоғи сифатида мадҳ этувчи "Ўртоқлар", "Номус ва муҳаббат", "Ёндирамиз" каби пьесаларини яратди. Бу асарлар соҳа гоёлар ва ёлгон ҳақиқатлар асосига қурилганлиги ҳамда шаклининг номукамаллиги сабабли адабиётнинг жиддий ҳодисаси даражасига кўтарила олмади. Ўша даврнинг долзарб мавзуларидан бири бўлган хотин-қизлар озодлиги масаласи талқинида драматургияда Комил Яшин бирмунча

ялттароқ муваффақиятларга эришди. Улар орасида Комил Яшиннинг "Гулсара" (1935) ва "Нурхон" (1939) драмалари характерлидир. Бу асарлар жанр нуқтаи назаридан, олдинги пьесаларидан фарқли ўлароқ, мусиқали драма ҳисобланади. Улар мавзу ва гоёвий талқин жиҳатидан бир-бирига жуда яқин туради. Ҳар икки асарда ўзбек хотин-қизларининг бидъат ва жаҳолатдан қутулиб, ижтимоий фаол шахсга айланишидаги мураккаб жараён ҳамда кескин тўқнашувлар сюжет асосини ташкил қилади. Яшиннинг мазкур асарларида реализмни, ҳаққонийлик ва мозибадорликни таъминлайдиган бир куч бор. Бу — драматургнинг асарлари учун мавзу, материал ва қаҳрамонларни ҳаётнинг ўзидан олиши, яъни чиндан юз берган воқеаларга ва тарихий шахсларга суянишидир. Жумладан, "Нурхон" драмасида ҳаётда чиндан яшаб ўтган актриса Нурхон Йўлдошқўжаеванинг ҳаёти ва фожиали тақдири ҳикоя қилинади.

Шу пьесадаги каби Яшиннинг бошқа кўп асарларида ҳам оилавий ҳаёт асос қилиб олиниб, унинг воситасида жамиятнинг аҳволи тадқиқ этилади. "Гулсара"да асар конфликтининг кескинлашиши Гулсаранинг отаси Иброҳимнинг қоқоқлик ботқоғида қаттиқ туриши билан боғлиқ. У Гулсаранинг очилиши, "янги ҳаёт"га киришига қарши, куёви Қодиржонни ҳам, хотини Ойсарани ҳам олмайди, иложи бўлса ҳаммасини ўлдириб ташлашга тайёр. "Нурхон"да ҳам кескин драматизмларга тўлиқ оилавий ҳаёт тасвирланади. Бу йўл конфликтни янада кескинлаштиради ва асарнинг қизиқарли чиқишига хизмат қилади. Демак, ҳаётий асосга яқинлик ва уни бадиийлик қонуниятларига мувофиқ равишда катта истеъдод билан қайта гавдалантириши оқибатида юқоридаги икки асар Яшин ижодида энг улкан ютуқлар даражасига кўтарилган бўлса ажаб эмас.

Фақат муайян ҳаётий асосга эга бўлса-да, Яшин ижодида энг катта ўрин тутувчи Ҳамза сиймосини гавдалантиришда бу қадар жиддий муваффақиятга эришилмади. Бунинг сабаби Ҳамза тимсоли яратилган асарларнинг аксариятида "Гулсара" ва "Нурхон"даги ҳаётга яқинлик сақланмаганида бўлса керак. Маълумки, ижоднинг бошиданоқ Яшин Ҳамзани ўз устози деб ҳисоблайди. Хусусан, Ҳамза ўлдирилганида Комил Яшин биринчилардан

булиб "Нафрат" (1929) номли шеър ёзган эди. У Ҳамзанинг қотилларига шу шеър орқали ўз нафратини изҳор этган эди. Худди шу шеърдан Яшин ижодида Ҳамза сиймосини бадиий гавдалантиришга ва устозига ўз садоқатини ифодаланиш интилиш бошланган эди. Шу интилиш даъвати билан Яшин Ҳамза даматургиясини саҳнага олиб чиқишда жонбозлик кўрсатди. 1939 йилда у Ҳамза қаламига мансуб "Бой или хизматчи" драмасининг тўла нусхасини тиклади. Ҳамза асарларини деярли асл ҳолда тиклаш ва у ҳақда кўпلىк мақолалар ёзиш билан чекланмасдан, Яшин ижодининг катта қисмини машҳур адибнинг бадиий тимсолини яратишга бахш этди. Натижада 1939 йилда шоир Амин Умарий билан ҳамкорликда ёзилган "Ҳамза" номли тарихий-биография драмаси майдонга келади. Бу пьесада Ҳамза образини яратиш соҳасида Яшин бошқа барча асарларидагича нисбатан жиддийроқ ютуққа эришгандек туюлади. Муваффақиятнинг сабаби шунда эдики, мазкур шеърини драмада Ҳамзанинг улуғ шоир, истеъдодли бастакор ва толмас жамоат арбоби эканлигини ёрқин саҳналарда гавдалантириш билан бир қаторда унга хос бўлган айрим инсоний заифликлару нуқсонлар ҳам қамраб олинган эди. Хусусан, пьесада Ҳамза эскилик ва бидъатга қарши оташи курашчи сифатида намоён бўлгани ҳолда унинг Санобар билан қандайдир пинҳоний муносабатлари ҳамда дин арбобларига нисбатан ўта кескин хатти-ҳаракатлари билан жонлантирилади. Афсуски, кейинчалик Комил Яшин Ҳамза тимсолини гавдалантиришда бундай холис ва ҳаққоний тасвир йўлидан бормади. Жумладан, кейинчалик яратилган бир хилда "Ҳамза" сарлавҳали бадиий фильм, опера либреттоси, роман ва "Оловли йўллар" деб аталган кўп серияли телефильмда Яшин Ҳамза тимсолини ҳаётини гавдалантиришдан кўра кўпроқ идеаллаштиришга, яъни деярли буткул нуқсонсиз қилиб кўрсатишга берилиб кетди. Худди шунингдек, машҳур тарихий шахслар тимсолини ҳаддан ташқари идеаллаштириш, яъни фақат улуғворлик ва буюклик рамзи сифатида гавдалантириш оқибатида Комил Яшиннинг "Генерал Раҳимов", "Йўлчи Юдуз", "Инқилоб тонги" каби драмалари замон бўронлари супуриб кетадиган асарлар қаторига тушиб қолди.

Ҳаётини заминдан ташқари муайян бадиий асосга эга

булган пьесалар яратганда ҳам Комил Яшин маълум муваффақиятларни қўлга киритди. Уларнинг намунаси сифатида Яшиннинг ўзбек мумтоз адабиёти ва халқ оғзаки ижоди дурдоналари асосида яратган асарларини эслаш мумкин. Хусусан, Комил Яшин Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин", "Сабъаи сайёр" поэмалари асосида яратилган "Фарҳод ва Ширин" мусиқали драмаси, "Дилором" операси либреттоси, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг "Равшанхон" достони заминида ёзилган "Равшан ва Зулхумор" пьесасининг ҳам муаллифидир. Гарчанд, Навоий достонлари асосида яратилган пьесаларда улардаги илоҳий ибтидо, ишқи ҳақиқий бутунлай четлаб ўтилган бўлса-да, кескин конфликтлар яратиш, қаҳрамонларнинг шиддатли юрашлари-ю диалогларини жонлантириш, муҳаббат йўлидаги изтиробларини теран талқин қилиш ва дунёвий мазмунга жуда мос келадиган қўшиқлар билан таъминлаш орқали Яшин катта таъсирчанликка ҳамда ҳаққонийликка эришган эди. "Равшан ва Зулхумор" мусиқали драмасида эса муаллиф халқ оғзаки ижодидаги айрим ортиқчалик ва чўзиқликни бартараф этиш, ўта кўтаринки романтик унсурларни камайтириш, шиддат билан ривожланадиган сюжет яратиш ҳамда қаҳрамонларни ҳаддан ортиқ даражада мааниқсиз ғайритабiiйликдан қутқариш йўли билан томошабинларга манзур бўладиган сахна асари ярата олди.

Комил Яшиннинг таржимонлик фаолияти ҳам эътиборга лойиқ. У Ф.Шиллернинг "Макр ва муҳаббат", В.Шекспирнинг "Антоний ва Клеопатра", М.Шатровнинг "Олтинчи июль", Б.Кербобоевнинг "Махтумқули", Е.Брусилловскийнинг "Эр Таргин" каби асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Ўз умри давомида Яшин яна жуда кўп драматик асарлар ва адабиёт ҳамда танқидчиликка оид мақолалар ёзган бўлса-да, уларда катта муваффақиятларга эриша олмади. Шунга қарамай, танқид ва адабиётшунослик Яшин ижоди тўғрисида ўта ялтироқ, кўтаринки тасаввур беришга уринаверди. Бунинг далили сифатида адабиётшунос Ҳ.Абдусаматовнинг Яшин ҳақидаги кўплаб китобларини эслаш мумкин. Уларнинг барчасида Яшин асарлари ниҳоятда юқори баҳолашиб, ижоди тўғрисида бирёқлама, сохта тасаввур туғдирилган.

ЗУЛФИЯ (1915 — 1996)

Зулфия ХХ аср ўзбек шеърляти ва достончилигида сезиларли из қолдирган шоира ҳисобланади. Ушбу шеърлятида ҳаёт завқи, яратилш шавқи, голиблик гурури келажак сурури ҳамда инсонлар бахти, ошиқлар аҳди халқнинг ёвга, ёмонликка ғазаби, қирғин уруш келтиргани азоби-ю аёлнинг бардоши, хуллас, хилма-хил туйғулар фикрлар, ғоялар ифодаланади. Зотан, Зулфия ижодининг ҳарорати, руҳини белгилаган омил ҳам ундаги юксак жўшқин ва фаол инсонпарварликдир. У инсоннинг шодлигига шодлик қўшишга, дардига шерик, ярасига малҳам бўлишга интилади, тинчлик, адолат, ҳақиқат, эзгуликни фарзандини ардоқлаган она каби ҳимоя қилади.

Зулфия Исроилова 1915 йил 1 мартда Тошкентнинг Ўқчи маҳалласида ҳунарманд дегрез оиласида туғилди. Отаси Исроил Муслимов темирчи эди. Онаси Хадича ошпаз шоиртабиат, кўп нарсани билгувчи, фарзандларини катта дунё сари дадил етаклаган зеҳли аёл эди. Хадича опа халқ оғзаки ижодини яхши билар ва болаларига турли хил қўшиқ, эртақ, афсона ҳамда достонлар айтиб берарди. Шоира ўтмишни эсларкан: "...сўзга шайдолик ҳиссини қалбимда оддий бир аёл — она уйғотган", — дейди. 1927 йили бошланғич мактабни тугатган Зулфия Тошкент хотин-қизлар педбилим юртига ўқишга кирди. Шу йиллар уни адабиётга қизиқиши кучайди. У Алишер Навоий, Лутфий, Фузулий, Шекспир, Байрон, Н.А.Некрасов ва М.Ю.Лермонтовларнинг асарларини севиб ўқиди. Ҳамма Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Ғайратийларнинг асарларини ўрганиб, замонавий ёзувчилар ижодини синчиклаб кузатди. Даҳолар ижодини ўрганиш шоирнинг қанот бағишлади. У ўзининг жуфтланган, оҳангош байтлар тўқий бошлаганини пайқаб қолди. Зулфиянинг илк шеъри бўлмиш "Қизил дурра"нинг дунёга келишига паранжини ташлаб, завод-фабрикаларда бошларига қизил дурра ўраб ишлай бошлаган аёллар ҳаёти туртки бергани бежиз эмас.

1930 йилдан бошлаб "Ишчи", "Ёш ленинчи", "Колхозчи болалар", "Янги йўл" газета ва журналларда ёш шоиранинг дастлабки шеърлари кўринади. 1932 йилда 17 ёшли

ширининг биринчи шеърлар тўплами "Ҳаёт варақлари" боғилиб чиқади. Ундан "Юксалиш қўшиғи", "Мен ишчи анзи", "Завод йўлида", "Колхоз қизи", "Озод қиз" каби давр руҳи билан суғорилган шеърлар ўрин олган эди. Аммо бу шеърларда муаллифнинг дунёга, воқеликка, инсонга ўз нуқтаи назаридан қараши йўқ эди. Ҳамид Олимжон билан Ҳамидирининг боғланиши шоира ҳаёти ва ижодида улкан бурилиш бўлди.

1933 йили ўқишни тугатган Зулфия Тошкент Давлат Педагогика институтида таҳсил олди (1933–1935), кейин эса А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт илмий текшириш институти аспирантурасида ўқиди (1935–1938). Сўнгра у биллар нашриётида муҳаррирлик қила бошлади, кейинчалик "Саодат" журналида бош муҳаррир бўлиб ишлади (1953–1980), Осиё ва Африка ёзувчилар ҳаракатида фаол аъзолиги, мамлакатимиз вакили сифатида Ҳиндистон, Югославия, Шри Ланка, Миср каби мамлакатларда бўлди.

1938–1939 йилларда адибанинг иккита шеърый тўпламлари "Шеърлар" ва "Қизлар қўшиғи" чоп этилди. Шоира бу тўпламлардаги шеърларида она Ватан табиатининг гўзал манзаралари, чаман боғларини завқ билан айтилади. "Баҳор", "Баҳор кечаси" шулар жумласидандир. "Ҳожар", "Нишондор", "Сени севардим", "Студентка" каби шеърларида шоира хотин-қизлар тушунчасидаги янги ахлоққа, истиқболга дадил интилишларини ёрқин ифодалайди. Зулфия яна севги-садоқат, ҳижрон, ўлим, она, тонг, дунё, умр, ҳаёт, юртдошлари жасорати, иродаси ҳақида ёзади, вақанда ҳам уларни ўз тақдири нуқтаи назаридан, шахсий дорди ташвиши тарзида талқин қилади. Шоиранинг 50-йилларда ўша давр сиёсати, мафкураси таъсири остида ёзилган "Саодатнинг чет эллик бир хонимга жавоби", "Ўзбек анзи овози" каби шеърларини эътиборга олмаганда, кўпгина шеърлари ҳақиқий лирика намуналаридир.

Зулфия шеърларига хос хусусиятлар шундан иборатки, шоира сийқаси чиққан образлардан қочади, кўпроқ истиоравий фикрларни ифодалашга интилади. Уруш йилларида Зулфиянинг ижоди янада мазмундорлик, бадиий жиҳатдан мукамаллик касб этади. Шоира "Уни Фарҳод дер қилар" (1943), "Ҳижрон кунларида" (1944), рус тилида "Верность" тўпламларини нашр эттирди. Булар орасида

"Қўлимда қуролу, устимда шинель", "Гуллар очилганда
"Палак", "Ўғлим, сира бўлмайди уруш" шеърлари, айниқ
диққатга сазовордир.

Шоира халқнинг руҳини, ўзгаларнинг ҳижрони, мам
ва шодлигини ўзиники сифатида чуқур ҳис этиб тасвирла
олди. Шелли айтишича: "Ҳақиқий олижаноб бўлиш у
инсон ўзини ўзганинг ва кўпгина бошқа бировларни
ўрнида тасаввур қила олиши керак". Зулфия бу йилла
худди мана шу ижодий принципга суянган эди, кейинчали
бу йўл унга доим ҳамроҳ бўлди. Масалан, шоира 1942
шундай ёзган эди:

*Ишончим буюкки, бўлар зўр байрам,
Менинг севганим ҳам қайтади фолиб,
Йўлига чиқаман кучоғим тўла
Боғларингга ўсган гуллардан олиб.*

Зулфия уруш тугагач ёзган "Фолиблар қайтгани
шеърида гўё юқоридаги асар сюжетини давом эттирган
диққатни ўша лирик қаҳрамоннинг ҳолатини чизми
қаратади. Ғалаба кўшларнинг ҳижронига чек қўйди
"ўлдирувчи қаттиқ бир ҳижрон зафар алангасида там
ёнди". Аммо бу қаҳрамоннинг севгилиси қайтмади. Олам
ғалаба шодиёнаси тутган бир пайтда, у севгилисини
суратини олиб, "ўксиб-ўксиб боқади, ёноғида томчи
қотади". Бироқ ғалабадан ва бутун эл шодлигидан қувони
аёл "чиқмасам бўлмайди, бутун элда тўй" деб гулдаста
фолибларни қутлагани чиқади.

"Ўғлим, сира бўлмайди уруш" шеърида ҳам уруш
қайтмаган эр-йигитлар, жангда эридан айрилган аёл ҳақ
ёзиб, унинг гоҳ бўйи етиб қолган ўғли билан ғурурлани
гоҳ ёнида отаси йўқлигидан ўксинишини Зулфия ўзига
тарзда тасвирлаган.

Она дейди:

*Уруш, номинг ўчсин жаҳонда,
Ҳамон битмас сен солган алам.
Сен туфайли кўп хонадонда
Ота номли буюк шодлик кам.*

Иккала шеърда ҳам Зулфия ўзгаларнинг шодлиги ва ямини ўзиникидек ҳис қилади, ўзиникини эса халқникига ақшириб юборади. Шеърни таржимаи ҳолдан атайлаб ўқоқлаштириб ёзиш "Ўғлим, сира бўлмайди уруш"да ҳам кўрилади.

Урушнинг оғир йилларида Зулфия учун катта йўқотиш содир бўлади. У 1944 йили умр йўлдоши, ҳам ҳаётда, ҳам ифодада суянган тоғи бўлмиш Ҳамид Олимжондан фоживий ҳалокат туфайли ажраб қолди. Зулфия умрининг охиригача унинг ёди билан яшади. Шоира унга бўлган муҳаббати, садоқати, вафосини ўз хатти-ҳаракатларида ифода қилиш билан бирга уни шеърларининг мазмунига айлантирди. "Ҳижрон кунларида", "Бахтиёр севгини куйлайди созим", "Сен қайдасан юрагим", "Баҳор келди сени сўроқлаб" каби шеърлари шу ҳижроннинг мевасидир:

*Соғинганда излаб бир нишон,
Қабринг томон олар эдим йўл.
Келтирардинг менга бир замон
Энди ҳар чоғ мен элтаман гул.*

*Ҳижронинг қалбимда, созинг қўлимда
Ҳаётни куйлайман чекинар алам
Тунлар тушимдасан, кунгуз ёдимда
Мен ҳаёт эканман, ҳаётсан сен ҳам.*

Кўринадики, илгарилари йигит севгилисига гул тақдим этиш билан икки қалбни битмас-туганмас шодликка кўлдирган. Энди эса йигитнинг ўлиmidан кейин аёл севгилиси қабрига гул қўйиш билан руҳини ҳадсиз-ҳудудсиз истироб қамраганини, мангуликка даҳлдор садоқатини юзага чиқаради. Демак, мазкур мисраларда тазод санъатини ўзига дос йўсинда қўллаш орқали шоира қаҳрамонлари кўнглидаги индиқатли тугёнларни таъсирчан шаклда рўёбга чиқаришга муваффақ бўлади. Шу тариқа бевақт жудолик оқибатида шоира қалбида туғилган янгидан янги туйғулар унинг ижодида авваллари деярли сира учрамаган ташбеҳлар, жонлантиришлар, истиоралар, санъатлар юзага келишига йўл очди. Натижада муаллифнинг энг нозик, энг эзгу туйғуларини ниҳоятда теран ифодалаган ва лирик кашфиёт даражасига кўтарилган "Баҳор келди сени сўроқлаб" каби

шеърлари туғилади. Бундай шеърлар Зулфия ижодидан фалсафий руҳнинг теранлашувига йўл очди. Оқибатда шоир ижодида муҳим ҳодиса ҳисобланувчи ва деярли бошидан охиригача ўқувчини ҳаётнинг маъноси, яшашнинг мазмуни ҳақида ўйлашга мажбур қилувчи "Камалак" шеърини туркуми майдонга келади. Унга кирган "Бўм-бўш қолиб бир варақ қоғоз", "Ўғирламанг қаламим бир кун" шеърлари инсон умрининг қадр-қийматини санъаткорона улуғловчи фалсафий лириканинг нодир намуналари даражасига кўтарилди.

Зулфиянинг шеърӣ туркумлари кўп, ҳар бирининг руҳӣ оламидаги янги қирралар намоён бўлган. Агар "Ҳижрон кунларида" туркумида урушнинг шафқатсиз алангасидан азобланган қалбнинг ғолиб чиқиши ифодаланса, "Юрагимга яқин кишилар"да шу инсоннинг матонат, садоқат, она Ватан меҳри жўш уради. "Мушоира" туркумида эса инсоннинг тақдири, ташвиш, интилишлари муштараклиги таъкидланади. "Ўйлар", "Йиллар, йиллар" туркумларида бўлса ҳаёт ва инсон, умр мазмуни, муҳаббат ва садоқат, яшаш ва кураш маъноси тўғрисида фикр юритилади.

Зулфия ижодининг хусусиятларидан бири шундаки, у ҳаётда деярли ҳамма нарсани инсон қалбидан ўтказган ҳолда хилма-хил кайфиятлар билан боғлиқ тарзда кўрсатишни интилади. Аммо Зулфия уларни аёл қалби ила тинглаб, она кўзи билан кўриб, идрок этиб шоира овозида куйлайди. Шоиранинг қайси шеърига назар ташламанг, улдин тимсоллар ҳам аёллар дунёсидан топилганлигини кўрасиз.

Шоира ҳаёти давомида кўп мамлакатларда бўлган. Унинг Ҳиндистон сафари натижаси бўлган "Мушоира" асари жуда катта шухрат қозонди. "Мушоира"да Зулфия умуминсоний ғояларни, шарқ халқларининг "бир улкан қалб бўлиб бирлашиб", "ҳақиқат ва нурга интилиши"ни таъсирчан шаклда ифодалайди. Шоира бирдамлик туйғусини оддий турмуш тафсилоти "ўзи бир дунё" бўлган пойабзаларни тасвирлаш орқали таъкидлайди. Кейин шоира шеър ўқиётганларнинг қалбига, кўзига, сочига боқади. У "дарёдай оққан кўз ёшида", ирода ва умидда Осиё ва Африка халқларининг аянчли аҳволи, ҳақиқат йўлидаги кураши ва эртанги порлоқ кунига ишончини ифодалайди:

*Гўзал тупроқ узра кўйилди оқишом,
Кундуз олар дам.
Жўшқин мушоира этади давом,
Дўстим, кел сен ҳам!*

*Янги куй, янги ўй олиб шоирлар
Даврага келарди, келарди ҳамон
Дилларни пайванглар эди сатрлар
Дўстлик қардошликнинг кўпригисимон.*

Зулфиянинг шеърлари ихчамлиги билан ажралиб туради. Шоиранинг "Уни Фарҳод дер эдилар", "Қуёшли қалам", "Хотирам синиқлари" дostonлари ҳам жуда ихчам тарзда ёзилган. Зулфиянинг уруш йиллари ёзилган ва элга минзур бўлган биринчи дostonи "Уни Фарҳод дер эдилар" асарлари эди. Дoston марказида ҳаётда чиндан мавжуд бўлган қадҳрамоннинг ватанпарварлик, мардликка тўла маънавий дунёси таҳлил этилади. Асар замирида санъаткорнинг сўзи билан ишти бир бўлиши керак, деган ғоя ётади. Дostonга асос қилиб олинган санъаткор Қобил қори Сиддиқов ўзбек шайхонасида жуда кўп роллар ижро этиб, қаҳрамонлик, инсонпарварлик, ватанга жонфидалик каби туйғуларни намойён қилган эди. Қобил қорининг сўзи билан ишти бир эди. У фронтга бориб "жонини она Ватанига тикади" — қурбон бўлади. Унинг қаҳрамонона кураш йўли ва фожиали тақдири "Ҳаётимизни сақлаб қол, дўстлар учун қасос ол", — деган қаҳриқ янглиғ янграйди.

Зулфия Ойбек хотирасига бағишланган "Қуёшли қалам" дostonи билан биз учун ажойиб мерос қолдирди. Дostonда Ойбек бизнинг кўз ўнгимизда заҳматқаш ишодкор, улкан ёзувчи, шунингдек, хаста вужуд эгаси ҳамда нуруний сиймо сифатида гавдаланади. Шоира унинг ишқасини жонлантиришда ўз хотираларига, ёзувчи билан қилган сафарлари, суҳбатларига, асарларидан олган таассуротларига таянади. "Қуёшли қалам" дostonи Ойбекнинг Ватан, халқ, тарих, келажак авлод олдидаги бурчи тўғрисидадир. Асарда йўл образининг фалсафий маъно касб этиши бежиз эмас. Шоира унинг воситасида Ойбекнинг руҳий олами, юксак орзу-армонларини тeран ифодалаган.

Зулфиянинг сўнги нидосидай жаранглаб қолган "Хотирам синиқлари" (1995) ҳам худди "Қуёшли қала" сингари лирик дoston ҳисобланади. Унда шоира дoмoнoн илгариги ҳеч бир шеърида ифодалай олмаган жoнoн туйғуларини, ўй-фикрларини, замонлар ўзгариши билан тузилган қарашларни тўкиб солишга, ҳиссий эмоционoн тарзда кишиларга етказишга уринади. Дostonда шоирoн истиклол даврини ҳуррият сифатида олқишлайди. Аввалги дostonлардан "Хотирам синиқлари" асари психологик таҳлилнинг теранлашганлиги, умумбашарий фалсафий ифодаланганлиги билан ажралиб туради.

Зулфия бу дostonига ўз таржимаи ҳолини асос қилиб, халқимизнинг оғир, даҳшатли, аммо қаҳрамонона йўлини ҳаққоний ифодалаб берган. Асарда асосий мазмунни ифодаловчи сўзлар қайта-қайта ишлатилиши ҳиссий, туйғу, кечинмалар тўла юзага чиқарилиши эришилади:

*Онам қўлида муштгай тугунчак,
Тош шаҳарни кезар авахта излаб.
Авахта нечадир, зор она неча,
Нечалар яшарди замонни сизлаб.*

*Тақдир, тақдир дедим, яшадим узоқ,
Тақдир пешонага ёзиқ дейишди.
Ёзиқни пешонага урдиму бироқ,
Мен сандим, қонимдан фишлари пишди.*

*Алам. Ёмон алам кўзинг кўр бўлса.
Лекин сўқир диллик ундан-га даҳшат
Халқ ганжин юлмоққа чўзилган қўлга
Биз алвон гулдаста тутибмиз фақат.*

Шоиранинг кўз олдига дўзах ва жаннат манзараси келади. У босиб ўтган йўлини, қилмиш-қидирмишларини ҳақиқат гарозисига қўяди – гуноҳи кўпми, савобли ишими? Шуни аниқлашга уринади. Ахир шоира ҳалол яшади, риёқаромдан узоқ юрди, қилган эзгу ишлари, кўрган эзгу уқубатлари жаннатга йўл бермайдими? Сўнгра ушундай ҳам: "Бош-оёқ куюк жисмимнинг нимасини ёқарди дўзах ўтлари!" – деб ёзади. Қатағонларга тўла

муштабид тузумга нисбатан исёнкорлик, аламзадалик руҳи билан суғорилганлигига кўра "Хотирам синиқлари" дostonи машҳур рус шоираси А.Ахматованинг "Реквием" асарига доноҳангдек жаранглайди. А.Ахматова ва Зулфиянинг бу асарларини зулмлар, таъқиблар, ноҳақликлар қаршисида аёл шайхонасизлигидан, ожизлигидан туғилган изтироблар ҳамда уларнинг барчасига нисбатан қалбларда тўлқин урган исёнкорлик руҳи муштарақлиги ўзаро яқинлаштиради.

Зулфия, шунингдек, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Т.Г.Шевченко, Л.Украинка, Н.Тихонов, В.Инбер, Эди Оппенцет, Қ.Қулиев каби адиблар ижодидан намуналар таржима қилди.

Зулфия 1995 йили "Дўстлик" ордени билан таърифланди. Ўзбек халқининг ардоқли фарзанди, шоира Зулфия 1996 йилнинг 1 августида вафот этди. У ўзидан шайхоналарга мерос сифатида аёл қалби тўғрисидаги ҳақиқатни қолдириб кетди. Унинг ижоди юзасидан танқид ва адабиётшунослиқда рус ҳамда ўзбек тилида шунаб мақолалар, китоблар эълон қилинган. Уларнинг таъририятида шоира ижоди анча кўтаринки пардаларда тўлқин этилган. Зулфия ижодига бағишланган танқид ва адабиётшунослиқ асарлари орасида О.Шарафиддиновнинг "Қалбимизга яқин шоира" мақоласи, Л.Қаюмовнинг "Шоира Зулфия" ва А.Акбаровнинг "Зульфия" (рус тилида) китоблари нозик кузатишларга ҳамда теран қарашларга шайроқ эканлиги билан ажралиб туради.

АСҚАД МУХТОР (1920 – 1998)

Асқад Мухтор ХХ аср ўзбек адабиётида шеърят, шиъниқса, романчилик соҳасига сезиларли ҳисса қўшган шайувчидир.

Асқад Мухтор 1920 йилнинг 23 декабрида Фарғона шайхрида ишчи оиласида туғилади. Унинг отаси темирўл ишчиси бўлган, онаси эса тўқимачилик комбинатида ишлаган. Асқад 11 ёшга кирганда отаси вафот этади. Бу шайроқ 1931 йили содир бўлади. У пайтларда замон офир эди,

мамлакатда очлик ҳукм сурмоқда, оддий халқ жўшқин қийинчилик билан кун кўрмоқда эди. Шундай шайхон тақозоси билан Асқад Мухтор болалар уйида таълим тарбия олади.

Унда фанларни пухта ўзлаштиришга, бадий ижод бўлган қизиқиш кучайиб боради. Асқад Мухтор мактабдан ўқиб юрган кезларидаёқ шеър ёза бошлайди. Унинг илк шеърларидаёқ муайян истеъдод учқунлари бор эди, шунинг учун улар "Ленин учқуни" газетаси саҳифаларида тиражи босилиб туради. Асқад Мухтор 1936 йилда Фарғонадан Тошкентга келади ва журналистика курсида ўқийди. Сўнгра у ўқишни Самарқанддаги ЎзДУда давом эттиради.

1943—1945 йилларда Асқад Мухтор Андижон Давлат педагогика институтида дарс беради ва ўзбек адабиёт кафедрасининг мудирини бўлиб ишлайди. Шундан кейинги фаолияти эса газета, журналлар билан боғлиқ ҳолда кечади. Унинг илк шеъри 1935 йилда босилиб чиққан бўлса, 1938—40 йиллар давомида "Тилак", "Абадиёт", "Тотли дамлар", "Шеър ва ҳаёт" каби бир қанча машқлари республика газетаси ва журналларида эълон қилинади. 1939 йилда унинг "Бизнинг авлод" поэмаси нашр қилинади.

Демак, Асқад Мухтор шеърият соҳасига 30-йилларда кириб келди. У устозлари Фафур Фулом, Ойбек, Зафар Диванов, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Миртемирлар, тенгдошлари Ҳамид Фулом, Туроб Тўла, Мирмуҳсин, Шухрат Шукруллолар билан бир қаторда ўз замонасининг долзарб мавзуларидаги шеъриятини яратишда фаол иштирок этди. Танқидчи Озод Шарафиддинов айтганидек, Асқад Мухтор шеъриятнинг катта йўлига чиқиб олгунча анча-муштарак машқлардан юришга мажбур бўлган. Унинг илк шеърларида ортиқча ҳашамга берилиш, шалдирок, маънавий ялтироқ безакларга ўчлик мавжуд эди. Шу даврда ёзилган "Бу куннинг хитоби", "Она хурсанд", "Ғалаба ишончи", "Жангчининг байрам кечаси", "Соғиниш", "Ўзбек қишлоғи овози", "Ёшлар қўшиғи" каби шеърлар илк машқларнинг намунаси эди. Гарчи бу шеърларнинг барчасини ғоявий бадий жиҳатдан мукамал деб бўлмаса-да, уларнинг кейинчалик шоир услубида муҳим ўрин тутган айрим аломатлар кўзга ташланарди. Асқад Мухтор ўз ижодида изланишларини давом эттириб, 60-йилларда шундай лирик

иритишга киришдики, унинг характерли белгисини ҳис билан фикрнинг уйғунлиги ташкил қилди. Бу шеърятни ўнчан лирика деб аташ мумкин, чунки унда фалсафий мулоҳазаларга мойиллик баралла сезилиб туради. Унда инсоннинг маънавий дунёси, табиати, характери, кайфияти бутун мураккаблиги ва зиддиятлари билан намоён бўлади.

Бу фазилатлар биринчи марта шоирнинг 1962 йили нашр қилинган "99 миниатюра" деган китобида рўй-рост афринган эди. Унга кирган шеърларнинг кўпчилиги жуда янчам бўлиб, ҳашам ва безаклардан, хитобу чақириқлардан қоллиги билан ажралиб турар, ҳар бирининг заминиди шоир ўзи кашф этган доно фикр ёхуд ҳикмат шаклида ифодаланган ҳаётий ҳақиқат бор эди. Кейинчалик бу фазилатлар Асқад Мухторнинг "Қуёш беланчаги" тўпламида ишроқ топди ва ниҳоят, "Сизга айтар сўзим", "Йилларим" каби китобларида яхши самараларга олиб келди. Хусусан, "Йилларим" тўпламида аввалги анъаналар қолипида ёзилган "меҳнат кишиси", "замонамиз қаҳрамони"га бағишланган Виронта шеър йўқ. Лекин шунга қарамай, ундаги шеърлар тамону инсон ҳақида эди.

Асқад Мухтор 1966 йилда чиққан "Шеърлар" тўпламига ёзган "Сўз боши"сида шундай дейди:

"Ўттиз йил давомида шеър ҳақида тинимсиз ўйладим, унинг ифода шакллари, воситалари, приёмлари, руҳи ҳақидаги фикрларим жуда кўп марта ўзгарди: шеър турмуш ўчоғидан олинган лаҳча чўғ, у ҳаётий эпизодга асосланган, сюжетли бўлиши керак, деб шеърнинг бўлак турларини тан олмай, анча йил юрдим; шеър ялт этган оний туйғу, завқ-шавқ туғени, уни фақат музика жанрлари билан қиёс қилиш мумкин, деб шу руҳда ҳам анча вақт ишладим; шеър ҳаёт фалсафасининг эссенцияси, фикр, фикр, фикр! Фикрсиз поэзия йўқ, деб анчагача биреқлама, рационалистик шеърлар ҳам ёздим...

Бу тўлганишлар менга баъзан зиён, баъзан фойда қилди. Лекин бир нарсада фикрим сира ўзгаргани йўқ: шеър — зарурат. Шоирга ҳам, шеърхонга ҳам. "Мухбирча"ликдан бошлаган ҳаёт йўлим кўнглимда шу фикрни тамом барқарор этди.

Шеър одамнинг яшаши учун, курашиши, улғайиши учун зарур".

Даврдаги шиддатли ўзгаришлар, замонасининг долзарб муаммолари ҳам Асқад Мухтор ижодида ўз аксини тезда ташкил толади. Масалан, буни "Тушларим, безовта тушларим" шеърларида яққол кўришимиз мумкин. Унда шоир XX асрнинг анъанави дахшатли фожиаларидан бири, яъни Японияга атом бомба ташланиши воқеасини эслаш йўли билан бадиий тимсоллар воситасида кишиларни огоҳликка, тинчлик учун кўришни чақиргандек бўлади:

*Юрагим ўрнида баъзан кўраман
Яшин урган қора қоя тош.
Умр оқар, оқар
 лекин ҳамон
Херосима билан замондош.*

Асқад Мухторнинг серқирра ижодида воқеаларнинг рамзий воситалар ва тимсоллар орқали идрок этиш усули алоҳида ўрин тутлади. Буни "Майса мавж урар", "Хазон", "Товушлар", "Умр", "Боғим", "Тонг", "Ўзак", "Аму", "Бойчечак" каби шеърлар мисолида кўриш мумкин.

Асқад Мухтор кўп шеърларида инсонни ички дунёсида қиладиган хислатлар ҳақида ўйлайди. Бу хислатлар хилма-хил бўлиб, улардан бири инсоннинг синчковлиги, инсоннинг нарсанинг тағига етишга уринишидир. Шоир фикрича, инсоннинг мутгасил изланиш инсон бахтининг негизини ташкил этади. "Сен олмага қараб" деб бошланадиган шеърда айрича қаҳрамон оддий бир детал тимсолида инсон характерининг мураккаблигини ўйлайди. Бу ўйлар сокин бўлса-да, лекин мазмунан алланечук безовтадир. Шеърда одам олмага қараб Ньютоннинг буюклигини ўйлайди:

*У сенга афсона, ибратли ҳодиса,
Қадим эртакларни хотирлатади...
Бу маҳал олманинг ичига эса
Қурт унинг ярмини еб тугатади.*

Бу маънос мисралардан қандай хулоса келиб чиқадими? Хулосани китобхоннинг ўзи чиқармоғи керак. Ҳар ҳолда шоир талқинига кўра дунёнинг ишлари шунақа чигал.

Шоирнинг эътиборига лойиқ яна бир ихчам шеър "Қалбим нозикланди" деб аталган бўлиб, унда ҳам муаллим

Адий ҳақиқатдан келиб чиқиб мураккаб инсон табиатининг
маълум томонлари ҳақида ўй суради. Янги йил арафасида
болалар тунни интиқиб шоду хуррамлик, байрамона иштиёқ
билан кутадилар. Ҳолбуки, чуқурроқ ўйласанг, бу
байраммикин ўзи?

*Болалар ҳовлиқиб янги йил кутади,
Менга эса кузатиш — ғам:
Қилт этиб узилган битта япроқ ҳам
Нақ қалбимга тегиб ўтади...*

Инсон ҳаётининг моҳияти, умрининг мазмуни,
ишнинг маъноси ҳақидаги ўйлар оригинал тимсоллар
воситасида ифодаланган шеърларда муаллиф чинакам
филсафий асар яратишга муваффақ бўлади. Унинг "Умр
ўли" шеърдан олинган қуйидаги мисралар фикримизнинг
далили бўла олади:

*Умр ўли —
 оёқ изи эмас,
Уни
 на қор,
 на чанг
 боса олади.
У — қора чизикдай,
Ё нурдай муқаддас
Бўлиб
Эл кўнглида мангу қолади.*

Асқад Мухтор шеърят инсон яшаш ва кураши учун
ларур омил эканлиги тўғрисидаги умумлашмасини "Поэзия"
номли гўзал асарида ажойиб ташбеҳлар воситасида
ифодалайди:

*Сени танидимۇ
 олам сирга тўлди,
Япроқни китобдай ўқий бошладим,
Қалбимда булбуллар сайрайдиган бўлди,
Ойга қараб туриб кўзим ёшладим.*

Демак, Асқад Мухтор кўп изланишлар ва тажрибалар
натижасида ўзбек шеърятини риторика ва баландпарвозлик

ботқоғидан юлиб олиб, инсон учун зарур бўлган чини санъатга яқинлаштирди.

Асқад Мухтор 1946 йилда Бекободга қилган ижод сафари натижасида ўзининг биринчи йирик шеърӣй аса "Пўлат қуювчи" поэмасини, "Пўлат шаҳри" очоғи "Дарёлар тугашган жойда" қиссасини ёзди. Асқад Мухторнинг "Пўлат қуювчи" достони замонавийлик, тўғоявийлик билан суғорилгани учун ўша даврда мақтовлар сазовор бўлди. Ҳолбуки "Пўлат қуювчи" достони қўли мақтовга эмас, талабчан танқидга лойиқ эди, чунки унинг мавзуи муҳим бўлгани билан бадийлиги жуда заиф эди. Шоир ҳали реал одамларнинг ишларини яхши билмагани ҳаётӣй зиддиятларни кўролмагани учун асарни уйдирган воқеалар асосига қурган эди. Достонда лойиҳага қараб келган ишчилар комбинатнинг темир деворини бошқа жойга ўрнатиб қўйишади. Кечагина қишлоқдан келган қурувчи йигит инженерларнинг бу хатосини топиб, уни тузатишга йўлларини кўрсатиб беради. Шундай мантиқсизликни қарамай, дoston ижобий баҳоланади ва Асқад Мухторнинг кейинги асарларида ҳам сунъийлик, ясамалик сақланиши айнан айнан йўл очилади. Буни "Катта йўлда" поэмасида ҳам ва ҳатта кейинроқ ёзилган "Мангуликка даҳдор" достонида ҳам яққол кўриш мумкин. Масалан, "Катта йўлда" достонини Арслон ва Салим образлари орқали меҳнатга, одамга ишонч хил муносабатда бўлган, ҳар хил дунёқараш асосида унинг ўтказувчи ёшлар ўртасидаги бу тўқнашув чинакам ҳаётӣй манзараларда акс эттирилмаган, яъни сунъий ва бачканона воқеалар орқали талқин этилган.

Асқад Мухтор қиркинчи йилларнинг иккинчи ярмида бошлаб насрий эпик жанрларда қалам тебратиб киришади. Дастлаб у кўплаб очерклар ёзади, 1950 йилда "Пўлат шаҳри", 1956 йилда "Ҳаётга чақирӣқ" номли очерк ҳикоялар тўпламларини нашр эттиради. Бу очеркларда у ўшай пайтдаги донгдор меҳнат кишиларининг образларини яратишга, янги қурилишлар пафосини ифодалашга интилади. Ёш муаллиф очеркчиликдаги изланишлари қатори дастлаб ҳикоялари билан ҳам танилади. Улар адиб қаламининг янги ўтқирлашувида муҳим рол ўйнайди. "Ҳаётга чақирӣқ" тўпламига кирган "Оксана", "Доғ", "Хайри", "Дунё болалари" китобидаги "Қаноти синган орзу" ҳикоялари

ҳамда "Фано ва Бақо" асари Асқад Мухторнинг кичик эпик жанрда характер яратиш маҳорати аста-секин ўсиб бартанлигидан далолат беради.

Ниҳоят, дастлабки муваффақиятлардан илҳомланиб, Асқад Мухтор йирикроқ жанрларда ҳам қалам тебрата бошлайди. Натижада 1951 йили унинг "Дарёлар туташган жойда" қиссаси ва 1955 йили "Опа-сингиллар" романи эъланилиб чиқади. Урушдан кейинги йиллар адабиётида ҳудуд сурган "конфликтсизлик назарияси"нинг таъсирида эъланлиги сабабли "Дарёлар туташган жойда" қиссаси ўша давр инжилари ҳаёти тўғрисида анча кўтаринки, ялтироқ тасвир берар ва ғоявий-бадиий жиҳатдан заиф чиққан эди.

"Опа-сингиллар" романининг бош муаммоси хотин-қизлар озодлиги масаласи эди. Роман 20-йиллар ҳаётига таъриқланган бўлиб, ундаги воқеалар тўқимачилик комбинати тартилиши атрофида юз беради. Романининг марказий қаҳрамони Онахон тақдири орқали ёзувчи "ичкари"дан қўтулиш йўлини, чинакам эркинликка эришиш жараёнини тўқатишмоқчи бўлган. Фақат романда ўша давр ҳукмрон инқирасининг тазйиқи натижасида рус кишиларини таълимдон ва доно қилиб кўрсатишга интилишдек тартизм таъсири сезилиб туради. Хусусан, асардаги Ефим Филилович худди шундай схематик тимсоллардан тасвирланади. У гўё "қолоқ" ўзбекларга ҳамма нарсани қўтариш учун Россиядан юборилган жуда доно, сира қўрқинмайдиған фариштага ўхшаб кетади.

20-йиллар воқелигини акс эттиришига кўра "Опа-сингиллар" романига Асқад Мухторнинг "Қорақалпоқ қиссаси" (1958) ва "Жар ёқасидаги чақмоқ" повести яқин туради. Дастлабки асарда қабила ва уруғлар орасидаги ўзаро қўли олишдек фожиали расм-русумлар XX асрда эскириб қолганлиги ҳамда ўлимга маҳкумлиги тўғрисидаги ғоя қўтари сурилган эди. Ўз ғоясини ёзувчи Жапақдек соф инқилобчи қаҳрамон тимсолини яратиш, кескин тақдирларга киритиш ва руҳиятидаги таҳликали онларни таъсирчан таҳлил қилиш йўли билан ифодалашга интилган эди. Фақат эскирган урф-одатларнинг инқирози ҳам қиссасида Степан тимсоли орқали руслар халоскорлигининг таълими сифатида талқин этилган эди.

"Жар ёқасидаги чақмоқ" қиссасида эса муаллиф 20-йиллардаги суронли воқеаларнинг болалар ҳаётини таъсирини кўрсатишга интилган бўлса-да, асосан эътиборини кутилмаганда қўлга киритилган катта бойлик якка шахс томонидан ўзлаштириб юборилса, инсоният бахтсизлик келтириши тўғрисидаги умумбашари ҳақиқатни ифодалашга қаратади. Ёзувчи мазкур қисса билгари сурган фалсафага кўра қандай замон бўлмасин, ғойибдан келган бойлик ҳеч ким томонидан яшириш қилиниши мумкин эмас, чунки у умумхалқ меҳнатининг натижаси ва кишилиқнинг мулки ҳисобланади.

60-йилларда яратилган "Туғилиш" (1961), "Давр менин тақдиримда" (1964) каби романларида Асқад Мухтор ўшан замонларнинг долзарб мавзуларини ва муаммоларини қаламга олишга ҳамда ўзига хос йўсинда ёритишга интилган эди. Хусусан, "Туғилиш" романида ёзувчи ўша даврларда ёшларнинг узоқ-узоқлардаги қурилишларга олиб кетилишини ва оғир меҳнатта солинишга интилган поэтиклаштиришга, яъни буюк бунёдкорлик иши сифатида кўрсатишга уринган эди. Асардаги Бўриев, Барқил, Почтаевлар шу қаҳрамонона меҳнатнинг тоғлиқ намоёндалари тимсоли эди. Луқмонча ўлими орқали ушан машаққатли меҳнатнинг фожеали оқибатларига ишорат қилингани эса ўз даври учун жасорат ҳисобланади.

"Давр менин тақдиримда" романи 60-йилларда кенг тарқалган "лирик наср"нинг ўзига хос намунаси бўлиб, ушан муаллиф бош қаҳрамон Аҳмаджоннинг ўйлар, фикрлари, туйғулар оқимини жонлантириш йўли билан инсон ҳаётининг мазмуни, бахтнинг моҳияти ҳақидаги фалсафасини ифодалашга интилган эди. Адиб "Давр менин тақдиримда" асарини "Уч фасл достони" деб атайдиган. Бунда у 30-йилларни, уруш давридаги ва ундан кейинги тикланиш босқичини назарда тутди. Асарнинг бош қаҳрамони Аҳмаджон эсини танир-танимас ҳаёт унинг қаршисига бир-бирдан чигал муаммоларни кўндалай қилади. Буларни ҳал этиш учун курашмоқ керак. Аҳмаджон қирқ беш ёшга кирган бўлса, шундан камида йигирма беш йилини оғир синовларда, тинимсиз курашларда ўтказди. Аҳмаджоннинг болалиги қийин кечган. Кейин у урушда қатнашади, асирлик жафоларини тортади, ундан қутулади

ва яна кўп йиллар чет элларда сарсонлик-сиргардонликда ўтади. У тақдиридан нолимайди, аксинча, ўзини ҳаётнинг катта йўлидан бораётгандек сезади. Катта йўл деганда Аҳмаджон социализм ғоялари изидан боришни тушунади. Унинг фикрича, ўз асрининг бош йўлидан бораётган одам бахтли ҳисобланади. Бош йўл эса социализм йўлидир. Кўринадики, Аҳмаджоннинг бундай ишончга тўла қарашларида ҳукмрон мафқуранинг муҳри аниқ сезилиб туради. Албатта, Аҳмаджон сиймосини яратишда адиб реал одамга хос бўлган ва инсон ҳаётида катта ўрин тутадиган табиий майларни кўпда ҳисобга олган эмас. Оқибатда Аҳмаджон инсоний жозибадан анча маҳрум бўлиб, социалистик релизм адабиётида кўп тарқалган фариштасифат идеал қаҳрамонлар сирасига кириб қолган. Лекин бу асарда шундай саҳифалар ва боблар борки, уларда халқ шўро ҳокимияти йилларида босиб ўтган йўлнинг машаққатлари, шафқатсизлиги, ҳатто фожиялари анча аяққоний акс этган.

Асқад Мухтор 1969 йилда эълон қилинган "Чинор" романини ижодининг бош китоби деб атаган эди. Бу асар 4-ўн қатламли роман бўлиб, унда ривоят, ҳикоят ва қиссалар воситасида муаллиф Ўзбекистоннинг ўтмиши, чинордек шовуллаб турган ҳозирги ҳолати ҳамда келажақдаги вазоилини ўзаро боғлиқликда қамраб олишга интилган эди. Романда чинор ва Очил бува она юртимиз Ўзбекистон рамзи бўлиб, уларнинг ҳар томонга тарвақайлаб кетган шоқлари ёки авлодларига назар ташлаш орқали ёзувчи ўз автанининг бепоён ҳудуди манзараларини жонлантиришни, авлиқаларнинг қалби тўғрисидаги ҳақиқатни ифодалашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

"Чинор" романи ҳам адибнинг бошқа асарлари каби жамоатчилик ўртасида катта баҳсларга сабаб бўлди ва у қисқа муддатда ўнлаб тилларга таржима қилинди. Шунга қарамай, роман нотекис ёзилган эди. Ундаги Акбарали ва Ҳумид ҳақидаги қиссалар ишонтириш қудратидан маҳрум эди. "Чинор" романи замон билан боғлиқ бундай муқсонларига қарамай, ўзбек адабиётининг ривожланишига, бадиий тафаккуримизнинг ўсишига муайян ҳисса қўшди. Шунинг учун бу роман 1973 йили Ўзбекистон

Республикасининг Ҳамза номидаги Давлат мукофоти билан тақдирланди.

"Чинор"нинг бош ғоявий мақсади ҳаётнинг боқийлигини, инсониятнинг асрий тажрибасидан туғилган яхшилик, эзгулик, олижаноблик ҳақидаги тушунчаларнинг абадийлигини улуғлашдир.

Асқад Мухтор – билимдон ва чуқур ўйлайдиган ёзувчи. У ўз асарларида умуминсоний қадриятларни эъзозлашга, китобхонни ҳаяжонга соладиган, унинг учун ибратли жонли саҳифалар яратишга ҳам муваффақ бўлган. Ёзувчининг "Бухоронинг жин кўчалари" қисси атоқли давлат арбоби Файзулла Хўжаевга бағишланган. Файзулла бой оиланинг фарзанди бўлишига қараман, бутунлай бошқа ҳаёт тарзини, яъни амирлик тузумига қарши кураш йўлини танлайди. У нажот йўлини Бухоронинг жин кўчаларидан қидиради, лекин ҳар бирдан боши тақ этиб деворга урилади – тошгани сариқ бўлиб чиқади. Қиссада Файзуллани ҳақиқат сари элтан мушкул йўллар катта маҳорат билан тасвирланган.

Асқад Мухтор умрининг охирларида ёзилган "Аму романида, "Бўронларда бордек ҳаловат", "Кумуш тола" қиссаларида замоннинг долзарб муаммоларини ёритишга уринди, лекин уларнинг бадиий талқинида жиддий муваффақиятга эриша олмади. "Самандар", "Яхшиликка яхшилик", "Мардлик чўққиси", "Тонг ёришган соҳил" каби пьесалари билан билан китобхонлар даврасидан танилган серқирра ижодкор Асқад Мухтор ўзбек драматургиясининг бойишига ҳам муносиб ҳисса қўшди. Унинг сўнгги китобларидан бири бўлган "Тундаликлар" асаридаги ҳаётий-фалсафий ва эстетик фикрлари ҳам алоҳида диққатга сазовордир.

Асқад Мухтор жуда кўп хорижий адабиёт намуналари билан ўзбек китобхонларини таништирган бўлса-да, таржимачилик соҳасида Софоклнинг "Шоҳ Эдип" асарини она тилимизга ўтириши бу соҳадаги катта муваффақият бўлиб қолди. Унинг танқидий асарлари орасида эса

таржимачиликка ва ёшлар ижодига оид мазмундор мақолалари ҳозирга қадар ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Асқад Мухторнинг деярли ҳар бир йирик асари тилқид ва адабиётшуносликда илиқ фикрларга бой тақриزلар билан кутиб олинган. Унинг айрим асарлари ва умуман, бугун ижоди юзасидан М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, Н.Худойбергенов каби тилқидчиларнинг мазмундор мақолалари ҳамда адабий портретлари эълон қилинган. Адабиётшунослардан О.Тоғаевнинг "Асқад Мухтор", Б.Сайимовнинг "Асқад Мухтор прозаси" номли китоблари билан ёзувчи ижодини янгироқ кўламда тадқиқ этиш бошланган. Асқад Мухтор ижодининг ҳар томонлама холис ва янгича талқинларини яратиш эса келжакнинг вазифаси бўлиб қолмоқда.

САИД АҲМАД (1920 йилда туғилган)

Саид Аҳмад ўзининг ранг-баранг ҳикоялари, публицистик мақолалари, реалистик қиссаю романлари, пушчақчақ комедиялари билан ҳозирги замон ўзбек адабиётида муносиб ўрин эгаллайди. У, айниқса, сатира ва юмор устаси сифатида машҳур.

Саид Аҳмад Хусанхўжаев 1920 йилда Тошкент шаҳрида бий оилада туғилди. У Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика институтида таълим олди (1938—1942). У адабиётимизга, аввало, журналист-очеркчи сифатида кириб келди. Адибнинг униб-ўсишида матбуот муҳим рол ўйнади. У "Ёш ленинчи", "Қизил Ўзбекистон" газеталарида, "Муштум", "Шарқ юдузи" журналларида, Ўзбекистон радио комитетида лизмат қилди.

Саид Аҳмад адабиётга ҳикоянавис сифатида кириб келди ва бу жанрда баракали ижод қилди. Унинг "Ишқибоз" деб аталган биринчи ҳажвий ҳикояси 1936 йили "Муштум" журналида босилиб чиқади. 1940 йилда Саид Аҳмаднинг биринчи ҳикоялар тўплами — "Тортиқ" юзага келди. Ушларнинг устози бўлмиш Абдулла Қаҳҳор тўпламини қаттиқ тилқид қилиб: "Саид Аҳмад қўлига танбур олипти, қулоғини бурашига, парда босишига, чертишига қараганда тузук бир

машқ чала оладиганга ўхшайди, лекин ҳали машқ чалган йўқ, "Тортиқ" даги ҳамма ҳикоялар шуни кўрсатади", — деди ёзган эди. Шунингдек, Абдулла Қаҳҳор қаламкашнинг ёзганига масъулиятсизлик билан ёндашгани, ҳикояларда чуқур мазмун-мақсад йўқлигини, улар "бемаъни", "бўтқаси" бўлиб қолганини таъкидлайди. Қисқаси, кўн ижодкорнинг адабиётга кириб келиши мана шундан бошланган эди. Саид Аҳмаднинг ҳаёт йўли машаққатлар тўла бўлган. Уни халқ душмани деб айблашган, ҳаттоки қамашган. Саид Аҳмаднинг асарларини чиқариш қайтариб юборадилар. Шунда ҳам у енгилмайди ва ҳар қийноқларини мардонвор босиб ўтади.

Урушдан кейин у ҳикоялар билан бир қаторда "Қадрдон далалар" деб аталган дастлабки қиссасини эълон қилади. Қиссада колхоз деҳқонга бахт келтирганлиги ҳақидаги соғинч ғоя тасдиқланган бўлиб, ҳаётни бўяб, безаб, пардозлар акс эттиришнинг, "конфликтсизлик назарияси"нинг таъсири яққол сезилиб турар эди. Қиссанинг бош қаҳрамони — бир оёғи ногирон, урушдан қайтган Пўлатжон колхоз фирка ташкилоти котиби ва қурилаётган электр станция бошлиғи сифатида енг шимариб ишлайди. У Назокатга бўлган муҳаббати тантана қилишида ҳам, ота-оналарнинг қаршилигини енгилда ҳам, қишлоқдаги иллатларга қарши курашда ҳам осонлик билан муваффақиятга эришади. Қиссада деярли барча зиддиятлар енгил-елпи ва жўн ҳал қилинади. Шу билан бирга "Қадрдон далалар" қиссасининг айрим саҳифалари инсон руҳининг нозик таҳлилига, оҳангларнинг ранг-баранглигига бойлиги билан ажралиб туради.

Адибнинг "Ҳукм" қиссаси (1958) ҳам мамлакатимизда колхоз барпо этиш даври ҳаёти тасвирига бағишланган. "Қадрдон далалар" қиссасидан фарқли ҳолда бу асарда қишлоқларни колхозлаштириш осонликча кечмаганлигига, кескин курашлар жараёни сифатида давом этганлигига алоҳида урғу берилган эди. "Ҳукм" қиссасидаги Саломатхоннинг ўлдирилиши тимсолида ёзувчи катта жасорат билан колхозлаштириш миллионлаб бегунод кишиларнинг ҳалокати эвазига амалга оширилган сиёсат эканлигини очиб берган эди. Саид Аҳмад "Ҳукм"да психологик тасвири, ранг-баранг характерлар

Тилкинидаги индивидуаллик сирларини узлаштириб
бораятганини кўрсатган эди. Тилга олиб ўтилган китоб ва
диссалар ёзувчи ижодининг биринчи босқичи маҳсуллари
дисобланади (30-йиллар охири 40-йиллар боши).

Саид Аҳмад ижодий йўлининг иккинчи босқичи 1956
йиллардан бошланади. Ёзувчи бу даврда кўплаб ҳикоялар
мутади. Уларни мазмунига кўра икки гуруҳга ажратиш
мумкин. Биринчи гуруҳга кирувчи "Кўклам чечаклари",
"Хазина", "Иқбол чироқлари" каби ҳикоялар лиризм
чуқурлиги билан ажралиб туради. Уларда ёзувчи турли
шароитдаги кишилар ҳаётида учрайдиган воқеаларни, урушнинг
шароитлари туриш-турмушида, қалбида қолдирган аччиқ
вақияларини акс эттиради. Бу ҳикояларга лиризм бахш этган
омил шунда эдики, турли-туман тақдирлар ва фавқулодда
қиёқ воқеаларни жонлантирар экан, муаллиф улар
кўзасидан ўзининг ёки қаҳрамонларнинг ўй-фикрларини,
ҳис-туйғуларини муфассал тарзда ёритишга интилади.
"Лирик ҳикоя"ларда сюжет оқимидан ёзувчининг ғоявий
мақсади аён бўлиб турган ҳолларда ҳам, муаллиф уни
алоҳида таъкидлашга, кимнингдир тилидан баён қилишга
уринилади. Жумладан, "Турналар" ҳикоясидаги Собир отанинг
бошидан кечирганлари, фарзанд доғи гуғдирган азобу
изтироблари урушдан жабр кўрган кишилар, ота-оналарнинг
дилидаги битмас яраси сифатида талқин этилади. Ҳикояни
ўқиганимиз сари Собир отанинг оғир қисмати, иродаси,
ғўзал қалби билан таниша борамиз. Шундай ҳикояларга
суянган ҳолда танқидчи Иброҳим Фафуров Саид Аҳмадни
"прозанинг шоири", — деб атаган эди. Бунинг сабаби
шундаки, ёзувчининг аксар ҳикоялари каби "Турналар" ҳам
бамисоли шеърдек ўқилади.

"Кўклам чечаклари" ҳикоясида ҳам Саид Аҳмад уруш
туфайли тўшакка миҳланиб қолган беморнинг ўй-хаёллари,
кўнгаларга хос ҳис-туйғуларнинг жўшқинлиги, баҳорийлиги,
уз оиласига вафодорлигини ифодалаб, китобхон қалбига
осонликча йўл топа олади.

Саид Аҳмаднинг иккинчи гуруҳ ҳикояларида ҳажвий
руҳ асосий ўринга чиқади. "Чўл бургути", "Чўл шамолари"
туркум ҳикоялари, "Ҳиндча ўйин", "Кучукча", "Колбаса
қори", "Ўрик домла" каби асарлари шу гуруҳга мансубдир.
Бу ҳикоялардаги халқимизга хос сўз ўйинлари, аския ва

муболағалар асар тилини ниҳоятда жозибадор қилган. Ёзувчи "Чўл бургути", "Чўл шамоллари" сингари туркумлардан кирган ҳикояларда жуда кам адиблар ижодида учрайди. Санъаткорлик мўъжизасини кўрсатади. Мазкур ҳикояларда у кулги воситасида ҳаётнинг гўзал томонларини кишиларнинг ёрқин фазилатларини кўрсатиш мумкинлигини исботлайди. "Чўл бургути", "Ўрик домла" ҳикояларида муаллиф кулгили манзаралар чизиш орқали ишқ меҳнатининг улуғворлигини, гўзаллигини тасвиридан мумкинлигини намойиш қилган эди. Ёзувчининг "Бегона", "Ханка билан Танка", "Менинг дўстим Бобоев" каби ҳажв ҳикояларида эса ҳаётда учраб турувчи манманлик, ифвогарлик, кўзбўямачилик сингари иллатлар усталик билан фош этилади. Саид Аҳмад кичик ҳажвий асарлари билан Ўзбек радио ва телевидениесида қувноқ миниатюраси ва театрига асос солди.

1964 йилда яратилган "Уфқ" романи ёзувчи ижодида йўлидаги иккинчи босқичнинг энг катта ютуғи бўлди. Бу роман трилогия бўлиб, "Қирқ беш кун", "Ҳижрон кунлари", "Уфқ бўсағасида" номли қисмлардан иборат. Унда ижодкор қишлоқ кишиларининг уруш йилларида фронт орқасида кўрсатган меҳнат қаҳрамонликлари, ўзбек халқидаги бағрикенглик ва ориятлилик, фидойилик ва меҳнатсеварлик каби фазилатларни улуғлайди. Бу трилогияда халқимиз ҳаётининг уч муҳим, оғир даврида амалга оширилган тарихий ва салмоқли ишларга бош-қош бўлган, қоронғу келганда кишилар билан бирга тош чайнаб, тупроқ ютиб, ертўлаларда қора қумғон чойларни баҳам кўрган Усмон Юсупов, Йўлдош Охунбобоев, Раҳимберди Тўхтабоев сингари халқпарвар раҳбарларнинг ёрқин тимсолларини яратилган. "Уфқ" Саид Аҳмадга катта шуҳрат келтирди. Асар ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, литва тилларидан ташқари, рус тилида уч марта нашр этилди. Асарнинг телестановкаси Москва телевидениеси орқали икки кун намойиш этилди. "Уфқ" Ҳамза номидаги театрда ҳам сахналаштирилди. Романи шунчалик муваффақиятли чиқдики, бир пайтлар ёзувчини қаттиқ танқид қилган Абдулла Қаҳҳор 1965 йили ўзининг "Илҳом ва маҳорат самараси" номли мақоласида асарни қуйидагича ижобий баҳолайди: "Саид Аҳмад бундан кўп йиллар муқаддам қўлига адабиёт танбурини олиб

чиртганда, қўли келишганини кўриб, яхши созанда бўлиб, яхши-яхши машқлар чалишини орзу қилган эдик. Шу орзу ушалиб келаётибди. "Уфқ" унинг илҳом ва маҳорат билан чалган машқидир".

"Уфқ" трилогиясида муаллиф ўз олдига ўзбек халқининг Катта Фарғона канали қурилиши чоғидаги, уруш давридаги ва ундан кейинги машаққатли йиллардаги қаҳрамонона меҳнатини ҳамда мураккаб зиддиятли ҳаётини кенг кўламда камраб олиш мақсадини қўйган эди. Агар унда Турғунбойнинг кўрқоқлиги ва Икромжоннинг ўлими камраблари яхшироқ очилганда, шу каби етарлича амалланмаган ўринлар камроқ бўлганда ҳамда сюжет чизиқлари пишиқроқ боғланганда, трилогия адабиётимизда янада улканроқ воқеа даражасига кўтарилиши мумкин эди.

Саид Аҳмаднинг ижодий йўлидаги учинчи, яъни турғунлик даври истеъдодининг янада самаралироқ натижалар бериши билан характерланади. Бу, айниқса, унинг 1988 йилда эълон қилинган "Жимжитлик" романида яққол кўринади. Асарда турғунлик даври иллатлари — жамиятнинг қийинчилик томонлари, раҳбарларнинг ўз обрўларини сунистеъмол қилишлари, адолатсизлигу порахўрликлари фош этилади. "Жимжитлик" романи турғунлик йилларини кенгроқ ва муҳим томонлама камраб олганлиги, умумий руҳини очиб беришга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Асосий қаҳрамоннинг давр моҳиятини очишга қаратгани учун ҳам муаллиф романига "Жимжитлик" деган рамзий ном қўйган.

Романнинг асосий воқеалари 80-йилларнинг бошларида Қашқадарё воҳасидаги қишлоқларда содир бўлади. Худди шу даврда асар қаҳрамонларидан Толибжон қарийб йигирма йиллик жудоликдан сўнг она қишлоғига қайтади ва унинг кучоғида хотиржам яшамоқчи бўлади. Толибжон қандай одам? У нега жимжитлик қидириб қолади? Бу саволларга жавоб қайтариш учун муаллиф Толибжоннинг қишлоғида қандай одамлар яшашини, уларнинг маънавий илдиэлари қиссасига бориб тақалишини турли хилдаги чекинишлар ва афсоналар воситасида кўз ўнгимизда намоён қилади. У Кийиксовди момо тўғрисидаги афсона ёрдамида қишлоқ кишилариининг тарихий илдиэларини гўё асрлар қаъридан қазиб чиқаргандек ва бизга кўрсатгандек бўлади. Афсонага кўра қадим замонларда бир кампир халқини вабодан

қутқазушга ҳаракат қилган. Ҳазро жангларда халқ қирини кетгач, у кийикларни парваришлаб, одамлар ва ҳайвонларнинг покиза меҳру муҳаббатига сазовор бўлиб ҳамда Кийиксовди момо номини олган. Афсона бўлиб танишиб, биз Толибжоннинг покиза қалбли, инсонларга кишилар авлодидан эканлигини англаймиз. Агар афсона романининг асосий воқеаларига узвийроқ боғланганда, Толибжоннинг Толибжон руҳига таъсири яхшироқ очилганда, Толибжоннинг қаҳрамоннинг қишлоққа келгандаги маънавий ҳолати аниқроқ тасаввур қилган бўларди. Қандай бўлмасин афсона ёрдамида Толибжоннинг палаги тоза эканлиги ишора қилгач, ёзувчи бизни бунга ишонтирмоқда. Толибжоннинг қаҳрамоннинг жимжитлик излаши сабабларини бадиий таҳлил этишга интилади. Бунинг учун у Толибжоннинг қарийб йигирма йиллик ҳаётини чекинишлар воситасида Толибжоннинг тасаввур кўзгусидан ўтказди. Кўзгуга тикилар эканми, Толибжоннинг кўз ўнгимиздан турғунлик даврининг даҳшатлари, иллатлар, бирма-бир ўтгандек бўлади. Ойнаи жаҳонда гўё Толибжоннинг дастлаб аспирантурани тугатган, билимли обком ходими сифатида намоён бўлади ва катта йиғинда жумҳуриятнинг раҳбари Шавкат Раҳимов олдида ҳаётимиздаги ҳамда унинг фаолиятидаги нуқсонларни танқид қилиб нутқ сўзлаб, Толибжоннинг Ҳақиқатни айтгани учун у узоқ муддатга чет элга мижоза жўнатиб юборилади. У ерда Толибжон хотинидан, ўғлидан жудо бўлади. Ўзи эса касаллик чангалидан зўрға қутулиб қолади. Шу тариқа романда турғунлик йилларидаги иллатларнинг бош сабабларидан бири ҳақиқатнинг бўғилиши эканлиги тўғрисидаги ғоя илгари сурилади ва у воқеаларнинг кейинги ривожини ёрдамида далиллана боради. Улар давомида, аввало, Толибжоннинг кўплаб инсоний фазилатлари очилади. Хусусан, Шавкат Раҳимовнинг муносабатида Толибжоннинг тўғрисиўзлилиги, Жайронинг билан яқинлигида самимий инсоний туйғулар эгани эканлиги, янги чарх ясашида ақлининг теранлигини китобларини қишлоққа ва йиққан пулларини қариндошларига беришида беқиёс саховати, ота-онасидан ажраган Азизбекни кўриб эзилишларида ўта нозик қалби яққол англашилади. Ёзувчи қаҳрамонини мутлақо бенуқсон қилиб тасвирламайди. Кўплаб юксак фазилатларига қарамай Толибжон ҳақиқатгўйлиги туфайли қаршисидан чиққан

...лар олдида гўё довдираб қолади ва ноҳақликларга қарши қандай курашишни билмайди. Буни Жайрона очикдан очик унинг юзига айтади. "— Толибжон ака, — дейди Жайрона, — сиз курашга ярамайдиган иродаси бўш одам экансиз... Мен бир марта бош кўтариб ерпарчин бўлдингиз. Иккинчи бош кўтаришга юрагингиз дов бермай қўйди. Тақдирга тан қариб ўзга юртларда сарсон бўлиб юрибсиз. Зўравонликка қарши бош кўтаришга ожизлик қилиб қолгансиз... Мен сизга шайил эмасман. Эркак одам олов бўлиб яшаши керак. Бутун иродасини, кучини, ақдини ўзининг ҳақ эканлигини исбот қилишга сарфлаши керак".

Романнинг ғоявий фалсафасидан аён бўлишича, худди шундай ожизлик, ҳақсизликларга қаршилиқ кўрсата олмаслик, яъни одамларнинг курашга ноқобил қилиб қўйилганлиги турғунлик иллатларининг илдиз отишига йўл очган жиддий сабаблардан ҳисобланади. Романда одамларни курашга ожиз қилиб қўйган, ҳақиқатнинг аёвсиз бўғилишига сабаб бўлган омиллар жуда кенг таҳлил қилинган. Бунинг учун ёзувчи Мирвали ва Шавкат Раҳимов образларини кенг қўламли ойнаи жаҳон кўзгусида намоён қилган. Мирвали қаршимизда худди Толибжон билан ёнма-ён тургандек, унинг сингари яхши ишларга ҳам қодирдек, лекин моҳиятан бутунлай унинг акси, зиди бўлган бир қиёфада гавдаланади. Ёзувчи совхоз директори Мирвалини гўё Толибжон билан параллел равишда ва ўзаро муқояса қилган ҳолда тасвирлаб бургандек кўринади. Натижада, тасвирдан Толибжондан фарқли ҳолда Мирвали инсоний қиёфасини бутунлай йўқотган, шафқатсизликда, ёвузликда шайтонга дарс берадиган, ўта жирканч бир маҳлук қиёфасида кўринади. Буни далилловчи воқеалар романда жуда кўп. Чунончи, Мирвали Бодомгул, Седона каби аёлларни йўлдан уриб, оилаларининг ёстиғини қуритган; бойлигидан ва сирларидан кабардор бўлгани учун Асқарали ва Расулбекни ўз қўли билан ўлдирган; манман деган генерални доғда қолдирган; зўрлик билан отини тортиб олиб, Эрали чавандозни жинни қилиб қўйган... Ниҳоят, Мирвали ўз сирларидан огоҳ Жайронани йўқотишга уриниб, Толибжоннинг ўлимига сабабчи бўлган.

Роман фалсафасидан аён бўлишича, бундай даҳшатларнинг илдизлари турғунлик йилларидаги жамиятга

раҳбарликда мавжуд бўлган иллатларга бориб тақалади. Уларнинг мужассами сифатида романда Шавкат Раҳимовнинг "Ўзбек пахтакорларининг отаси" қиёфалари чизилади. Бу чизгиларда биз Шавкат Раҳимовнинг деярли ҳар доими Мирвалини қўллаб-қувватлаб турганлигини, ўзбошимчалиklarини билгани ҳолда ёвузликлар сари бошлаганини, катта унвонлар олиб берганини равшан кўрамиз. Айниқса, Толибжонни оломон ичида таниб, Шавкат Раҳимовнинг уни қишлоқдан бадарга қилишга фатво бериши китобхонни ларзага солади ва ҳақиқатнинг асл бузғунчиларни кимлар эканлигини аниқ тасаввур қилишига имкон туғдиради.

Роман ғоявий фалсафасидан англашилишича жамиятдаги иллатларнинг илдиzlари раҳбарликнинг энг юқори, яъни марказий қатламларига бориб тақалади, чунки Шавкат Раҳимовнинг қинғир ишларини, ҳақсизликларини, қўшиб ёзишларини энг олий раҳбар, яъни "Ўзбек пахтакорларининг отаси" моҳир дирижёрдек ўз таёқчаси билан бошқариб, йўналтириб туради. Бунга ҳайрон бўлган Жайрона: "Биз қайси мамлакатда яшаймиз? Кимга ишонамиз бўлади? Кимга ишониб керак? Бу маразлардан қачон қутуламиз?" — деган саволлар оловида қоврилади.

Муаллиф фалсафасига кўра бундай ҳолнинг абади давом этиши мумкин эмас, чунки Саид Аҳмад кўп марта қайд қилганидек, инсон тобутга қараб эмас, бешикка қараб яшайди. Шунингдек, у оёқ остига қараб эмас, балки олма уфқларни кўзлаб олға интилади. Роман қаҳрамони Толибжон ҳам оқибатда "бу нотинч XX асрда жимжитлик кидириш... телбалик эканига" иқдор бўлади. Турғунлик чексиз давом эта олмаслигининг сабабларидан бири шундаки, бизнинг жамиятимизда ҳақиқат, адолат ва эзгулик учун курашчиларни бутунлай йўқотиб бўлмайди. Уларнинг ёрқин тимсоли сифатида романда Жайрона сиймоси нур сочиб туради. Унинг сиймоси шунинг учун нурлики, Жайронанинг боши "тошларга урилиб ёрилмаган, ҳеч кимга эгилмаган", машаққатли ҳаётига эса сира "нопоклик аралашмаган". Жайрона сиймосини нурлантирган бу фазилатларни муаллиф кўплаб жуда қизиқарли воқеаларда рўёбга чиқаради. Чунончи, ўзга юртларда ўлим билан олишиб ётган Толибжонни Жайрона ечинтириб,

ийинтиришдан, ювинтиришдан тортинмайди; Мирвалининг
лар орасидаги яширин уясидан уни фош қиладиган
душжатларни олиб, йўл топиб қочишга муваффақ бўлади.
нинг муҳими, Жайрона ўзининг кўп қиррали билимларига,
дунё кезиб, орттирган тажрибаларига ишониб, ҳеч нарсадан
қийқмайди ва ҳақиқат учун кураш йўлидан асло
чқинмайди. Танқидчиликда унинг айрим хатти-ҳаракатлари,
айниқса, Мирвалининг қароргоҳидан қочиши жуда ҳам
ишонарли чиқмаганлиги қайд қилинди. Тўғри, айрим
ишонилиши қийин ўринлар бўлиши мумкин. Лекин шуни
таълиқ олиш зарурки, ёзувчи Жайронанинг деярли ҳар бир
хатти-ҳаракатини имкон борича мукамал далиллаб боришга
интиланган. Балки шунинг учундир, романда Жайрона
гимсолида ҳозирги ўзбек аёлининг ёрқин, жозибадор,
симметрияга тўлиқ ва курашчан қиёфаси гавдалантирилган.
Мана шундай қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари натижа
бора бошлаганлиги ва роман охиридаги қатор воқеалар,
қусусан, "ўзбек пахтакорлари отаси"нинг ўлими, Шавкат
Раҳимовнинг талвасага тушиши ва Мирвалининг тубсиз
жарликка қулаши турғунликнинг умри тугаб бораётганидан
амлолат беради. Шу тариқа романда турғунлик жамиятимиз
тарихида ўткинчи ҳодиса эканлиги, ҳаққимиз унинг
иллатларидан покланиб, адолатли ҳаёт томон йўл олиши
муқаррарлиги ҳақидаги гоё анча ишонарли ифодаланган.
Баъзи кам-кўстлари бўлмаганда, роман адабиётимизда яна
кам каттароқ ҳодиса даражасига кўтарилиши мумкин эди.
Ундай нуқсонлардан бири асарда қаҳрамонларнинг руҳий
дунёси ҳамма ерда ҳам бир хилда теран очилмаганлигидир.
Фикримизнинг далили сифатида Толибжоннинг руҳий олами
таҳлилини эслаш кифоя. Толибжон Мирвалининг
ўзбошимчалигидан, қинғир ишларидан, ёвузлигидан норози
бўлиб, кўп марта унинг олдига боради, лекин ҳар гал ҳам
деярли ҳеч нарса дея олмайди, жиддийроқ ҳаракат ҳам қила
олмайди. Худди шунингдек, ўсмир Азизбек ўз ёшига тўғри
келмайдиган кўп нарсалардан хабардор бўлади ва худди
катта кишилардек фикр юритади. Айниқса, унинг
опасининг нопок ишлари тўғрисидаги гаплари ғайритабиий
туюлади.

Ҳозирги ҳолида ҳам Саид Аҳмаднинг "Жимжитлик"
романи жамиятимиздаги турғунликнинг моҳиятини ва ундан

қолган сарқитлардан халқимизнинг покланиш жараёнига анча кенг, қизиқарли ҳамда таъсирчан тарзда ёритган асарлардан ҳисобланади.

Саид Аҳмад, шунингдек, "Келинлар қўзғолони", "Фармонбиби аразлади", "Куёв" каби комедиялари билан ҳам шуҳрат қозонди. "Келинлар қўзғолони" комедияси катта бир ўзбек оиласининг ўзига хос серзавқ ҳаётини кулган воқеалар асосида кўрсатишга бағишланган. Лекин жиддий эътибор берилса, унда муҳим ижтимоий муаммолар талқинини сезмаслик мумкин эмас. Хусусан, комедияда Фармонбибининг олдига ўғли қамалиб қолган аёлнинг кириб келиш саҳнаси энг ёрқин чиққан. Аёл ўғлини қамондан қутқариш учун Фармонбибига 15 минг сўм таклиф қилади. Фармонбиби ва унинг фарзандлари таклифни яқдиланиш билан рад этишида бу оила аъзолари характеридаги моҳияти, яъни барчасининг соф виждон эгаси эканлиги яққол намоён бўлади. Афсуски, комедиядаги барча саҳналар мана шундай ижтимоий теран мазмунга эга бўлмай, энгил-елпи кулги асосига қурилган. Шунга қарамай, "Келинлар қўзғолони" комедияси катта муваффақиятларга эришди. Ўйигирма беш йилдан буён саҳнадан тушмай келган "Келинлар қўзғолони" ҳаттоки Америкада ҳам яҳудийлар томонидан саҳналаштирилди, томошабинларга тақдир этилди.

Саид Аҳмад сўнгги йилларда "Топганларим ва йўқотганларим" китобини эълон қилди. Бу китоб хотиралардан иборат бўлиб, уларда муаллиф Саид Зуннунова, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Гулом, Ойбек ва бошқа ижодкорларнинг таъсирчан тимсолларини гавдалантиради. Хотиралардан аён бўлишича, Саид Аҳмаднинг яна бир ютуғи шундаки, тақдир унга Саида Зуннуовадек бир ижодкор аёлни умр йўлдоши қилди. Ёзувчи қатағонга учраган йилларда Саида опага кўп жабр-зулмлар, ситамлар ўтказилган бўлса-да, у ўз умр йўлдошига садоқатли бўлиб қолди. Шу сабабли ҳам бу аёл буюк эҳтиромга лойиқдир.

Демак, Саид Аҳмад ўзининг қувноқ оромбахона ҳикоялари ва салмоқли романлари билан ўзбек прозаси ривожланишига катта ҳисса қўшган истеъдодли ёзувчи ҳисобланади. Шу сабабли унинг ижоди узоқ йиллардан бери танқидчи ва адабиётшунослар эътиборини ўзига жалб этиб

олди. Унинг асарлари ва ижоди юзасидан Абдулла Қаҳдор,
Шарафиддинов, Н.Каримов сингари танқидчилар
мунодор тақриз ҳамда мақолалар эълон қилганлар.
танқидчи У. Норматовнинг 1971 йили нашр этилган "Саид
Қаҳдор" номли китоби билан ёзувчи ижодини кенгрок,
қўлимда таҳлил этиш бошланган. И.Фафуровнинг 1981 йилда
натижида чиққан "Прозанинг шоири" номли китоби эса Саид
Қаҳдор ижодини ўрганиш тарихида умумлашмалар томон
қўрилиш содир бўлаётганлигидан далолат берган эди.

ОДИЛ ЁҚУБОВ (1927 йилда туғилган)

Одил Ёқубов юксак истеъдоди, журналистик ва ижодий
қобилияти билан ҳозирги адабий жараёнга самарали таъсир
қўришга келмоқда. Унинг қатор қиссалари ҳамда
публицистик мақолалари, тарихий ва замонавий
мунозорлардаги романлари кенг жамоатчилик эътиборини
қўзғатади, қизғин баҳс-мунозаралар марказида туради.
Адиб асарлари ўзининг ҳаққонийлиги, даврнинг ўткир
ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалаларини дадил ўртага
қўйганлиги, инсон ва унинг қалби тўғрисидаги ҳақиқатни
очишга қаратилгани, одамнинг яшашдан мақсади хусусидаги
мунозорли баҳс-мулоҳазалари билан ажралиб туради. Ёзувчи
Ўзбек романи поэтикасига кўпгина янгиликлар олиб кирди.
Хусусан, у тарихий – полифоник ўзбек романига асос солди.

Одил Ёқубовнинг бу даражага кўтарилишида истеъдод,
ижодий муҳит таъсиридан ташқари, ундаги адабиётга бўлган
чексиз меҳр ҳамда бошидан ўтган воқеалар, ҳаётий
тажрибалари катта роль ўйнади.

Одил Ёқубов 1927 йили Туркистон шаҳри яқинидаги
Қарноқ (ҳозирги Отабой) қишлоғида туғилган.
Халқимизнинг азалий удумлари, муътабар анъаналари яхши
сақланган, табиий гўзаллиги билан кишини мафтун этувчи
бу қишлоқ бўлғуси ёзувчининг ижодий тақдирида чуқур из
қолди. Адиб ёзишчи, отаси Эгамберди Ёқубов 1916 йили
мардикорликка олиниб, Белоруссия ўрмонларида дарахт
кесган, рус тилини ўрганиб, Тошкентда САГУни битиргач,
Чимкент вилоятида турли лавозимларда ишлаган. Ота

фарзандлари тарбиясига алоҳида эътибор берган. Оилада "Минг бир кеча", "Ўтган кунлар" сингари асарлар иштиёқ билан мутолаа қилинган. Отаси туғиб-болалигиданоқ рус тилини ўрганиши бўлажак ёзувчи жаҳон адабиёти, маданияти билан танишишга йўл очган. 1937 йили Одил Ёқубовлар оиласи бошига катта қулоқ тушади, фидойи коммунист ота шахсга сифиниш қурбон бўлади. Биргина узатилган қиздан бошқа тўрт норасида бек аёл қўлида қолади. Олижаноб одамлар жабрдийдаларга ёрдам кўрсатадилар, ҳиммат қўлини чўзадилар. Шундан мададида оила қаддини тиклаб олади. Кейинчалик туғилган қишлоғида она тилида ўқишни давом эттириш, билимдош муаллимларининг кўмаги Одилдаги адабиётга бўлган майлани янада кучайтирган.

1944 йилда ўрта мактабни тугатгач, Одил Ёқубов 1945-1950 йилларда армия сафида хизмат қилади. Ёш асари Японияга қарши урушда иштирок этади. 1951 - 1952 йилларда у Тошкент Давлат университетининг филология факультети рус тили ва адабиёти бўлимида ўқийди. Одил Ёқубов салкам ўн йил "Литературная газета"нинг Ўзбекистон бўйича мухбири бўлиб ишлайди. Ёзувчи мухбир бўлиб ишлаб юрган кезларини мароқ билан эслайди. "Бу даврда, — деб ёзади у, — мен газетанинг топшириқларини биноан республикамизни бошдан-оёқ айланиб чиқди. Оддий пахтакор ҳаётини, ташвишларини ўз кўзим билан кўрдим".

Адиб биографиясига оид бу далиллар муаллим асарларига ҳаётини замин бўлиб хизмат қилди. Болалик таассуротлари, ҳаётда кўрган-кечирган, кўнглида чуқур ўқиб қолдирган воқеа-ҳодисалар "Эр бошига иш тушса", "Музқаймоқ", "Диёнат", "Оққушлар, оппоқ қушлар", "Излайман", "Адолат манзили" асарларида акс этди.

Одил Ёқубовнинг ижодий йўлини уч босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқич 50-йиллардан бошланади. Одил Ёқубовнинг матбуот юзини кўрган ilk асари "Тенгдошлар" (1951) қиссаси эди. "Тенгдошлар"га қадар ҳам у кўплавли ҳикоялар ва бир роман қоралаган эди. Ёзувчи кейинчалик "Фарзандлар бурчи" очеркида уларни урушдан сўнгги йилларида анча кенг ёйилган "конфликtsizлик назарияси" таъсирида яратилган машқларнинг ўзбекча муваффақиятсиз

варианти деб атайди. "Тенгдошлар"ни "Уртинчароқ" деб атайдиган бўлади. Ҳамза номли театр сахнасида куйилиб, танқидчиликда ижобий баҳоланган қатор драматургларига ҳам муаллиф танқидий ёндашади. "Мана энди бу театрларнинг савиясини ҳам, қимматини ҳам яхши биламан... Бадий ижоднинг бутун мурракаблигини мен энди шунча катталардан кейин тушундим", — деб эслайди у. Одил Ёқубовнинг олти драмаси бўлиб, шулардан бештаси ўша синифгина пьесалар қаторига киради. Бу драмалари "Биринчи муҳаббат", "Олма гуллаганда", "Юрак ёнмоғи керак", "Айтсам тилим куюди, айтмасам дилим..." ва "Фотихи Музаффар ёхуд бир париваш асири" ("Авлодларга васият") деб номланган бўлиб, улар анча зерикарли воқеалардан иборатлигига, қаҳрамонлар нутқи гоёлар баёнига айланиб кетганлигига кўра бадий ижод соҳасида улкан муваффақият даражасига кўтарилмади. "Бир кошона сирлари" пьесаси О. Ёқубовнинг энг яхши ёзилган драмаларидан биридир, чунки унда муаллиф имондошларимизнинг ёрқин характерларини кескин тўқнашувларда, таъсирчан сахналарда кўрсатишга муваффақ бўлди.

Одил Ёқубовни ёзувчи сифатида элга танитган "Муқаддас" (1961) қиссаси билан ижодий йўлининг иккинчи босқичи бошланади. "Тенгдошлар"дан "Муқаддас" қиссасига келадиган давр гўёки ёзувчи учун ижодда ўзлигини топиш йўлидаги бетиним изланиш, одат тусига кирган адабий қилиплар билан мурасасиз олишиш, китобийлик инерциясини енгиб ўтиш йиллари бўлди. Ёзувчи "Муқаддас" қиссасида ҳаётдан олган завқини, ўз юрак дардини, кўнрақларини изҳор этди, қаламга олган воқеаларни бор мурраккаблиги, зиддиятлари, чинакам нафосати билан китобхонга етказишга уринди. "Муқаддас" сўзи фақат қисса қаҳрамони исми билангина боғлиқ бўлмай, ёзувчи асарда гоёвий-бадий тадқиқ этган виждон, бурч, диёнат сингари тушунчалар талқинини ҳам ўз ичига қамраб олади. Қиссада икки ёшнинг ҳаётдаги илк мустақил қадамлари, қувонч ва ташвишлари ниҳоятда самимий ҳикоя қилинган. Ёзувчи айтмоқчи бўлган гап китобхон кўнглини ҳаяжонга соларли даражада гўзал бир поэтик шаклда ифодаланган. Қисса қаҳрамони Шарифжон муайян бир вазиятда ўз иродасига,

эътиқодига хилоф худбинлик кўчасига киради. Ўзглар манфаатига зид бу хатти-ҳаракат, аввало, қаҳрамоннинг ўзи учун нохушлик олиб келади, энг азиз нарсаси муҳаббатидан, севгилисидан жудо қилади. Шарифжоннинг қинғир йўллар билан севгилиси Муқаддас ўрнига ўқиниб кириб қолиши бир тасодиф, аммо шу тасодиф замирида ёзувчи ҳаётнинг муайян ҳақиқати, зиддияти, фалсафасини кўради, яъни турмушда кўпчилик манфаатига зид ҳар бир хатти-ҳаракат, аввало, ўша одамнинг шахсий манфаатига ҳам номувофиқ тушишини жуда нозик ва таъсирчан ифода этади.

Адибнинг "Муқаддас"дан тортиб "Диёнат" ва "Оққушлар, оппоқ қушлар"га қадар яратилган эътибори сазовор деярли барча асарлари ана шу муаммо теварағида айланади. Чунончи, "Қанот жуфт бўлади" (1968) қиссаси ёзувчи ижодий такомилида муҳим ўрин тутаяди. Ёзувчи энди бир эмас, кўплаб ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларни кўтаради. "Қанот жуфт бўлади" қиссасининг етакчи қаҳрамонлари — Ақрамнинг иккиланишлари, изтироблари, Сайёранинг адашиши, бошқа персонажлар тақдири ва характеридаги кучли ҳамда ожиз жиҳатлар фақат табиий хусусиятлар самараси эмас, балки айна пайтда риволуция вазият, муҳит маҳсули сифатида мураккаб ҳаёт, фан техника инқилоби, давр суръати билан боғлиқ ҳолда таҳлил этилади. "Қанот жуфт бўлади" асарида шахсга турли томондан ёндашиб, одамни осонгина "яхши"-ю "ёмон"га, "ижобий" ва "салбий" қаҳрамонга чиқариб қўйишдан ўзини тийиш, инсон қалбини ҳис этган ҳолда қалам тебратиш яққол кўринади.

Одил Ёқубов "Бир фельетон қиссаси" номли асарида ҳаёт чигалликларини бутун зиддияти билан ёритишга ҳаракат қилган. Қиссада журналист Учқун яхши суриштирмай, шопма-шошарлик билан бир вақтлар меҳнатда донг таратган, кейинчалик эса енгил ҳаёт кечириб йўлига кириб кетган аёл ҳақида фельетон чиқариб юборлади. Учқун катта хатога йўл қўйганлигини сезиб қолади, виждон азобига тушади, асли покиза йигит юз берган хатони тузатиш учун қалб даъвати билан курашишга отланади. Худди ўша кураш жараёнида қаҳрамондаги виждон, диёнат туйғусининг кучи намоён бўлади.

Одил Ёқубов "Муқаддас"дан бошлаб деярли ҳар бир вақтида бирор жиддий масалани кўтариш билан баробар, қаламга олинган муаммоларнинг ҳаётий илдизини, жирибларини очишга интилади. Шу интилишнинг намуналаридан бири сифатида О. Ёқубовнинг "Эр бошига ширин тушса" номли биринчи романи майдонга келган эди. Унда муаллиф асар марказига ягона шахсни эмас, балки бир неча қаҳрамонни чиқариш йўли билан иккинчи жаҳон уруши даврида фронт орқасида вояга етган ёшларнинг, яъни курашчан авлоднинг меҳнатдаги жасоратларини, қийинчиликларидagi шодлигу изтиробларини, адолат йўлидаги қийинчиликларини моҳиятини очиб беришга уринган эди. Асар марказига Машраб, Акмал, Қўчқор каби уч ёш йигитнинг деярли тенг ҳуқуқли тимсолини қўйиш йўли билан О. Ёқубов ўз ижодига ва умуман, ўзбек адабиётга полифоник тасвир унсурларини олиб кира бошлаган эди. Мазкур унсурлар ёзувчининг тарихий романларида янада улканроқ муваффақиятларга олиб келди.

Ёзувчининг 70–80-йилларда яратган "Улуғбек хазинаси", "Кўҳна дунё" асарлари фақат адиб ижодидагина эмас, балки бугун ўзбек романчилиги ривожига ҳам янги бир босқични ташкил этади. Бу асарлар адиб ижодий йўлининг етуқлик босқичини бошлаб берилади.

Ёзувчи хоҳ замонаси, хоҳ олис тарих ҳақида қалам тебратмасин, кўпчиликни ҳаяжонга соладиган катта ижтимоий муаммоларга эътиборни тортади, кескин драматик характерлар яратади. Одил Ёқубовга катта шуҳрат келтирган асар "Улуғбек хазинаси" романи бўлди. Давримизнинг улкан адиби Чингиз Айтматов "Улуғбек хазинаси" романи ҳақида шундай ёзади: "Бу юксак ва олижаноб проза намунаси. Бадиий қуввати жиҳатидан салмоқдор бу тарихий роман мени ларзага солди. Бу эса яхши асарнинг биринчи аломати. Бундан ҳам муҳими шундаки, романни ўқирканман, кўнглимда туркий халқларимиз тарихи учун ифтихор туйғуси жўш урди". Одил Ёқубов ўз романида Мирзо Улуғбекнинг адолатли султон ва буюк олим эканлиги, катта кутубхонаси бўлганлиги ҳамда уни сақлаб қолиш йўлида курашлар олиб борганлиги, пировардида шохнинг тахтдан қувилиб, ёвузларча қатл этилганлиги ҳақидаги тарихий далилларни жонлантирди. Лекин ёзувчи шуларнинг ўзи

билан чекланмайди. Агар чекланганда, тарихий роман эмас, балки илмий китоб юзага келар эди. Романда Улуғбекнинг "эгнида одатда саройда кийиб юрадиган зарбоф тўн ўрини кўк яшил мовут чакмон, бошида расадхонада ва мадрасада киядиган учлик қора духоба қалпоқ, оёғида ичига олмайди мўйнаси қопланган қўнжи иссиқ этик"ли ҳолда кўрамай. Улуғбекнинг тахтдан четлатилиб, боши олиниси воқеалари ҳам, авваллари архар овига чиқишлари ҳам худди шу таҳлитда намоён қилинади. Романда Улуғбек тимсоқ китоблар учун кураш масаласи билан узвий боғлиқликда кўрсатилиши ҳам шу мақсадга хизмат қилади. Ёзувчи қахрамонини турли воқеалар оқимида гавдалантирар экан, улар таъсирида персонаж қалбида, онгида қандай ўзгаришлар содир бўлганлиги, қандай ўй-фикрлар туғилганлигини ҳам тасвирлаб беради. Шу тариқа китоблар кўз ўнгида Улуғбекнинг ҳазин кечинмалари, изтироблари, китобларни сақлаб қолишдек муқаддас бурчини унутмаганлиги, улар ҳақида қайғуриши, курашиши ўзаралоқадорликда намоён бўлади. Қахрамоннинг сўзлашми тарзида ҳам давр руҳи яққол сезилади.

"Улуғбек хазинаси"нинг тасвир мароми кўпгина тарихий асарлардан фарқли ўлароқ, хийла тезкор, шиддатли. Асарда ўткир драматик лавҳалар, ички руҳий кечинмалар характерлар ва ғояларнинг ошқора тўқнашуви асосини қурилган ёрқин эпизодлар кўп. Бир томондан, романда бундай талай кучли руҳий коллизиялар тасвирини ўқиймиз. Улуғбек изтироблари, Абдуллатифнинг ота ўлиmidан кейинги васваса-ю руҳий қийноқлари, хусусан, боғдаги сўнгги кечадаги даҳшатли ҳолати кескинлиги билан берилган. Иккинчи томондан, ёзувчи характерлараро тўқнашувлар тасвирига катта эътибор қаратади. Улуғбекнинг шайх Низомиддин билан илмий мусоҳабаси, ўғли Абдуллатиф билан юзма-юз тўқнашуви, Али Қўшчи билан мавлоно Муҳиддин орасидаги даҳанаки жанглар — булар шунчаки олишувлар бўлмай, турли ғоя, эътиқодларнинг курашидир. Ёзувчи Улуғбек ва унинг даври кишилари нутқини жонлантирар экан, ўша замон туркий тилининг хусусиятларини меъёр билан сақлаган ҳолда персонажлар сўзлашувини индивидуallasштиришга ҳамда унинг ҳозирги кунларимизда ҳам тушунарли бўлишига эришган.

Одил Ёкубов романда машҳур тарихий шахс Хўжа Аҳрор сиймосини гавдалантиришда ҳам маълум даражада Мақсуд Шайхзода анъаналари изидан бориб, тарих ҳақиқатига номувофикроқ тимсол яратади. Хўжа Аҳрор романда Шайхзоданинг "Мирзо Улугбек" трагедиясидаги каби ўта реакцион, шафқатсиз, ёвуз бўлмаса-да, ёзувчи унинг тўғрисида салбий тасаввур туғдиришга, яъни қай даражададир адолатли шоҳнинг душмани қилиб кўрсатишга уринаверган.

Одил Ёкубов "Кўҳна дунё" романида ҳам тарихий ҳақиқатни, аждодларимиз тарихини, даврнинг кўп қиррали лиддиятларини, ўтмиш сабоқларини янгича бадий кашф этишга муваффақ бўлди. Кўпчилик ўзбек тарихий романларидагидан фарқли ҳолда ёзувчи бу асари марказига Абу Али ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний образларини қўйиб, уларни деярли бир хил, бош қаҳрамонлардек ёнма-ён тарзда тасвирлаб боради. Шу йўл билан у мазкур қаҳрамонларни мустақил онг соҳиблари, асосий ғоявий мақсадни ифодаловчилар сифатида намоён қилади. Ягона асар доирасида бир неча шахснинг марказий қаҳрамонлардек ҳаракат қилиб, ўзига хос мустақил онг ёки овоз эгалари сифатида намоён бўлиши машҳур рус адабиётшуноси М. Бахтин аниқлашича полифоник талқинни юзага келтиради. Бу қаҳрамонлар хатги-ҳаракатларида, умуман, романинг деярли бошидан охиригача зулмга нисбатан халқнинг исёнкорлик руҳи сезилиб туради. Оддий халқ вакиллари буюк олимларга муносабатида ҳақ ва адолат матлаби раҳнамодир. Чунончи, қарматийлар ҳақида Беруний ёзган рисолини Абдусамад аввал ўзиники деб эълон қилиб, дорга осилади ва шу йўл билан улуг олимни ўлимдан сақлаб қолади. Роман охирида Ибн Сино саройдан ҳайдалиб, жуда хавfli вазиятга тушиб қолганида, қарматийлар вакили Маликул шароб уни қутқариб олиб кетади.

Демак, шу йўл билан ёзувчи романда: "Олимни, инсонни ҳақиқий қадрлаш туйғуси фақат меҳнаткаш халққа хосдир, ҳақ ва адолат машъали, чинакам гуманизм байроғи унинг қўлидадир", — деган ғояни юзага чиқаради. Асар ҳақида тақриз ёзган танқидчиларнинг ҳеч бири тўғри талқин

этолмаган яхлит концепция асосида мана шу теран ғоявий фалсафа ётади.

Мазкур ғоявий фалсафа ва уни ифодалаш мақсадида қаламга олинган узоқ ўтмиш ҳаёти, муаммолари ҳозирги замон учун ҳам ниҳоятда муҳимдир. "Литературная газета" саҳифаларида танқидчи А.Кондратович билан қилган суҳбатида О. Ёқубов буни қуйидагича изоҳлаган эди: "Агар Улуғбек тақдири билан боғлиқ ҳамма нарса фақат тарихий характергагина эга бўлиб қолганда, мен қўлимга қалам олмаган бўлар эдим. Америка очмайман, лекин шу нарсага имоним комилки, ҳар қандай замонавий адиб ҳам уни фақат бугунги кун муаммолари қизғин ҳаяжонга солгандагина тарихга мурожаат қилади".

Романдаги ҳозирги замон учун муҳим бўлган ва давримиз кишиларини ҳаяжонга солаётган узоқ тарихий ҳаёт муаммоларини ҳамда улардан келиб чиқадиган ғоявий фалсафани О. Ёқубов улуғ рус ёзувчиси Ф. М. Достоевский анъаналари йўлидан бориб, полифоник тасвир воситасида талқин этди. Шунга кўра "Кўхна дунё" ўзбек адабиётида яратилган биринчи тарихий-полифоник роман ҳисобланади.

Демак, ўзининг теран фалсафий мазмуни ва оригинал шакли билан "Кўхна дунё" романи адабиётимизнинг замонавийлигини, гуманистик моҳиятини чуқурлаштиради, жанрлар доирасини кенгайтиради, услублар палитрасини ранг-баранглаштиради ҳамда халқимиз маънавий оламиини бойитади.

Одил Ёқубов қисса ва романларининг катта гуруҳини замонавий мавзудаги асарлари ташкил этади. Улар жумласига "Ларза", "Бир фельетон қиссаси", "Матлуба", "Излайман", "Биллур қандиллар", "Қайдасан, Морико?" каби қиссалар, "Эр бошига иш тушса", "Диёнат", "Оққушлар, ошпоқ қушлар" ва "Адолат манзили" романлари киради.

Ёзувчининг замонавий мавзудаги асарлари орасида "Диёнат" романи ғоявий-бадиий жиҳатдан мукамалроқ, таъсирчанроқ эканлиги билан ажралиб туради.

Адиб "Диёнат" романи устида ишлар экан, ҳаётда кун учратган, дилида чуқур из қолдирган ҳодисаларни аниқ эттиришни — турмушда "катта ишлар қилдим", — деган баҳонада одамларнинг бошига чиқиб олган, қонунчилиқ оёқости қилишдан тоймаган улкан хўжалик раҳбар

тимсолини яратишни, унинг парвози ва индициясини кўрсатишни ўз олдига мақсад қилиб қўнди "Мен ҳаётда етти адолатсизликларга сабаб бўлган раҳбарлар ҳақидаги уилларим ва кўрган-кечирганларимни романдаги Отақўзи образини мужассамлаштиришга ҳаракат қилдим", - деб ёзди муаллиф.

Ёзувчи инқирозга юз тутган Отақўзи билан баробар ниҳоятда пок ва ҳалол инсон Нормурод домла драмасини ҳам маҳорат билан очади. Бу одам узоқ ва шонли ҳаёт йўлини босиб ўтган. Бироқ тақдир унинг бошига кўп кулфатлар солган. У бор куч-қувватини, умрини фан, адолат, калқ ишига фидо этиб, эвазига эл-юртдан ҳеч нарса талаб қилмайди.

Романнинг асосий ғояси бу дунёдаги камчиликларни ва инсонларда учраб турадиган маънавий нуқсонларни очиб беришдир.

Ёзувчининг "Оққушлар, ошпоқ қушлар" асари ғоявий муаммолари жиҳатидан "Диёнат" романига бир мунча яқин туради. Бу романда ўлкамизда ўзбошимчалик, кўзбўямачилик иллатларига қарши бошланган аёвсиз жанглр, покланиш деб аталган ва ҳамма соҳада ижтимоий адолатни барқарор этиш учун борган 80-йиллар ўрталаридаги шиддатлик курашлар қаламга олинади. Курашлар, бинобарин, роман марказида Шораҳим шоввоз, Расул ва Музаффар тимсоллари туради. Шу уч қаҳрамонни ёнма-ён тасвирлаб бориш ва ҳаётнинг турли тармоқларини, муаммоларини, инсоннинг ранг-баранг руҳий дунёсини қамраб олиш йўли билан О. Ёқубов замонавий полифоник роман яратишга уринган.

"Оққушлар, ошпоқ қушлар" ҳозиржавоблик билан ёзилган, ҳали тугалланмаган ҳаётий жараёнлар ҳақидаги роман бўлганидан унда кўтарилган ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларнинг барчаси бадиий ечимини топмай қолгандек, адиб айрим чигал, кескин можаро, зиддиятлар интиҳосини беришда бир оз шошилгандек кўринади.

Одил Ёқубов ўз замонининг кўплаб мураккаб, зиддиятли муаммоларини қаламга олиб, уларни турли-туман тақдирли кишилар тимсоли ҳамда янгича шакллар ёрдамида ёритишга интилди. Бундай интилишнинг жиддий намуналаридан бири сифатида ёзувчининг "Адолат манзили" романи майдонга келди. Инсониятнинг ва у яшаб турган бу оламнинг

келажига ишонч руҳига тўлиқ "Адолат манзили" романи ўзига хос жанр хусусиятлари билан ажралиб туради. Унда жиноят йўқ, аммо "жиноятчи" деб эълон қилинган софда инсон бор. Шулар билан боғлиқ ҳолда асарда жиноят ишлари ёки уни яратишга интилиш унсури катта ўрин тутган. Жиноят излаш эса детектив асарнинг зарурий унсури ҳисобланади. Чинакам жиноят бўлмагани ҳолда, мазкур унсур мавжудлигини эътиборга олиб, "Адолат манзили" романининг жанр хусусиятини белгилашга жазм қилсак, уни "жиноятсиз детектив" деб аташ ўринли бўлади. Детектив жанрнинг мазкур ўзига хос намунаси О. Ёқубов ижодидан ҳам, ўзбек адабиёти учун ҳам янгилик бўлса ажаб эмас. Фақат ундаги Лочиннинг ўлими отаси Суён бургут ҳалокати даражасида ишонарлироқ акс эттирилганда, роман ҳозирги ўзбек адабиётида янада сезиларлироқ ҳодиса даражасига кўтарилиши мумкин эди. Умумий савиясига кўра ёзувчи бу асарида роман жанрининг янги имкониятларини кашф этган ҳолда биз яшаб турган оламнинг адолат масканига айланишига ишонч руҳи билан суғорилган гуманистик рояли анча ёрқин ва таъсирчан тарзда ифодалашга муваффақ бўлди.

Сўнги йирик асарларининг тажрибаси ва қийматидан аён бўлишича, ёзувчи Одил Ёқубов ҳозирги ўзбек адабиётидаги энг етук романнавислардан бири даражасига кўтарилди.

Шунга кўра унинг ижоди танқид ва адабиётшуносликда узоқ йиллардан бери тадқиқ этиб келинаётганлиги табиий бир ҳол ҳисобланади. Унинг деярли ҳар бир йирик асари ўз вақтида адабиётшуносликда ижобий тақризлар билан кутиб олинган. Одил Ёқубов ижоди юзасидан эълон қилинган кўплаб мақолалар орасида О.Шарафиддиновнинг "Ижод доvonлари оша", М.Қўшжоновнинг "Қалб поклиги", А.Расуловнинг "Тиниқлик" номли мазмундор адабий портретларини ажратиб кўрсатиш ўринли бўлади. Танқидчи Н. Худойбергановнинг 1980 йилда нашр этилган "Парвондавом этади" номли китоби билан эса О. Ёқубов ижодининг ўрганиш тарихида таҳлил кўламининг кенгайиши босқичи бошланади.

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ (1928 йилда туғилган)

XX аср ўзбек адабиёти тарихида ёзувчи Пиримқул Қодиров ўзига хос ўрин тутади. Пиримқул Қодиров бир қатор самимиятга тўлиқ бадиий асарлар яратиш билан адабиёт хазинасига ўзининг сезиларли ҳиссасини қўшди. Жумладан, у замондошлари ҳақидаги "Уч илдиз", "Қора кўзлар", "Эрк", "Мерос" каби асарлари, кўплаб публицистик мақолалари, тарихий мавзудаги "Юлдузли тунлар" ("Бобур"), "Авлодлар довони" ("Ҳумоюн ва Акбар") романлари билан халқимизнинг эътиборини қозонди. У Л.Толстой, А.Чехов, К.Федин, Х.Деряев ижодидан таржималар қилди. Айни пайтда, адиб бадиий ижодни, таржимонликни илмий тадқиқот ишлари билан қўшиб олиб борди. Филология фанлари номзоди П.Қодиров узоқ йиллар илмий ходим сифатида ЎзФА Тил ва адабиёт институтида ишлади. Олимнинг "Ўйлар" китобига кирган талай қайдлари, "Дил ва тил", "Халқ тили ва реалистик проза" тадқиқотлари унинг юксак танқидчилик истеъдодига эга эканлигидан далолат беради.

Пиримқул Қодиров 1928 йили Тожикистон республикасининг Ўратепа туманидаги Кенгқул қишлоғида таваллуд топди. У ўша ўзбек қишлоғидаги мактабда ўқиган кезларида ёзувчи Ойбекнинг "Қутлуғ қон" романини берилиб мутолаа қилади ва худди шу пайтларда қалбида адабиётга ҳавас уйғона бошлайди.

Пиримқул Қодировнинг урушдан кейинги йилларда жамоа хўжалигида бошланган меҳнат фаолияти йўл қурилиши, сўнг Бекобод металлургия заводида давом этади. 1951 йили Тошкент Давлат дорилфунунини тугатиб, у Москвадаги Максим Горький номидаги жаҳон адабиёти институтининг аспирантурасига ўқишга киради. Натижада тадқиқотчи урушдан кейинги қишлоқ насри ҳақидаги номзодлик илмий ишини ҳимоя қилади.

Пиримқул Қодиров 1954–1963 йиллар давомида Иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси қошида ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишлайди. У 1965–1976 йилларда

Ўзбекистон Фанлар академиясининг тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим вазифасини бажаради

Адиб ижодининг дебочаси бўлмиш толиби ҳаётини, ички оламини акс эттирган "Студентлар" ҳикояси 1950 йилда босмадан чиққан эди. Фақат бу ҳикоя жуд машқ бўлгани учун ёзувчи Абдулла Қаҳҳор уни танқид қилган эди. Танқиддан тўғри хулоса чиқариб, П.Қодиров катта ижодий меҳнат қилиб, 1958 йилда қуёшли кунда момақалдироқ бўлиб, чақмоқ чаққонлиги ўзининг биринчи йирик асари "Уч илдиш" романини элтиради. "Илиқлик" деб аталган ўша давр рудимент ўзгаришларини, янгилекларини ўзида мужассамлаштирган бу роман тезда кенг китобхонлар оммасининг, машҳур ёзувчиларнинг эътиборини қозонади. Хусусан, 1959 йилда Москвада бўлиб ўтган Ўзбекистон адабиёти ва санъати декадаси вақтида дунёга машҳур қозоқ ёзувчиси Мухтар Аvezов "Уч илдиш" романини замон руҳини ҳамда кишилар маънавий оламини ёрқин акс эттирган асар сифатида юқори баҳолаган эди.

"Уч илдиш" 50-йиллар ўрталаридаги муҳим тарихий жараёнларнинг қайноқ изидан бориб ёзилган, ўзбек адабиётида шахсга сифинишнинг ноҳуш оқибатларининг дастлабкилардан бўлиб акс эттирган йирик асар эди. Шахсга сифиниш муҳитида етишган, ақидапарастлик ҳамда вулгар социологизм ғоялари билан заҳарланган, сафсатабозликнинг ўзларига қурол қилиб олган, шулар воситасида мансуб мартабаларга, илмий даражаларга кўтарилган, холиқ истеъдодли, ҳақиқий фан заҳматкашларини йўлдан олиқ ташлашга эришган кимсаларнинг асл қиёфасини фош этиш уларга қарши турган янги типдаги кишилар курашининг кўрсатиш романнинг асосий ғоявий-бадиий мундарижасини ташкил қилади.

Роман воқеалари бир олий ўқув юртида бўлиб ўтади. Асар қаҳрамонлари зиёлилар -- профессор-ўқитувчилар, аспирантлар ва талабалар бўлиб, асардаги можаролар асосан, мафкуравий кураш теварагида кетади. Асарда ёшларнинг ишқ-муҳаббати, севгидаги адашишлар, янги қарашларнинг тантанаси, ўқув-тарбия масалалари билан боғлиқ можаролар ҳам қаламга олинган. Уларнинг барчаси

ҳар хил йўллар билан бош масалага мафкуравий курашларга бориб уланади.

Асарда ёзувчи мураккаб тоифа одамларнинг асосли киффасини очишга уринади. "Уч илдиш" асарининг бош қаҳрамони, янги муҳит авлоди вакили Маҳкам ҳаётда дуч келган энг хатарли шахслар - декан Ҳакимов билан унинг шогирди, издоши Эшонбоевдир. Уларнинг мафкураси, кураш усуллари хавфли бўлиб, соф виждонли кишиларга қарши курашда ифво, қўрқитиш воситаларидан кенг фойдаланадилар. Бу соҳада Ҳакимовнинг энг катта муваффақияти - Умаровнинг қамалиб кетиши, Тошевнинг бегир жазо олиши, Акбаровнинг эса таъқибга учрашидир.

Қўрқитиш ва қўрқишнинг энг заҳарли меваларидан бири ёлгон билан қаллоблик қилишдир. Романда Эшонбоев ҳам Акбаровни фолш этишда фаол қатнашади, олимнинг: "Ўтган асрларда Бухорода ўнлаб мадрасалар бўлган", - деган сўзини у "ўтмишни идеаллаштириш"га йўяди. Олим биографиясидан кўлаб "чатоқлик"лар топади, бу "хушёр" кимса талабалар фаолиятдан ҳам нуқул гоъвий хатолар қидиради.

Эҳтимол, романда Ҳакимов, Эшонбоев образлари ичдан психологик теранликлари билан етарлича очиб берилмагандир, уларнинг Тошев ва Акбаровга қарши олиб борган курашлари бутун мураккаблиги, кескинлиги билан кўрсатилмагандир. Ёзувчи қарама-қарши қутблар орасидаги мафкуравий кураш ва олишувларни бевосита эмас, балки кўпроқ парда орқасида беради. Аммо шу ҳолда ҳам асарга ушандай кескин ижтимоий конфликтлар олиб кирилишининг ўзиёқ катта ижодий жасорат эди. Ёшлар ҳаётидаги кескин тўқнашувлар ва зиддиятли руҳий жараёнларни бадиий таҳлил қилиш йўли билан ёзувчи ҳар бир инсоннинг яшаши учун зарур бўлган уч омил ҳақида ўзига хос фалсафа яратади. Романнависнинг гоъвий фалсафасига кўра инсон бахтга эришмоғи учун теран фуқаролик туйғусига, чинакам муҳаббатга ва чуқур билимга эга бўлмоғи зарур. Роман мана шундай чуқур гоъвий пафос билан йўғрилганлиги бадиий адабиёт барча замонларда кишилар учун чинакам "ҳаёт дарслиги" бўлиб қолишини тасдиқловчи ёрқин бир далил ҳисобланади.

Пиримқул Қодиров "Уч илдиз" устида қизрини олиб бораётган кезларда, 1956 йили "Ўтган кунлар" романи билан танишади. Натижада у композицияси, киритилган воқеаларга бойлиги ва яна нималари биландир шу асарини эслатувчи "Қора кўзлар" романини яратади.

"Қора кўзлар" асари ёзувчи ижодида олға ташланган қадам, ўзбек романчилигида муҳим ҳодиса бўлди. Бу роман 60-йиллар бошидаги қишлоқ ҳаёти манзараларини, турмуш қийинчиликларини, мураккабликларини, зиддиятларини рўйи-рост кўрсатганлиги билан ажралиб туради. Унда ҳозирги кунларга ҳамоҳанг муаммолар талқинини ҳам учратиш мумкин эди. Хусусан, роман раҳбарликдаги хўжалиқдаги кўзбўямачиликларни, қўшиб ёзишларни, кишилар ахлоқидаги тубанликларни ҳамда уларга қарши курашувчилар борлигини очиқ-ойдин гавдалантириши билан деярли барча даврлар учун долзарблик қиймати касб этади.

"Қора кўзлар"да муаллиф олис қишлоқ, орқада қолган хўжалиқ ҳаётини роман кўзгусига солиб кўрсатди. Асар бошдан оёқ оғдий, заҳматкаш меҳнат аҳлига, ҳар қандай мушкул вазиятларда ҳам инсоний фазилатларини сақлаб қололган асл одамларга чуқур ҳурмат, ҳамдардлик руҳи билан суғорилган. Ёзувчи худди ўша қора кўзлар жафокаш кишилар бошига тушган кулфатлар учун чин дилдан қайғуради, халқ тақдирини чигаллаштирган ҳаётини маънавий омиллар устида теран мушоҳада юритади. Адиб қолақ тушунчаларга одамлар турмуши ва онгини заҳарловчи бир оғу деб қарайди. Қолақ тушунчалар ниҳоятда яшовчан бўлиб, уларга қарши курашиш бениҳоя мушкул. Романини ўқиганда китобхон буни бугун қалби билан сезиб туради. "Қора кўзлар"да 60-йиллар бошларидаги қишлоқнинг ижтимоий муносабатлари яхши таҳлил қилиб берилган. Романда шахсга сифиниш, мустабид тузум муҳитида етишган мансабдорларнинг хилма-хил тимсоллари яратилган. Романида ичида келтирилган "Ўтган кунлар"даги уста Олимнинг мунгли севги саргузаштларини ёдга туширадиган, бир томондан мустақил, иккинчи томондан, асар гоёвий-бадиий муаммолари билан туташиб кетган Мадаминжон ҳикояси унинг ўз турмуш ўртоғи Маъсуданинг фожиавий қисмати ҳақидаги алам-изтиробларга тўла қиссаси жаҳолат ва ижтимоий адолатсизликларга қарши ўткир айбнома, ички

ҳаёт сабоғи каби янграйди. Маъсуда қисмати романдани Хулкар, Жаннатой, Чўлпонойлар, улар қадрига етмай, ҳаётини заҳарлаётганлар учунгина эмас, умуман, 60-йиллар ўзбек қишлоқларидаги реал аҳвол ҳақида жиддий оғохлантириш эди. Хулкардек нозик-ниҳол қизнинг чўпон сифатида қўй боққани тоққа чиқиб кетиши ҳам ўша йиллари бизнинг жамиятимизда меҳнат тақсимооти нотўғри бўлганга қўйилганлиги ҳақидаги ўзига хос бонгга ўхшаб кетади.

Худди "Қора кўзлар" романидагидек ҳаёт зиддиятларини бутун кескинлиги билан юзага чиқариш йўлидан бориб, П.Қодиров "Мерос" қиссасида пахта етиштиришдаги меҳнатнинг оғирлиги, машаққатларга ва ҳатто фожиаларга тўлиқлиги тўғрисидаги ҳақиқатни чинакам санъат воситалари орқали ифодалашга муваффақ бўлди. Қиссага донғи кетган меҳнат қаҳрамони Мамажон Дадажонов ҳаётининг сўнгги йиллари асос қилиб олинган бўлиб, у туну кун пахтазорда ишлаши, тиним билмаслиги оқибатида машина рули устида ухлаб қолади. Оқибатда ҳалокат рўй беради, яъни пахта заҳмати туфайли куч-қувватга тўлган, ҳар томонлама ривожланган, навқирон йигит қурбон бўлади. Ўз даври учун ёзувчининг бу талқини жасорат ҳисобланар эди. Улкан бадиий қийматга эга бўлганлиги сабабли "Мерос" қиссаси ёзувчининг адабиёт соҳасидаги энг жиддий ютуқларидан бири даражасига кўтарилди. Унинг маъзига ўша даврдаги пахта иккаҳокимлигига қарши исён руҳи яширинган эди.

"Мерос"даги реалистик тасвир йўлидан бориб Пиримқул Қодиров "Жон ширин" ҳикоясида фақат ишни, пахтани, режа бажаришни, шу орқали келадиган шон-шуҳратнигина ўйлаб, одамлар ҳақ-ҳуқуқи, соғлиғи, ҳаттоки ҳаётини унутган кимсанинг ҳақиқий башарасини кўрсатиб беради. Фаросатсиз бригадир, унга буйруқ берган зўравон раис, раисга дағдаға қилган райком котиби – мана шу бир-бири билан чирмашиб кетган ҳалқа жинояти туфайли "дори сепилган" пайкалда ишлашга мажбур этилган бир неча киши заҳарланади ва ҳалок бўлади. Бу ишда гуноҳкорларни аниқлаш, айбни бўйинга олиш, виждонан эзилиш, аччиқ ҳақиқатдан тегишли сабоқ чиқариш ўрнига жиноятчилар шўни босди-босди қилишга тиришадилар.

Ёзувчи қишлоқ ҳаётини фақат зулмат, гурӯҳи далалардаги меҳнат машаққатидан иборат, деб талқин этмайди. Ёзувчи реализм тамойилларига риоя қилган ҳолда ҳаётни мураккаблиги, қарама-қаршиликлари билан кўрсатишга интилади. Пиримқул Қодировнинг қишлоқ туркумига оид асарларида, айниқса, "Қора кўзлар"да тош даштларнинг, яйлову арчазор-қирларнинг, булоқларнинг ҳосил бўлган ирмоқлару қизғалдоқлар билан бурқанган ўтлоқларнинг таърифга сифмас манзаралари, қизлар бағам шоирона бир нигоҳ, зўр илҳом-эҳтирос билан тасвирланган. Ёзувчи олис қишлоқларга машаққатлар, курашлар билан кириб бораётган янгиликларни, соф виждонли кишилар тимсолини ҳам муҳаббат билан қаламга олади. "Қора кўзлар"даги Аваз, Замонали, Мансуров, "Жон ширин"даги Музаффар, "Эрк"даги Саттор, "Мерос"даги Ёлқин буларнинг барчаси одамлар бахти, эл-юрт ғами билан юртини ҳақиқий қаҳрамонлардир.

Пиримқул Қодировнинг қишлоқ туркумига кириш асарлари, табиийки, кам-кўстлардан холи эмас. Лекин асарларда кўтарилган масалаларни бутун кескинлиги билан ҳал қилишда изчиллик етишмай қолади, асар охирига бориб бошдаги таранглик сусайиб кетади, можаролар кўпинча ижобий кучлар фойдасига ҳал бўлади; гоҳо салбий кучлар таърифи ва талқинида муайян қолиплар таъсири сезилмади. Жумладан, "Эрк" қиссасида муаллифнинг муҳаббат соҳасида ҳаддан ташқари кенг озодаликка чақириши мунозирадан туюлади.

Пиримқул Қодиров, шунингдек, "Кайф", "Олим" ҳикояларини, "Беш йиллик фарзанди" тўпламини, "Қадрим" қиссасини, "Нажот" афсона-эртагини, "Саргузаштлар" "Яйра институтга кирмоқчи" номли қиссаларни, "Инсоф" пьесасини бирин-кетин ўқувчиларга тақдим этди. Улар бадиий жиҳатдан турли савияда ёзилган бўлиши таъсирчанлиги, ҳаққонийлигига кўра "Мерос" қиссасида қўлга киритилган ютуқ даражасига кўтарила олмади.

Агар ёзувчи бир туркум асарларида қишлоқ ҳаёти муаммоларини ёритишга интилган бўлса, иккинчи гуруҳдаги қисса ва романларида кишилар турмуши ва маънавий олами Тошкент метроси қурилиши масаласи билан боғлиқ ҳолда

тақдир этилади. Улар жумласига "Эрк" қиссаси ва "Олмос камар" романи киради.

"Олмос камар" (1977) теварагида баъзи мунозаралар бўлди. Ёзувчининг асардан кўнгли тўлмади, роман устидagi иштини давом эттирди. 1983 йили романнинг қайта ишланган вариантлари майдонга келди.

Маълумки, рус адабиётида 60--70 йиллари "қишлоқ насри", "шаҳар романи" деб аталган ўзига хос йўналишлар пайдо бўлган эди. "Қишлоқ насри"га мансуб асарларда инсон ва табиат, маънавий сарчашмаларига муносабат масалалари жуда кескин қилиб қўйилди, "шаҳар романи"га оид асарларда эса тифиз марказ ҳаётидаги маънавий муҳит бидий таҳлил этилди. "Олмос камар"нинг русча таржимаси "шаҳар романи" деган изоҳ билан чиқди. Бу романда тифиз шаҳар ҳаётига оид муҳит, мешчанларча турмуш кечириётган айрим шахсларнинг маънавий инқирози яхши очилган. Асар қаҳрамонлари орасидаги кескин кураш она табиатни, унинг гузалликларини асраш, авайлаш масалалари билан боғланиб кетади. Асардаги фикрий жиҳатдан чекланган, тор шахсий манфаатини, мансабу мартабаларини ўйлайдиган масъул ходимлар, нуқул қудратли техника, технократия тарафдорлари бўлган "бетон одам"лар шаҳар тақдирини хатарли жар томон етаклайдилар. Асар бош қаҳрамони — ландшафт архитектори Абдор нажот йўлини излайди. У она табиатни — ерни, оқар сувларни асраш, анҳор ва ариқлар соҳилини кўкаламзор сайилгоҳларга айлантириш, бу борада миллий-маҳаллий шароити хусусиятларини ҳисобга олиш, халқимизнинг неча асрлар мобайнидаги тажрибасию анъаналарини давом эттириш учун курашади. Лўттибоз Шерзод Баҳромов ва унинг маслақдошлари Абдорнинг мана шу эзгу мақсад интилишларидан валамислик билан "хунук бир маҳаллийчилик, миллий маҳдудлик" белгиларини қидирадилар, унинг атрофида ҳар хил туҳматлар уюштирадилар. Асардаги Абдор тимсолида ёзувчи ўзбек адабиётида дастлабкилардан бўлиб фан-техника инқилоби гирдобиде улкан шаҳар ҳаёти масалалари ичида турган, фикрловчи, олижаноб курашчи қаҳрамон — ҳақиқий замондошимиз образини яратди. "Олмос камар" романида ёзувчи янгиликнинг, илмий-иқтисодий тараққиётнинг турмушга кириб бораётган қараш ва таомилларининг ички

зиддиятларини очишга интилади. Муаллиф халқ урф-одатларини, асрий анъаналаримизни суриштирмай рад этишга ҳаёлат, қолюқликка йўйишга қарши исён кутарди. Уларнинг ҳозирги тараққиётга, инсоний камолатга моноран қилаётган жиҳатларини таъкидлаш билан баробар, эски турмуш тарзининг ўзига хос томонларини, кўпгина расул-русумларимизни одамлар орасидаги меҳр-оқибат, ўларнинг ҳамкорлик туйғуларини тарбиялаш ва мустаҳкамлашдаги аҳамиятини ҳам кўрсатиб ўтади. Аммо асарда шаҳар ҳаётининг жуда кўп томонлари, хусусан, метро қурилиши, ёшлар тарбияси, тўй ҳашамлардаги исрофгарчиликлар, соилавий можаролар каби масалалар қамраб олингани ҳолда улар ўзаро узвий бирлаштириб юборилмагани оқибатида роман композицион жиҳатдан номукамал чиққан. Шунинг қарамай, танқидчиликда "Олмос камар" ўзбек адабиётини урбанистик (шаҳар муаммоларини ёритувчи) романини дастлабки жиддий намунаси эканлиги эътироф этилди. Демак, П.Қодиров ўзбек насрининг жанрлар доирасини урбанистик роман шакли билан бойитишга муваффақ бўлди.

Юқорида тилга олинган қисса ва романларнинг деярли ҳаммаси замонавий мавзуда эди. Замонавий мавзуда битилган кўпгина асарлари орқали каттагина адабий тажриба тўплаган ёзувчи 60-йилларнинг ўрталаридан ўн ижодида янгилик бўлган драма ва тарихий роман жанрларига қўл уради. Чунончи, у дастлаб "Инсоф" драмасыни эълон қилиб, кишилар эътиборини ўша даврлар учун муҳим бўлган ахлоқий муаммоларга жалб этади ва маънавий софлик, гўзаллик ғояларини илгари суради. Фақат адибнинг бу асари драматургия соҳасидаги биринчи тажриба бўлганлиги, яъни мукамаллик даражасига кўтарилмаганлиги сабабли эзгу инсонпарварлик ғоялари юксак жарангдорлик касб этмаган эди.

Пиримқул Қодировнинг ўзи асос эътибори билан Шарқ тарихи бўйича мутахассис бўлганлиги сабабли кейинчалик узоқ вақтлар мобайнида она халқининг ўтмиши, курашлари, қонли фожиалари, буюк шахслари унинг диққатини ўзига жалб қилади. Оқибатда, олдин "Юлдузли тунлар" сўнгги "Авлодлар довони" асарлари билан Пиримқул Қодиров ўзбек тарихий романчилигини Ойбек ва Одил Ёқубовдан кейин янги поғонага кўтарди. "Юлдузли тунлар" кейинчалик

"Бобур", "Авлодлар довоғи" эса "Хумоқон ва Либар" номи билан чоп этилди.

"Юлдузли тунлар" романининг илк нусхаси 1972 йили ёзиб тамомланди, асар қўлёзмаси ўша йили Ёзувчилар уюшмасида муҳокама этилиб, юксак баҳо олди ва нашрга тавсия қилинди. Бироқ носоғлом мафкуравий таъйин, туфайли роман 6 йилча босилмай ётди. Ниҳоят, ҳалол, фидойи кишиларнинг мадади билан 1978 йили асар "Шарқ юлдузи" саҳифаларида дунё юзини кўрди, кўп ўтмай алоҳида китоб бўлиб чиқди, қисқа муддат ичида рус тилида икки бора босилди, бошқа тилларга таржима қилинди.

"Юлдузли тунлар" романида ёзувчи Заҳириддин Муҳаммад Бобурдек мураккаб тарихий шахс сиймосини авдалантирди. Тарихий далилларни, маълумотларни чуқур ўрганган ҳолда ёзувчи уларни бадиий асар замирига, Бобур образига сингдира олишга муваффақ бўлди. П.Қодиров бу романида Бобурнинг ички дунёсини бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан намоён қилишга интилди.

Турғунлик йиллари "Юлдузли тунлар"га баҳо берганда, айрим адабиётшунослар роман ва унинг муаллифини таъкибу таъйиқлардан асраш мақсадида асардаги Бобур шахсиятидаги зиддиятлар ифодасини алоҳида таъкидлар, унинг тилидан айтилган: "Неки хатолик, неки гуноҳ қилган бўлсам ҳаммасининг бирламчи сабаби менинг подшоҳлигимдир", "Менга вафо қилса фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин", — деган сўзларини такрор-такрор эслатиб ўтар эдилар. Дарҳақиқат, Бобур шахсияти ва қисматида шундай зиддиятли ҳоллар чиндан рўй берган. Ёзувчи романда шундай ҳолатларни бир эмас, кўплаб ўринларда қаламга олган. Бу ҳол ҳақиқат тақозоси эканидан ташқари, ёзувчи учун ўзига хос эҳтиёт чораси бўлгани сир эмас. Шу хил зиддиятли ҳолатлар ифодасида ҳам, барибир, Бобур буюк сиймо, дилбар шахс, мислсиз саркарда, одил ва доно инсон сифатида улғуворлиги билан намоён бўлади. Муаллиф биринчи галда Бобурнинг даҳо инсон, арбоб сифатидаги хислатларини очиб беради. Муаллиф унинг тарихдаги энг катта хизмати таназзулга юз тутган буюк Темур салтанатини ҳалокатдан қутқариб, қайта ҳаёт бахш этиш бўлганини кўрсатади.

Ёзувчи "Авлодлар довони" асарини "Юлдузли туналар" романининг давоми сифатида ёзди. Бу юк сиймоларнинг драмаларга тўла шонли ва мураккаб ҳаёт йўлини, улув хизматларини тарих ҳақиқатига содиқ ҳолда холи ифодалаш "Авлодлар довони"да ўзига хос тарзда намои бўлган. Бу романда Бобур Мирзо авлодлари кўтарилган довлар мураккаб ҳаёт босқичларида акс этган. Асарда, асосан, Бобурнинг тўнғич ўғли Ҳумоюн Мирзо ва неварли Акбаршоҳ ҳаёти манзаралари жонлантирилган. Пиримқул Қодиров ушбу асар ҳақида қуйидагиларни ёзади: "Мен ушбу романи кўпчилик китобхонларнинг талабларидан келиб чиққан ҳолда ёздим ва шу асарни яратиш жараёнида XV—XVI аср халқимиз тарихи, адабиёти, маданиятини чуқур ўрганган ҳолда асаримда акс эттирдим".

Ўзбек адабиётида ҳозирга қадар бундай кенг қамроли тарихий романлар яратилмаган эди. Бу икки асар тарихий маълумотларга жуда бой бўлгани ҳолда, бадий жиҳатдан бироз ночордир. Ёзувчи тарихий, аниқ далилларга катта эътибор берган ҳолда асарнинг бадийлигини юксакликка кўтара олмаган. Гўёки ёзувчи бадий асар яратишни эмас, тарихий китоб ёзишни олдига бирламчи мақсад қилиб қўйгандек туюлади. Айниқса, "Авлодлар довони" романи композицион жиҳатдан тарқоқ ва номукамал бўлиб, ундаги Акбар ҳаётига ҳамда фаолиятига тааллуқли воқеа-ҳодисалар ўзаро узвий боғланиб кетмагандек туюлади. Шунингдек, асардаги Акбарнинг жангларидаги қаҳрамонлигини кўрсатишга бағишланган воқеаларда бир-бирига ўхшаш тафсилотлар, такрорлар мавжуддек кўринади. Роман охирида Н.А.Добролюбов ва Жавоҳарлаъл Неруларнинг Акбар ҳақидаги сўзлари келтирилиши ҳам муаллифнинг ўз фоявий мақсадини таъкидлашга уринганидан гувоҳлик беради ҳамда уни илмий асарга яқинлаштириб қўяди. Бундан нуқсон П.Қодировнинг деярли бутун ижоди давомида публицистика соҳасида унумли қалам тебратгани билан ҳам белгиланса ажаб эмас.

П.Қодиров деярли ҳар бир романида халқимизнинг ўтмиши, тарихи юзасидан ўзига хос янги сўз айтишни интилади. Бу жиҳатдан унинг "Она лочин видоси" номли тарихий романи ниҳоятда характерлидир. Унда муаллиф ўзи М.Шайхзоданинг "Мирзо Улуғбек" трагедиясида

талқинлар билан мунозарага киришиб, машхур темурий малика Гавҳаршодбегимнинг янгича, яъни тарихий далилларга суянган ҳолда ўз тасаввурида жонланган сиймосини гавдалантиради. Трагедиядан фарқли ҳолда романда Гавҳаршодбегим жуда меҳрибон она, илм-фан ва шеърят ҳомийси ҳамда тадбиркор давлат арбоби қиёфасида гавдаланади. Бундай талқин Абдуразоқ Самарқандий ва ўтмишдаги бошқа тарихчиларнинг Гавҳаршодбегим ҳақида ёзиб қолдирган маълумотларига кўпроқ мос келади. Бу тарих ҳақиқати романда Гавҳаршодбегимнинг Мирзо Улуғбекка, Абдуллатифга ва ёш Алишер Навоийга бўлган муносабатини кўрсатиш орқали юзага чиқарилган.

П.Қодиров адабий ижоднинг публицистикадек оммабоп жанрида ҳам унумли қалам тебратиб, кўплаб таъсирчан мақола ва китоблар эълон қилди. Унинг илк очерки "Оиламиз" 1953 йил чоп этилган бўлиб, ўзининг шу каби асарларида П.Қодиров замонавий ҳаётнинг долзарб масалаларини, мураккаб маънавий-ахлоқий муаммоларини таъсирчан шаклда ва чуқур самимият билан ёритишга интилган эди. Самимиятга тўлиқ пафос ёзувчи яратган кўплаб танқидий асарларнинг ҳам қон-қонига сингиб кетган. Жумладан, "Халқ тили ва реалистик проза", "Тил ва дил" номи илмий-оммабоп ишлари адиб ҳамда олим изланишлари маҳсули сифатида майдонга келган эди. П.Қодиров сценарийси асосида зангори олов заҳматкашлари ҳақида "Сенинг изларинг" бадиий фильми яратилган.

Адиб таржимон сифатида Л.Толстойнинг "Казаклар", К.Фединнинг "Дастлабки севинчлар", Н.Томсоннинг "Из", Х.Деряевнинг "Қисмат" асарларини она тилига ўгирди.

"Юдузли тунлар" романи учун Пиримқул Қодиров 1982 йили Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотига сазовор бўлган. Пиримқул Қодиров Ўзбекистон халқ ёзувчисидир. Шу тариқа ўзбек адабиёти тараққиётига сезиларли ҳисса қўшганлиги сабабли П.Қодиров ижоди танқидчиликда маълум даражада ўрганилган. Хусусан, унинг ижоди юзасидан О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, У.Норматов, И.Ғофуров ва Н.Худойберганов каби танқидчилар теран таҳлилга бой мақолалар эълон қилганлар. Айниқса, улар орасида О.Шарафиддиновнинг "Улғайиш" номи мақоласи ёзувчининг ҳаққоний сиймосини

гавдалантиришга интилиш руҳида ёзилганлиги билан ажралиб туради. Танқидчи П.Шермухаммедовнинг 1981 йилда эълон қилинган "Пиримқул Қодиров" номли китоби билан ёзувчи ижодини кенг кўламда тадқиқ этиш босқичи бошланади.

ЭРКИН ВОҲИДОВ (1936 йилда туғилган)

Эркин Воҳидов ҳозирги ўзбек шеъриятининг забардас вакиллари билан биригди. Унинг шарқ мумтоз адабиётининг аъёнлари руҳида ёзилган, замондошлари маънавий дунёсини очиб берувчи ғазаллари, юксак инсонийлик руҳи билан йўғрилган шеърлари, уруш фожиалари ҳақида баён этувчи "Нидо", фалсафий мушоҳадаларга бой "Рухи исёни" дostonлари, томошабинларни хушнуд этган "Олтин девор" комедияси, шунингдек, И.Гёте, С.Есенин, А.Блок, М.Светлов, А.Твардовскийдан қилган таржималари, айниқса "Форс тароналари" билан "Фауст" таржимаси маънавий ҳаётимизда улкан воқеа бўлди.

Эркин Воҳидов Фарғона вилоятининг Олтиариш туманида 1936 йилнинг 29 декабрида ўқитувчи оиласида дунёга келди. Отаси Чўянбой, онаси Розияхон даврининг обрў-эътиборли, маърифатли, фаол кишилари эдилар. Афсуски, улар узоқ яшамадилар. Урушдан оғир ярадор бўлиб қайтган ота, сўнг она дунёдан ўтди, бўлғуси шоирнинг опаси ва укаси ҳам гўдакликда вафот этган эди. Икки қисқа умрини ёлғиз ёдгори бўлиб Эркин тошкентлик тоғаси Карим Соҳиббоев қўлида қолди. Унинг ўспиринлик, ёшлик йиллари Тошкентда ўтди. Эркин жуда эрта қўлига қалам олди. 7 синфда ўқиб юрганида "Муштум" журналида унинг биринчи шеъри босилади. Талабалик йиллари у ўқувчилар саройида шоир Файратий бош бўлган тўғарақ машғулотларининг қатнай бошлаган. Бу тўғарақда ҳаваскор шоир адабиётдан, шеъриятдан илк сабоқлар олди. Мактабни тугатгач, Эркин Воҳидов Ўрта Осиё Давлат университетининг филология факультетига кириб ўқиди. У ўқиган кезлари (1955—1960) университетнинг филология факультети республикадаги илмий-амалий марказлардан бирига айланганди. Айни ушбу

Йиллари республика Ёзувчилар уюшмасида ҳам адабий муҳит жўш урган, ёш истеъодлар тарбиясига эътибор кучайган, шоир Миртемир бош бўлган ижодий семинар довуруғ қозонган бир давр эди. Шоирнинг ўзи: "Менинг шеъриятга ошно бўлишимга Файрағий тўғараги, Миртемир семинари, дорилфунундаги ижодий муҳит катга таъсир қилган", — дея мамнуният билан эътироф этади. 1960 йилда у ўқишни тамомлаб, турли нашриётларда муҳаррирлик қилади. Аввал "Ёш гвардия" нашриётида (1960 — 1963), сўнг Ё.Ғулом нашриётида (1963 — 1970) бош муҳаррир, директор бўлиб ишлайди. Айни чоғда "Ёшлик" ойнамасига бошчилик ҳам қилди. Ҳозирги кунда у Республика Олий Мажлиси депутати.

Унинг биринчи шеърий тўплами 1961 йилда "Тонг нафаси" номи билан босилиб чиққан эди. Йлк шеърлариданоқ шоир ижоди баҳс-мунозаралар ичида кечди. Шоир ўз қўлидаги қурол — сўз, унинг табиати, эл-юрт олдидаги бурчи-вазифаси хусусида кўп ўйлайди, шеър ва санъаткор ҳақидаги қарашларини аён этади. Булар хусусида сўз очганда, у ҳар доим ижод машаққатларини, шоир бўлиш осон эмаслигини эслатади. Унингча, шоирлик ўз она юртига, халқига, инсон зотига бўлган фидойи меҳрнинг самарасидир. У "Шоирлик" шеърида ёзади:

*Шоирлик — бу ширин жондан кечмакдир,
Лиммо-лим фиғолик майин ичмакдир.
Шоирлик — жигарни минг пора этмак,
Бағир қони билан сатрлар битмак.*

50-йиллар охири, 60-йилларга келиб ҳаётда вазият ўзгара бошлади, инсон шахсига ҳурмат, қалбига эътибор ошди, кишининг хилма-хил кечинмалари, жумладан, анъанавий севги тароналарини куйлаш учун кенгроқ йўл очилди. Бу ҳол анъанавий шеърий шакл, айниқса, ғазалнинг жонланишига олиб келди. Табиийки, бу жараён ўша кезлари осонликча, силлиқ кечгани йўқ. Баъзи мунаққидлар ишқий кечинмаларни куйлаш, кўҳна шеърий шакл арузга мурожаат қилишни замондан узоқлашиш, деб атадилар. Эркин Воҳидов "Ёшлик девони" (1967) китобининг "Дебоча"сида шундай қарашлар билан баҳсга киришади:

*Истагим сайр айламоқни мен ғазал бўстонига.
Кулмангиз, не бор сенга деб, мир Алишер ёнида?!
Шеърият дунёси кенг, гулзори кўл, бўстони кўл,
Ҳар кўнгил арзини айтур неки бор имконига.
Эй мунаққид, сен ғазални кўҳна, деб камситмагил,
Севги ҳам Огам Атодин қолган инсон қонига.*

Шу тариқа шоир инсон қонидаги азалий табиий туйғу — севгини ва неча асрлар муҳаббатни куйлаган қадимий ғазал шаклини ҳимоя қилди. Бора-бора шоир ижодий романтик жўшқинлик, ҳаётсеварлик туйғулари ениги жиддий реалистик мушоҳадакорлик келиб кўшилади бошлайди. Шоир ҳаётни нуқул мадҳ этиш билан чекланмаганининг туб моҳиятига, ички зиддиятларига нигоҳ ташлашга уринади. Натижада, шоир шеърлари ўзига хос баҳс мунозара тусини олади. 70--80-йилларга келиб шоир "ҳаёт куйчиси" гина эмас, кўпроқ турмушнинг, инсон қалбини таниб бадий тадқиқотчиси сифатида кўрина бошлайди.

"Ёшлик девони"даги лирик қаҳрамон кўп ҳолларда мумтоз шеъриятимиздаги ишқ йўлига жонини тиккан, кўнгли, васли кўйида ҳар қандай жабру ситамларга тайёр фидойи ошиқ қиёфасида намоён бўлган ва куйидаги тарқат тазод санъати воситасида ифодаланган эди:

*Барча шодлик сенга бўлсин, бор ситам, зорлик менга.
Барча дилдорлик сенга-ю, барча хушторлик менга...
Бу жаҳоннинг роҳатин ол, бор азобин менга бер,
Сенга бўлсин барча ором, барча бедорлик менга.*

"Ёшлик девони" яна шу жиҳатдан аҳамиятлики, ундаги ғазаллар шакл бобида анъанавийлик ва новаторлик хусусида кенг баҳс юритиш, тадқиқотлар олиб бориш учун имкон берарди. Эркин Воҳидов ғазаллари муайян кам-кўстларини қарамай, шоирнинг ўз арузи, шеър шаклига айлангани учун ҳам поэзиямиз ривожда ҳодиса бўлолди. Шоир ғазалларида биз фақат унинг ўзигагина хос шаклни юзага келтирадиган ҳиссий оҳангни, қалб садосини, тебранишларини, фикрлаш йўлини кўрамиз:

*Тун билан йиғлабди булбул гунча ҳажри доғида,
Кўз ёши шабнам бўлиб қолмиш унинг яроғида.*

Ниҳоятда гузал ҳолат, ҳодиса, жараённинг бу қадар нафис, чиройли, сирли-сеҳрли оҳангларга йўғрилган ифодасини фақат Эркин Воҳидов газалларидагина учратиш мумкиндек туюлади. Ўз газалларида Эркин Воҳидов бир сўзни алоҳида таъкидлаш, бир неча марта қайтариш усулидан, яъни тақрир санъатидан унумли фойдаланади. Бунга иқрор бўлмоқ учун "Гулчеҳралар" радифли газалида "гул" сўзини такрорлаш йўли билан қай даражада мазмундорликка ва таъсирчанликка эришилганини эслаш кифоя:

*Гул бўлиб, гул-гул ёниб гулшан аро Гулчеҳралар,
Гул узиб ўйнар, кулиб гулга ошно Гулчеҳралар.
Қай бириси қай бирига ошиқ эркан, билмадим,
Гулми ё Гулчеҳраларга, гулга ё Гулчеҳралар?*

Бундай ўйноқи оҳанг, лутф, нафосат фақат Эркин Воҳидов санъатидагина хос. Шу тариқа "Ёшлик девони" она тилимизнинг поэтик имкониятлари нақадар бой ва кенг эканини ҳам яна бир бор тасдиқлайди.

Шоир ўз асрига мос, бутун оламнинг шавқу дардини мужассам этадиган шеърлар излайди, шундай асарлар ёзишни орзу қилади. Ниҳоят, бу орзу, интилиш, изланишнинг самараси 70–80 йиллари яратилган "Тирик сайёралар", "Шарқий қирғоқ" тўпламларига кирган шеърларида кўринади. "Тирик сайёралар"даги деярли барча шеърларда, хусусан, "Арслон ўргатувчи" билан "Биз ишляпмиз"да лирик қаҳрамоннинг кечинмалари, хатти-ҳаракатлари, ташвишлари, дардлари, кузатишлари барча мураккабликлари билан поэтик таҳлилдан ўтказилади. Тўғри, шоир баъзи асарларида гоҳида баёнчиликка йўл қўяди, ҳаётий воқеани шунчаки қайд этиш билан шуғулланади, чуқур поэтик умумлашмалар чиқаришда қийналгандай қалам тебратади, аммо бундай вазият унинг ижодида ҳукмрон мавқега эга эмас эди, изланиш-интилишнинг асосини белгиламасди, уткинчи, тасодифий характер касб этарди. "Тирик сайёралар"дан ўрин олган айрим заиф шеърлар шундай хулоса чиқаришга имкон беради, ундаги етук асарлар эса шоирни юксак чўққига олиб чиқди. Агар у "Буюк ҳаёт тонги"

достони билан шеъриятда ўзига хос шоир туғилганини исботлаган бўлса, "Ёшлик девони" орқали истеъдодини янги қирраларини очишга бел боғлаган ижодкор эканлигини кўрсатади. "Тирик сайёралар"да намоён бўлган Эркин Воҳидов шеъриятидаги бурилиш инсон, унинг ҳақиқат моҳиятини мураккаблиги билан поэтик идрок этишидан бошланган эди:

*Собиту сайёрага инсон ўзинг, инсон ўзинг,
Мулки олам ичра бир хоқон ўзинг, султон ўзинг.*

Шоир шу инсон қудрати, хусусан, фан-техника инқилоби шароитидаги имкониятлари ҳақида сўз очиб, коинот саҳросида карвону сарбон, кенг жаҳон умири кафтида, шамс - қуёш дил тафтида эканини айтади. У инсон измидаги бу ёруғ дунё надур, деган савол қўяди-да, кесими ва шафқатсиз равишда "кошонадур, вайронадур" дея жавоб қайтаради. Шу сатрлардан бошлаб шеърда мадҳия оҳани чекинади, шоирнинг ҳам фахр-ифтихор, ҳам афсусларнадоматларга тўла армонли ноласи янграй бошлайди. Шоир бу ёруғ дунё, унинг хоқони, султони саналмиш зот инсонга хос ҳам кучли, ҳам ожиз, мусбат ва манфий жиҳатларни, жамики зиддиятларни очишга киришади:

*Бунда оқ бирла қаро, зулмат, зиё, шоҳу гадо
Жанг қилурлар доимо, ул ён ўзинг, бул ён ўзинг,
Сен бало, ҳам мубтало, хайр ила кин, рост-риё
Фитнагар олам аро фаттон ўзинг, қурбон ўзинг.*

Шоир ўзининг инсон деган улуғ номга муносиб, фарзандлик бурчига содиқ қолиши, замин дардига дармон ва қалқон бўлишини тилайди...

Шоир "Тирик сайёралар" шеърида айтган фикри орқали фазоларнинг қай бурчагига етиб боргани, кашфиётлари билан янги-янги марраларни забт этаётгани, ammo "ўзи сирли бир дунё"лигича қолаётган бугунги кун одамининг юрагида не бор, деган саволга жавоб излайди.

Эркин Воҳидов фақат ижтимоий-ишқий лирика яратиб қолмай, балки ҳажвий-юмористик шеърлар муаллифи ҳамдир. Унинг "Манфаат фалсафаси", "Мажлис қилини", "Дониш қишлоқ латифалари" каби шеърларида ҳам ком

инсон учун кураш муаммоси асосий ўрин тутади. Уларда Эркин Воҳидов бир вақтлар Фафур Гулом яратган Матмусул тимсолини жонлантириб, қаҳрамоннинг ўта вуалдан саргузаштларини қизиқарли тарзда ҳикоя қилиш орқали инсоннинг имкониятлари, ҳис-туйғулари, сир синобатлари, фазилатларини қусурлари чексиз эканлиги ҳақидаги фалсафани давом эттиргандек бўлади. Мазкур ҳажвий қаҳрамон ҳақидаги туркумга кирувчи "Донишқишлоқ латифалари"ни ташкил этган шеърлар моҳиятини муаллифнинг ўзи мана бундай изоҳлаган эди:

"Донишқишлоқ латифалари"ни ўқиб ҳамма кулади. Ваҳоланки, мен уларни алам билан ёзганман. Ақл-идрокка эди, тескари ишларимиз эл бошига кулфат ва укубатлар келтириб ётгани сир эмас-ку. Косаси тескари қурилган чархпалаклар камми? Бир пардани тутганча қолаверган, бир хил оҳангни қўймай чалаверган Матмусалар озми? Ўзимиз яратган қолипларни тандирдай кийиб олиб, йўлни кўра олмай, осмонга қараганча кетаётган ҳоларимиз йўқми? Булар кулгили ишлармас, ачинарли, офатли ҳодисалар..."

Эркин Воҳидов биринчи китобиданоқ "Пўлат", "Камтарлик ҳақида" каби таъсирчан воқеабанд шеърлар яратиш билан бир қаторда дostonчилик соҳасида ҳам қалам тебрата бошлаган эди. Кейинчалик Эркин Воҳидов бир қанча ажойиб дostonлар муаллифи сифатида ҳам маълум ва машҳур бўлди. Хусусан, унинг "Нидо", "Рухлар исёни", "Бахмал" каби дostonлари ўзининг бадий баркамоллиги билан алоҳида ажралиб туради.

"Рухлар исёни" фалсафий дoston бўлиб, унда бенгал шоири Назрул Ислom жасорати улуғланади. Бу асар Назрул Ислomдек ёрқин сиймо, асл халқ фарзандининг шонли ва аччиқ қисматида сабоқ чиқариб олишга чақирик бўлиб янграйди. "Рухлар исёни" дostonни ҳозирги ўзбек поэмачилигининг гўзал фазилатларини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, у муаллифнинг деярли бутун ижодидан ўсиб, етилиб чиққандир. Аввало, дostonдаги ҳаёт, замон ва инсон моҳияти ҳақидаги ёниқ мисралар шоирнинг ҳароратга тўлиқ лирикасини эслатади. Асардаги кишини ўзига ром этувчи қизиқарли воқеа ва ривоятлар тасвири эса шоирнинг "Нидо", "Бахмал" сингари лиро-эпик поэмаларини ёдга солади. "Рухлар исёни" дostonи минг йиллар давомида

кишиликни ўйлантириб келган умумбашарий муаммо, инсоннинг замин ва замонда эркин нафас олиши ҳамда чинакам бахт топиши масаласи талқинига бағишланган. Мазкур масалани талқин этар экан, шоир ҳаёт ҳақиқатини бутун мураккаблиги, зиддиятлари, пафқатсизликлари билан боғлиқ ҳолда гавдалантиришга интилган, жиддий ижтимоий-маънавий муаммоларни дадил ўртага қўйган, турли-туман фалсафий мушоҳадаларни, инсон ҳамда Ер куррасининг тақдирини тўғрисидаги аламли ўйларини юзага чиқарган.

Достон кучли қаҳрамонлик пафоси билан йўғрилган. Бутунича эпик достон бўлмаса-да, асарда инсон қаҳрамонлигини кўрсатувчи воқеаларга маълум дарожада ўрин берилган ҳамда бу эпизодлардан шоир фалсафий фалсафий мушоҳадаларини, қалб тугўнени ифодалаш восита сифатида фойдаланилган. Бундай воқеа сифатида асар бошларида ўз шеърлари билан бутун Ҳиндистонларзага солган машҳур бенгал шоири Назрул Исломи жасорати, фожиали ҳаёти манзаралари танланган. Бу ўрини шоир машҳур драматург Абдурауф Фитрат анъаналаридан изидан борди. Бир вақтлар Фитрат "Ҳинд ихтилочиликлари" номли пьесасида воқеаларни Ҳиндистон заминидан танаққули ўзининг мустамлакачиликка қарши кураш, миллий ифтихор ва озод муҳаббат ҳақидаги ғояларини рамзий ёки восита усулда ифодалаган эди. "Рухлар исёни" достонида воқеалар узоқ Ҳиндистонга кўчирилишининг бошқа сабаблари бор, албатта.

Маълумки, "Рухлар исёни" достони 80-йилларнинг бошларида, яъни мамлакатимизда турғунлик даври ҳуқуқ сурган вақтда ёзилган. У вақтда демократия ва ошқорлик ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Шунга кўра шоир ўзининг ёниқ, ҳур фикрларини, инсон эркинлик тўғрисидаги жўшқин ўйларини, она тупроғимизда ҳақиқатга гапни айтавериш мумкин эмаслигини бевосита, очинди очик ифодалаш қийин эди. Достон муаллими жамиятимиздаги иллатларга нисбатан қалбида жўш уриш исёни воситали тарзда юзага чиқаришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Достонда Назрул Исломи ҳаёти бошва охиригача изчил равишда чизиб берилмайди, балки шунинг турмушидаги муҳим, кескин онлар танлаб олиниб, пошона таҳлил қилинади. Назрул Исломи 35 йил Ҳиндистон осмонидан

чақмоқдек порлаб, кишилар қалбига нур сочади. Шундан кейин ёвуз мустамлакачилар уни эс-ҳушидан, тафаккуридан, гўзал хаёлларидан, сўзлаш қобилиятидан, орзу-умидларидан маҳрум қиладилар. Назрул Ислом қолган қирқ йиллик умрини мана шундай мажруҳликда, азоб-уқубатда кечиради. Шоир бу фожиани кўрсатар экан, уни вужудга келтирган тарихий шароитни, ижтимоий илдиэларини оригинал ва новаторона шаклда таҳлидан ўтказади. Мана шу таҳлил жараёнида у инсон ва жамият, шоир ва замон, истеъдод туғрисидаги фалсафий мушоҳадаларини, теран ғояларини муфассал тарзда рўёбга чиқара боради:

*Шоир юрак —
Пок тилаги,
Имонидир башарнинг,
Армон тўла юракдаги
Исёнидир башарнинг.*

Достоннинг ғоявий фалсафаси дунёдаги эрксизликка, ҳақсизликка, зулмга, мустамлакачиликка нисбатан кескин исён, норозилик руҳи билан йўғрилган. Бу исён гўё буюк ҳинд ҳалқининг тўрт юз йиллик мустамлакага нисбатан кескин норозилиги билан ҳамоҳангдек намоён бўлади. Назрул Ислом ўз ҳалқи қалбидаги мана шу исённинг янғроқ бонги ва қурбони эди. Унинг қалбидаги туғёнлар мана бундай ёниқ мисраларга кўчади:

*Ҳар нечаким зўр исътедод,
Тошқин илҳом,
У нега,
Халқинг ётса чекиб фарёд,
Ярамасанг кунига.
Шоир эрсанг,
Нега келдинг ҳаётга,
Элинг ётса дардга тўлиб,
Келолмасанг нажотга?!
Не шоирсан,
Ташбеҳларнинг
Борми асло кераги,
Бўлмаса эл ғами — дардинг,
Юрагинг — эл юраги?!*

Назрул Ислом шеърларидан бирида: "Мен исёнкор", "Мен қайғули бу дунёнинг нотинч қолган руҳиман", — дин хитоб қилган эди. Мана шу сўзлар воситасида Эриш Воҳидов жамиятдаги турлича фикрловчи, сиёсат шеърятга ва талантларга ҳар хил муносабатда бўлувчи шахсларнинг ранг-баранг қиёфаларини чизади. Улар орасида ўзини сиёсатдан, даврнинг мураккабликларидан четда тортувчи мунофиқ, бефарқ, худбин шахслар, айниқиб, хавфлидир. Достон муаллифи Назрул Ислом билан маъмури шахслар орасидаги зидликни ва уларнинг худбинлиги фалсафасини ўша мунофиқлар тилидан қуйидагича ифодалайди:

*Ҳа, зулм бор,
Ҳақсизлик бор,
Барчага бу аён дур,
Аммо буни зинҳор-зинҳор
Айтиб бўлмас замон дур.
Ҳамма билар,
Инсон эркин —
Яшаши шарт пойи дур.
Биз ҳам айтсак бўлар, лекин
Уйга бола-чақа бор...*

Бундай худбинлик оқибатида халқ орасида жаҳоллик, муросасозлик, пассивлик кучаяди. Бу эса мустамлакачиларнинг қўл келади. Улар буюк халқ орасига диний ва ирқий нишон соладилар, жаҳолат туфайли туғилган низоларни кучайтирадилар. Буни муаллиф поэманинг "Ғалаён" деган аталган бобида 1926 йили Калькутта шаҳрида рўй берган фожиали кўзғолон, диний адоват, тўқнашувлар воситасида Назрул Ислом қалбидаги туғёнлар орқали ёрқин ифодалайди. Энди Назрул Ислом бизнинг кўз ўнгимизда оташин сўзлари, қайноқ қалби билангина эмас, балки жўшқин фаолияти, курашлари билан ҳам жаҳолатда қолган халқининг кўзини очипшга, ўзаро низоларни бартараф этишга интилувчи қаҳрамон қиёфасида намоён бўлади. Лекин Назрул Ислом қаҳрамонлиги жаҳолат ва зулмат салтанати ичра чарақлаган ёлғиз нур эди. У гўё шамдек одамларга нур сочиб, ўзи оғиб битади. Унинг нуридан баҳра олганлар Назрул Исломни тушуниш, унга жипслашиш, ғоялари учун курашди.

ирурлигини англаб етмайдилар. Оқибатда шоир қалби янги тугёнлар, фарёдлар, инсон эрки тўғрисидаги изтироблар гирдобида айланади. Бу фарёдлар инсон қалбининг, руҳининг эркинлиги ҳақида бонгдек жаранглайди:

*Шоир бўлсанг,
Бўлсин қалбинг
Элга қурбон бўлгудек.
Шоир бўлсанг,
Бўлсин халқинг
Сенга қалқон бўлгудек.
Шоир бўлсанг,
Сени элинг
Қалби билан тингласа,
Ёғ олмаса ҳамки шеъринг,
Фиголигинг англаса.*

Достоннинг ғоявий фалсафасидан аён бўлишича, инсон эрки, қадр-қиммати ҳақидаги эзгу ўй-хаёллар кишиларнинг қалбида асрлар давомида яшаб келган. Бу ўй-хаёллар, халқнинг асрий орзу-умидлари достонга маҳорат билан сингдириб юборилган ривоят ва афсоналар воситасида юзага чиқарилган. Ривоят ва афсоналарда гўё ҳинд халқининг кўп асрлик мураккаб тарихи манзаралари, мустамлакачиликка, зулмга, жаҳолатга қарши кураш лавҳалари ҳаяжонга тўлиқ ҳолда намоён бўлади. Асарда ўтмиш ва тарих сабоқлари ҳозирги давр, хусусан, мустамлакачиликнинг емирилиши воқеалари билан боғлиқ ҳолда яна бир карра тасдиқланади. Халқ тақдирининг бундай изчил тасвири, мустамлакачилик емирилгандан кейин ҳам беҳуш юрса-да, Назрул Ислом шеърларининг, ғояларининг қадр топиши инсон эркам ва бахтга эришувчи муқаррарлиги тўғрисидаги эзгу орзу рўёбга чиқишига китобхонни ишонтиради. Бу ғоя кўр кўзни очган ва шу туфайли жаҳолат қурбони бўлган ҳаким тўғрисидаги ривоят воситасида янада ишонарли ифодаланади. Мазкур ривоят билан боғлиқ қуйидаги мисралар Назрул Исломнинг инсон эрки ва бахти ҳақидаги орзулари муқаррар тантана қилишига ишорадек янграйди:

*Шу оловдан
Элнинг ажаб,*

Ақл кўзи очилди.
Ўқиндилар,
Аза тугиб,
Йиғладилар,
Куйдилар,
Донишмангга
Йиллар утиб,
Олтин ҳайкал қўйдилар...

Достонга кирган олти ривоят унинг мазмунига мазмун қўшиб, жозибадорлигини оширади. Бу ривоятлар катта мазмун ва туйғуларга бойлиги, мусиқийлиги билан ўқувчи диққат-эътиборини ўзига жалб қилади. Шарқнинг буюк ҳақимлари ҳақидаги бу ривоятлар тафаккуримизни бойитади. Эркин Воҳидов Шарқнинг буюк ҳақимлари ҳақидаги ривоятлардан келиб чиқиб, ҳинд шоири Назрул Ислоннинг озодлиқ, эрк учун қандай курашганлигини тасвирлайди. Достонда сўз санъатининг кучи билан яратилган озодлиқка интилувчи инсон образи ўқувчи қалбини ларзага солади.

Достонда бу дунёнинг ижодкори ҳам, ҳаётдаги бари эзгу ишларнинг бунёдкори ҳам, барча бахтсизликларнинг сабабчиси ҳам инсон эканлигини англаймиз. Шундай айтганидек:

Ҳақ учун
Бош тутган тикка
Мардлар руҳи ёр бўлсин.
Бу дунёда ноҳақликка
Кўнмаганлар бор бўлсин,
Зўрлик кўрсанг,
Қилма тоқат,
Ҳар бошда бир ўлим бор,
Фидойилар умри фақат
Бу дунёда пойидор.

"Рухлар исёни" достони ошкоралиқ ва демократияни анча олдиндан кўра олган шоирнинг қалб нидосидан жананглайди.

Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг "Рухлар исёни" асари қаҳрамонлик пафоси билан сўғорилган фалсафий руҳдаги лиро-эпик достондир. У жаҳонда

инсоннинг чинакам эркинлиги учун курашга даъват этувчи асар бўлиб, ҳозирги ўзбек дostonчилигининг жиддий ютуқларидан ҳисобланади.

Шоирга дostonчиликда шуҳрат келтирган асарлари "Нидо", "Руҳлар исёни", "Истанбул фожиаси" бўлди. "Истанбул фожиаси"да ҳам "Руҳлар исёни"даги каби қаҳрамонлар қисмати замоннинг муҳим тарихий воқеа-ҳодисалари, иккинчи жаҳон уруши, ундан кейинги дунёдаги кескин зиддиятлар, мамлакатимиз ижтимоий-маънавий ҳаётидаги муаммолар билан боғлиқ ҳолда талқин этилади. "Истанбул фожиаси"ни гарчи муаллиф шеърӣ драма деб атаган, асар 80-йиллари театрларда сахнага қўйилган бўлса ҳам, моҳият эътибори билан поэма жанрига яқиндир. Асардаги 3 етакчи персонаж – Жалол, укаси Искандар, орадаги аёл Саодат ҳаммаси ўзгарувчан характер соҳибларидир. Улар ҳаёт йўли, умрининг турли босқичларида ҳар хил вазифаларда, ранг-баранг ҳолатларда кўринадилар. Баҳслар пайти муаллиф воқеага аралашмайди, ким ҳақ, ким ноҳақ, асл ҳақиқат қайси эканини ҳушёр китобхоннинг ўзи сезиб-билиб туради. Хуллас, бу асар муайян адабий, эстетик тайёргарлиги бор, нозик дидли, билимдон китобхонга мўлжаллаб ёзилган. Асар персонажларидан бири: "Манфаат деб аталган "чўпон" одамларни пода қилиб ҳайдаб юрибди", – дейди. Ҳамма одамлар ўша манфаат деб аталган "чўпон" ихтиёрига тушиб қолган, дейилса тўғри бўлмас, аммо мустабид тузум шароитида ўша "чўпон" ҳолига тушиб қолганлар кўп эди. "Истанбул фожиаси"даги Жалол ўшандай тазйиққа дуч келган шахс. Жалол шахсий манфаат, шон-шуҳрат йўлида билиб-билмай кўп номаъқул ишларга, гуноҳларга қўл урган; бир вақтлар у укасининг тиригини хорлаб, ўлим ҳақидаги ёлғон хабардан сўнг уни эъзозлашга тушган, жасорати ҳақидаги хабардан эса у худбин мақсадлари, сохта шуҳрати учун бир омил сифатида фойдаланган. Хориждаги укаси билан учрашув Жалол учун бир ҳаёт имтиҳони вазифасини ўтайди. Искандар ва Саодат билан тортишувлар асносида кўп иккиланишлар, иштибоҳлар, ички олишувлар жараёнида у охири чин ҳақиқат, адолат йўлини танлайди. Шахсий ҳаётда йўл қўйган хато, ўз жигарига қилган адолатсизлик ва унинг даҳшатини юракдан ҳис этиш Жалол учун бошқа

айбларини, ижтимоий фаолиятидаги гуноҳларини англаш етишига йўл очади. Унинг эндиги ҳаёт фалсафаси шундай:

*Балки, инсон умридан агар
Бир кун муддат қолган бўлса, ўша муддатни
Покланишга сарф этмоғи керак. Ҳа, шунда
Нопок ўтган бутун умр бир туш бўлару
Ўша бир кун ҳаёт бўлар! Чинакам ҳаёт.*

Шу тариқа "Истанбул фожиаси" даврининг ижтимоий маънавий муаммолари — миллат танини ҳар қандай ғубора поклаш ғояси, адолат нури билан йўғрилган асардир. Бир адабнинг "Истанбул фожиаси" шеърӣ драмаси дастлабки комедияси даражасида муваффақият қозонмади. Бунинг сабаби шунда эдики, драматик ҳаракатнинг ўта сустлиги оқибатида "Истанбул фожиаси" пьесаси жуда зерикарлик чиққан эди.

Бу асардан аввал Эркин Воҳидов драматургия соҳасида "Олтин девор" комедияси билан халққа танилган эди. Мазкур асар ижобий баҳо қозонишининг сабаби шунда эдики, унда қизиқарли комик вазиятлару характерлар, кескин тўқнашувлару зиддиятлар, руҳий коллизиялар яратиш йўли билан муаллиф маънавий юксаклик ва ахлоқий поклик ғояларини таъсирчан тарзда ифодалашга муваффақ бўлган эди.

Драматургнинг навбатдаги ҳажвий пьесаси "Иккинчи тумор" деб аталган бўлиб, у "Жаҳон адабиёти" журналининг 2001 йил 9-сонида эълон қилинди. Ушбу трагикомедиянинг ўз вақтида босилмагани, ғоявий йўналиши, мазмуни ва моҳиятини муаллифнинг ўзи қуйидагича изоҳлайди: "Ушбу саҳна асарим 1970 йилда "Олтин девор" комедияси изидан ёзилган эди. Бироқ унга ўша йилларда саҳна юзини кўриш насиб бўлмади. Асарни даставвал ўқиган атоқли режиссёр Тошхўжа Хўжаев... трагикомедияни саҳналаштириш ниятида эдилар. Маданият вазирлиги қошидаги санъат бошқармасининг таҳрир ҳайъати асарни саҳнага тавсия қилмади, тўғрироғи таъқиқлади.

"Иккинчи тумор" ёзилган вақтда Хрушчев замонининг демократик эпкинни тугаб, мафкуравий босим кучайган ва ғоявий тарғиботнинг бор қудрати "Совет халқи" деб аталган ягона "тарихий бирлик" яратишга, онгида социалистик

дунёқараш мужассам бўлган "янги инсон" барпо этишига йуналтирилган эди. Бундай пайтда инсон оқининг узгартиришга киришган хаёлпараст олим тўғрисидаги асарнинг саҳнага чиқиши, албатта, эҳтимолдан узоқ эди".

Эркин Воҳидов оташин публицист ва адабиётшунос сифатида ҳам самарали ижод қилиб келмоқда. Унинг "Шоиру шеър шуур" китоби шундан далолат беради. Унинг таржима соҳасидаги маҳорати буюк немис шоири Гётенинг "Фауст" асари таржимасида (1974) юқори чўққига кўтарилган.

Эркин Воҳидов ижоди купдан бери адабий танқидчилик эътиборини ўзига тортиб келади. Унинг шеър, дoston, драмалари теварагида қизгин баҳслар давом этади. Шоир ижоди, айрим асарлари ҳақида О.Шарафиддинов, И.Ғафуров сингари етук танқидчиларнинг мақолалари, Л.Қаюмов билан Н.Шукуров қаламига мансуб адабий портретлар мавжуд.

Адабиёт олдидagi хизматлари учун Эркин Воҳидов "Ҳамза" мукофоти совриндори ва "Ўзбекистон халқ шоири", "Ўзбекистон Қаҳрамони" унвонларига сазовор бўлди.

АБДУЛЛА ОРИПОВ **(1941 йилда туғилган)**

Абдулла Орипов XX аср ўзбек адабиётида шеърят, дostonчилик, драматургия ва таржима санъати ривожига катта ҳисса қўшган кўпқиррали истеъдод эгасидир. Шоир ижодининг илк давридан бошлаб ўз услуби ва янгроқ овози билан шеърятимизда янгилик яратишга интилиб, кўпчиликнинг диққатини жалб қилди. Унинг асарлари адабиётимизнинг янги босқичга кўтарилишида муҳим аҳамият касб этди. Адабиётшунос Б.Дўстқораев айтганидек, "Икки даҳо шоир XX аср ўзбек шеъряти оқимини тамоман янги "ўзан"га буриб юбора олди. Илк бор буни асримиз биринчи чорагида Чўлпон амалга оширган бўлса, иккинчи марта бундай масъулиятга иш 60-йилларга келиб Абдулла Орипов зиммасига тушди" ("Филология масалалари", 2002, 1-2 сон, 86-бет).

Абдулла Орипов 1941 йилнинг 21 мартда Қашқадарё вилояти Косон тумани Некуз қишлоғида туғилган. Шоир

ўзининг таржимаи ҳолида болалиги ўтган шароитни қуйидагича хотирлайди: "Менинг туғилиб ўсган, болалигим ўтган жойлар Қарши шаҳридан беш-ўн чақирим шимолроқ томондаги Қўнғиртов этакларидир. Қўнғиртов дегани у ерда дов-дарахт йўқлиги, кўринишининг кулранг-қўнғир тусда бўлганлигидандир. Бу поёнсиз қир-адирларда чорва кўп эди. Қудуқларнинг суви батамом шўр, ичишга яроқсиз. Лекин уни негадир мол-ҳол ичиб юраверарди. Айниқса, баҳор пайтларида у ер-бу ерларга ёғин кўп тушар, Қўнғиртов этаклари минг хил ўт-ўлан, чучмомаю қизғалдоқлар билан, кўёнтўпигу исмалоқ билан, каррагу хазонисфанд билан, кўзигуллар билан қопланар, атроф-теварақ жаннатий бир манзара касб этарди. Бу ерларга баҳорда турна тушарди. Турналар ўт-ғиёҳларни еб, қўй-қўзиларнинг орасида бемалол, беҳадик юраверишарди".

Бу тақдорланмас хотирот ёш Абдулланинг юрагига унинг пайтлардаёқ илҳом уруғини сепиб қўйган бўлса ажабмас. Мактабни олтин медаль билан битиргач, Абдулла Орипов 1958 йили Тошкент Давлат университети филология факультетининг журналистика бўлимига ўқишга киради. Бу ерда у адабиёт тўғрисида қатнашиб, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов каби устозларнинг машғулотида баҳраманд бўлади. Шу вақтларда А.Ориповнинг илк шеърлари матбуотда тез-тез босила бошлади. Бу шеърлар Ойбек, Миртемир каби устозлар назарига тушиб, Абдулла Орипов кўп ўтмай Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига аъло бўлиб киради. Ёш шоирнинг дастлабки туркум шеърлари ўша йиллари "Шарқ юдузи" журналида устоз танқидчи О.Шарафиддиновнинг оқ йўли билан босилиб чиқади. Уларда А.Ориповнинг ҳам барча шоирлар сингари шаклланиши, тадрижий ўсиб бориш йўлини босиб ўтаётганлиги, ижодининг илк палласида буюк устозларга эргашгани, ҳатто айрим шеърини фикрларга тазмин боғлаганлиги сезилиб турар эди. Чунанчи, унинг муҳаббат лирикасида А.С.Пушкин ва М.Ю.Лермонтов шеърининг услубига, пафоси ҳамда фикрларига ҳамоҳанглик унсурларини топиш мумкин эди. Шоирнинг "Атрофимда ётар ғариб бир виқор", "Менинг юрагимнинг мажруҳ парчаси", "Ҳайҳот, энди барча илтифотларинг Менига туюлади масхара бўлиб", "Мовий кўзларингга кўмган

мангу", "Оҳ, қандай ўлим бу севги ўлими, Унга на қабр бор на на жаноза" каби мисралар буюк устозларга тазмин сифатида юзага келган бўлса ажаб эмас. Шоирнинг 1966 йили ёзган "Мен сени куйламоқ иштаман" шеърисидаги "...Шундай куйласамки, йиртилиб кетса овоз пардаларим..." мисрасидаги "йиртилиб" сўзини ўқиб, агар бу асарни муаллиф кейинроқ ёзганда, балким бошқачароқ жумла тузган бўлармиди, деб ўйлаймиз. Албатта, бундай мисралар шоир шеъриятида ўткинчи ҳодиса эди. 1963 йилда университетни тамомлаб, А.Орипов 1963—1974 йиллар оралиғида нашриётларда, 1974—1980 йилларда "Шарқ юдузи", "Гулхан" журналларида ишлайди. Ундан кейин шоир Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида турли лавозимларда фаолият кўрсатади. Абдулла Орипов қисқа вақт давомида муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш қўмитасига раҳбарлик қилади. Ҳозирги кунда шоир Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раҳбаридир.

Абдулла Ориповнинг биринчи тўплами 1965 йилда "Митти юдуз" номи билан босилиб чиққан эди. Тўпландаги шоирнинг баъзи шеърларида мавҳумлик аломатлари, баҳсли ва зиддиятли ўринлар сезилар эди. Бироқ уларни ғоявий нуқсонлар сифатида эмас, балки ўсиш қийинчиликлари тарзида қабул қилиш лозим эди. "Митти юдуз" тўплами шоирнинг ҳақиқий ижод йўлига кирганлигидан далолат берувчи китоб сифатида майдонга келган эди. Абдулла Орипов бу тўпламга киритилган шеърларида табиат манзаралари тасвирига кўпроқ ўрин берган эди. Масалан, "Арча" шеърисида шоир ўзининг туйғулари юксак чуққига кўтарилганлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Тошйўнар уста ногаҳон арча устига харсанг тушириб юборади. Аммо арча букилмайди. Йиллар ўтиб, қайтиб келган уста ҳайратдан қотиб қолади: арча тошни бошида кўтарганча гуркираб ўсиб турарди... Ҳақиқатдан узоқ бўлган бу воқеа тасвири билан шоир нима демоқчи? Шоир шу манзара орқали ҳаётнинг, табиатнинг ўлмаслигига, гўзалликнинг мангулигига ишора қилади.

Дастлабки чоғларда Абдулла Орипов ўзининг яшашдан кузатган мақсадлари ва асосий эстетик принципларини қуйидагича ифодалаган эди:

*Мен шоирман
Истасангиз шу.
Ўзимники эрур шу созим.
Бировлардан олмадим туйғу
Ўзгага ҳам бермам овозим.*

Шоир Абдулла Орипов "Митти юлдуз" шеърини тўпламидан кейин яна кўплаб мазмундор китоблар эълан қилди. "Кўзларим йўлингда" (1966), "Онажон" (1968), "Чашма", "Руҳим" (1971), "Ўзбекистон" (1972), "Ҳайри" (1974), "Юртим шамоли" (1976), "Нажот қалъаси" (1980), "Йиллар армони" (1984), "Ишонч кўприклари" (1988), "Муножот" (1992), "Дунё" (1995), "Ҳаж дафтари" (1998), "Сайланма" (1996), тўрт жыллик "Тўлиқ асарлар тўплами" (2001) шулар жумласидандир. Улардаги энг яхши шеърлар муаллиф лирикасининг гўзал фазилатлари, жозибаси, юксак мазмундорлиги ва бадиийлиги тўғрисида муайян хулосалар чиқаришга имкон беради. Жумладан, А.Ориповнинг "Онажон" шеърини ўқир эканмиз, қалбимизни қамришчи туйғулар, вужудимизни забт этган ўзгача ҳолат бўғзимини тикилиб, беихтиёр кўзимизда ёш қалқийди:

*Балки сенинг қабринг узра,
Кўкарганда гул-чечак.
Остонамга қадам қўяр
Сен истаган келинчак.
Балки унинг йўлларига
Кимдир гул ҳам сочадир,
Балки мунис опажоним
Кел, деб кучоқ очадир.
Балки дўстлар даврасида
Камим бўлмас ҳеч қачон
Лекин сени ўша дамда
Қайдан топаёнажон...*

Шоир ижодида фақат мазмун теранлиги эмас, балки қофияларнинг содда, бироқ раво тартибда келганлиги ҳам ўзига хослик касб этади:

*Сени Чингиз ғазабга тўлиб,
Йўқотмоқчи бўлди дунёдан
Жалолиддин самани бўлиб,*

*Сакраб ўтдинг Амударёган,
Сенсан ўшал саманим маним,
Ўзбекистон — ватаним маним.*

А.Ориповнинг юқоридаги мисралари бугун ўзбекистонликларнинг фахриясига айланиб қолган.

Шуниси эътиборлики, шоир оғир шароитларда ҳам истиқлол ғояларини куйлашга ҳаракат қилган:

*Шоир қаламида ҳасратлар қат-қат,
Шоирни чулғайди ўйлар дафъатан.
Яшаб қолармикан шеърим оқибат?
Озод бўлармикан нотавон Ватан?*

Бу мисралар 70-йилларнинг аввалида ёзилган. Шоир ҳасратлари қат-қат эканлиги ҳақида у вақтларда ёзиш анча қийин эди. Ватаннинг нотавон эканини эътироф этиш-у, унинг озод бўлишини орзу қилиш эса ақлга сиғмайдиган жасорат эди. А.Орипов бу фикрни "Некрасов ҳасрати" номли шеърда усталик билан ифодалаган эди. У Некрасов баҳонасида ўз дардини, миллат орзусини изҳор этган эди. Кўпчилик мавжуд жамиятни олқишлаб юрган бир пайтда ёш шоир "Юзма-юз" шеърда "ура"ларни кўп ҳам жини суймаслиги, турмуш кўнгилдагидек эмаслиги ҳақидаги фикрни ифодалай олган эди:

*Ҳа, мен истиқболни ўйлайман, балли,
Унда халқ йўлига туташар йўлим.
Бироқ "ура"ларни севмайман ҳали,
"Ура" демакликка қисқадир тилим.*

Шу тариқа Абдулла Ориповнинг адабий жасорати, дадиллиги борган сари инсоний туйғулар ифодасидан ижтимоий ҳодисалар томон юксалишда давом этди. Бунда шоир ҳамини "бор овоз билан куйлаш"ни ўзининг ижодий мезонига айлантирди. Шу сабабли бўлса керак, шоир қалби эҳтиросга тўлиб кетган онлар:

*Қани, най бер менга, дўстгинам,
Бергил, майли рубоб бўлса ҳам,
Бер, бир нафас бўшатиб олай,
Тўлиб кетган юрагимни ман, —*

дейдики, бу санъаткор илҳомининг жўшқинлигида далолатдир.

Шоирнинг аксарият асарларида шеърий интонация, бетакрор, шиддаткор оҳанг билан сокин, осойишта, самимий руҳ уйғунлашиб кетади. Унинг 1965 йилда ёзилган "Тилла балиқча" шеъри фикримизнинг далили бўла олади. Ёзилганиданоқ ҳар хил талқин қилиниб, турли-туман қарашлар уйғотиб келади. Асар моҳиятини шоирнинг ўзи қуйидагича изоҳлайди: "Ишхонамиз ёнида бир сассиқ ҳовуз бўлиб, унда уч-тўртта тилла балиқ оғзини катта-катта очганча ўлар ҳолда кун ўтказарди. Бошқа шоирлар қатори ўша балиқларнинг ҳолига ачиниб, мен ҳам "Тилла балиқча" деган шеър ёзиб, балoга қолганман. Эмишки, сассиқ ҳовуз деганда совет тузумини назарда тутганман. Демакки, ҳақиқатдан ҳам бир гап бор эканки, арқон уларнинг кўзини илон бўлиб кўринибди". Аслида тилла балиқча тимсола воситасида бу шеърда ноёб истеъдодга эга бўлган буни шахсларнинг шўро жамиятида камситилаётгани, оёқосиб қилинаётганлиги тўғрисидаги гоё маҳорат билан ифодаланган эди:

*Тухумдан чиқди-ю келтириб уни
Шу лойқа ҳовузга томон отдилар.
Ташландиқ ушоқ еб ўтади куну,
Хору хас, хазонлар устин ёндилар.*

*Дунёда кўргани шу тор ҳовузча
Ва мудроқ толларнинг аччиқ хазони.
Менга алам қилар, тилла балиқча
Бир кўлмак ҳовуз деб билар дунёни...*

Англашиладики, шеърда фақат шўро давридагина эмас, балки деярли барча замонларда ноёб истеъдод эгаларининг ночор аҳволда, хор-зорликда яшаганликлари тўғрисидаги умумбашарий ҳақиқат усталик билан ифодаланган. Шунинг кўра баъзи танқидчилар томонидан тилла балиқча худбинликнинг рамзи сифатида талқин қилиниши етарли эмас деган асосга эга эмасдек туюлади.

А.Орипов мумтоз шеъриятимизнинг бой тарихига назар ташлаб, шакл ва жанрлар ранг-баранглигига алоҳида

аҳамият берди ва самарадор анъаналар изидан бориб, бир қанча муваффақиятли асарлар яратди. Уларнинг намунаси сифатида поэтик санъатларга бой куйидаги шеърни эслаш кифоя:

*Ёй ўқи камондан қочади йироқ,
Тоғлардан қочади гарё ва булоқ,
Булоқлар бағридан қочади ёмғир,
Сукунатдан қочиб шамоллар санғир.*

Шоир рубоий жанрида ҳам самарали қалам тебратиб, ўзининг фалсафий қарашларини сиқик мисраларда юзага чиқаришга интилади:

*Туғилсанг бахт билан камол ўшади,
Тарк этсанг оламни завол ўшади.
Охир чоғ тупроғинг устига келиб,
Кимдир ёғ айласа, иқбол ўшади.*

Рубоийлардаги каби фалсафий теранликка бойлиги сабабли "Аёл" номли шеър наинки А.Орипов ижодида, балки, умуман XX аср ўзбек адабиётида бу муқаддас сиймо шаънига битилган энг гўзал ва шукуҳли асарлардан бири даражасига кўтарилди. Шеър аёл жасорати, иродаси, садоқати ва маънавий гўзаллиги куйланган завол билмас кўшиқдек жаранглайди. Унда урушдан қайтмаган ёрига чексиз садоқат кўрсатган аёл йигитни кута-кута ҳаётдан танҳо ўтади. Шу покиза мазмунга шоир кучли ҳаётгий зиддиятларни, қалб ва виждонда кечиши мумкин бўлган талотумларни, енгилмас иродани жо этади:

*Севгидан етиму умрдан ярим,
Қуриган кўксига ёлғиз беланчак.
Абадий фироқни, ҳайҳот, дўстларим!
Абадий висол деб билди келинчак...*

Бадий образлардаги миллийлик ва тиниқлик, туйғу ва эҳтирослар самимийлиги, оҳангдорликдаги шиддат ва ҳаяжон, сюжет ва композициядаги яхлитлик "Аёл" шеърига алоҳида гўзаллик бағишлайди.

Шоирнинг муҳаббат лирикасида севгидаги муносабатлар ва айни вақтда фараҳли онлар куйлашувчи асарлари бисёр бўлиб, уларнинг чўққисида "Биринчи муҳаббатим" шеъри туради:

*Кеча оқшом фалакда ой бўзариб ботганда,
Зухра юлдуз милтираб, хира ханда отганда,
Рухимда бир маъюслик, сокинлик уйғотганда,
Мен сени эсга олдим, биринчи муҳаббатим,
Эслаб хаёлга толдим, биринчи муҳаббатим.*

Кўринадики, "Биринчи муҳаббатим" шеъри Абдулла Ориповнинг энг нозик инсоний ҳис-туйғуларни фавқулодда таъсирчан санъат воситалари орқали ифодалашда юксак камолотга эришганлигидан далолат беради. Шунинг шеърлари ниҳоятда кўплиги сабабли ҳозирги кунда Абдулла Ориповни бутун мамлакат яхши билади ва унинг асарларини севиб ўқийди. У осонликча ижодий камолотга эришмаган албатта. Зотан, шоир ёшлигиданоқ ижодий ишга катта масъулият билан қаради. Бинобарин, устоз Абдулла Қаҳҳон "Абдулланинг битта хислати менга маъқул. У фақат ўзи кўрган ва ўзи билган нарсаларнигина ёзади", — деб баъзан айтмаган. Бунинг устига шоир асарга жило ва сийлов беришдан асло эринмайди, чунки у шеъриятни виждон иши деб билади. Шунинг учун ҳам у самимий ихлос ва мамнуният билан:

*Бошин эггай ҳамиша,
Остонамда Абдулло,
Энг олий бахтим менинг,
Онажоним, шерият,
Топган жон-жаҳдим менинг,
Жонажоним шеърият, —*

деб куйлайди.

Абдулла Орипов шеърларида фалсафий теранлик билан жўшқин лиризм уйғунлашиб кетган. Унинг "Ўзбекистон "Муножот"ни тинглаб", "Авлодларга мактуб", "Ўйларим "Баҳор", "Биринчи муҳаббатим", "Юзма-юз", "Отелло", "Куз", "Саратон", "Денгизга" ва бошқа қатор шеърларида мана шу хусусият яққол сезилади. Бу фусункор ва тўқ

шеърлар ўзбек адабиётининг мумтоз намуналари бўлиб, юксак бадиийлиги ва лирик бойлиги билан ажралиб туради. Чунончи, "Муножот" ни тинглаб" шеъри кишилик ҳаётининг йўлдоши бўлиб келган ғам-андуҳнинг куйга сиғиб, асарлар оша тингловчига шу изтиробли туйғуларни етказиб бериши бадиий идрок этишдан туғилган. Шеър дардли ва оғир куй ҳақида бўлгани учун мисралар ҳам мусиқа садоларидек тўлғониб, зорланиб шаклга киради:

*Эшилиб, тўлғониб ингранди куй,
Асарлар ғамини сўйлар "Муножот".
Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод?*

Кўринадики, А.Орипов фикрлар ва эҳтирослар шоиридир. Унинг ижодий қамрови кенг, фикри теран ва мустақил, бадиий мушоҳадалари кучли, эҳтироси жўшқин, парвози юксак. У лоқайдликни билмайди. Ана шунга кўра, шоир шеърлари жўшқинлиги ва лирик туйғуларга бойлиги билан ўқувчиларни мафтун этади. Улар орасида "Саратон" шеъри муаллифнинг миллий истиқлолдан илгарийёқ нақадар жасоратга, ижтимоий мазмунга тўлиқ асарлар яратганлигидан далолат беради. Бу шеър тобора авж олиб бораётган пахта яккаҳоқимлигига қарши қутилмаган исён бонгидай янграйди:

*Менинг деҳқон бобом, андак ором ол,
Қуёш бурувиги олган палла бу.
Саратон ўзи ҳам муграйди беҳол,
Оҳангсиз ялла бу, сўзсиз алла бу!*

*Ҳали тонг ғунчаси очмасидан лаб,
Наҳор тароватин ўйламай тақир,
Қимсасиз далага кўзинг уқалаб,
Чиқиб кетганингни кўрдим-ку ахир.*

*Кўрдим-ку манглайинг тер билан қотиб,
Бераҳм оташга берганингни тоб.
Кўрдим-ку тепанга ўзин йўқотиб,
Ҳайратдан лол қотиб қолганин офтоб.*

Бу мисралардан аён бўладики, А.Орипов гўё осойишта, сокин эшитиладиган сўзлар маъзига улуғвор инсонпарварлик ғояларини жойлашга қодир шоирлар сирасига киради.

Ижодий йўлининг етуклик босқичида Абдулла Орипов шеърининг юқоридаги каби юксак намуналарини яратиш билан бир қаторда ҳаётнинг кенгроқ манзараларини гавдалантиришга имкон берувчи дoston жанри соҳасида ҳам унумли қалам тебрата бошлади. Натижада унинг "Жаннатга йўл", "Ҳаким ва Ажал", "Ранжком" дostonлари майдонга келди.

А.Ориповнинг "Жаннатга йўл" драматик дostonида қиёмат ва охират, дўзах ва жаннат, савоб ва гуноҳларни ўлчайдиган афсонавий тарози сингари тушунчалар ҳамда фантастик воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади. Йигит, Ома, Ота, Дўст, Ўспирин, Қария сингари ҳаётини қаҳрамонлар билан бирга дostonда Тарозибон, Фаришта, Хур ва Югурдак, Садо каби рамзий образлар ҳам яратилган. Булар орқали шоир адолат ва тўғрилиққа, виждон ва инсофга, ахлоқ-одоб ва яхшилиққа доир умуминсоний қадриятларни олижаноб фазилатларни тарғиб-ташвиқ этишда диққатли тушунчалардан ҳам, рамзий образлардан ҳам донолик билан фойдалана олган. Шоирнинг дostonдан кўзлаган мақсад унинг охириги мисраларида жуда яхши ифодаланган:

*Бир ривоят баҳонаю, дoston сўйлагим.
Турли-туман тақдирларни айлаб мужассам.
Одамларга ибрат бўлсин дея ўйлагим.*

"Жаннатга йўл" драматик дostonининг ғоявий-бадii хусусиятлари муаллифнинг шу усулда асарлар битган жаҳон миқёсидаги ўзга сўз усталари билан маҳорат бобида бемалол беллаша оладиган йўналишда эканини кўрсатди. Бунга у, аввало, асар шакли ва мундарижасини белгилашдаги маҳорати ҳамда ўз поэтик ниятларини амалга ошириш учун кўзлаган усули туфайли эришди. Айни вақтда, муаллиф умуминсоний маънавий қадриятларни куйлаш замирида ўз даври ва халқининг миллий ғояларини ҳам тараннум этиш имконларини топа олди. Хусусан, А.Орипов ўзидан қариндош олти аср аввал яшаган машҳур италян шоири Дантенинг "Илоҳий комедия" асаридаги анъаналар изидан бориқ

узининг теран донишмандлик руҳи билан суғорилган ғояларини қаҳрамонларнинг оташин ва ниҳоятда самимий монологлари воситасида ифодалашга интилди. Уларнинг энг ёрқин намуналаридан бири сифатида асар охиридаги Садо монологини эслаш мумкин:

*Волида-ю падарларга қуллуқ ва раҳмат!
Ташаккурлар бўлсин нурли инсон зотига.
Фикрингизни лекин бу ён буринг бир фурсат,
Зеҳн солинг гапнинг асл тафсилотига:
Икки дўстнинг садоқати, меҳри, ҳиммати
Коинотнинг қадридан ҳам тургайдир баланд.
Ҳеч не билан ўлчанмайди дўстлик қиммати,
Қулатгай у сарҳадларни қудрати билан.
Ҳикоятдан мурод шулким, улуғ муҳтарам
Дўсти содиқ насиб эписин ҳар кимга ҳар он.
Жаннат ато қилажакман иккингизга ҳам!
Жаннат йўли мана, Сизга очиқ чароғон.*

Инсон ва унинг ҳаёти ҳақидаги фалсафий ўйларга ҳамда уларнинг янгича талқинига бойлиги сабабли "Жаннатга йўл" достони, умуман, мазкур асар киритилган "Нажот қалъаси" китоби Абдулла Орипов ижодининг гуманистик моҳияти чуқурлашганлигидан далолат берувчи катта ҳодиса даражасига кўтарилди. Шу билан бирга мазкур китоб шоир ижодий йўлининг етуклик босқичи бошланганлигини билдирувчи жиддий адабиёт ҳодисаси сифатида майдонга келган ва республиканинг Ҳамза номидаги Давлат мукофотига сазовор бўлган эди. Шоир ўзи айтганидек, ҳақиқий инсонийлик, илм ва заковат, меҳр-муҳаббат одамни доимо яхшилик ва эзгуликка ундайди.

Худди мана шу ғоялар шоирнинг "Ҳаж дафтари" туркум шеърларида ҳам яққол намоён бўлади:

*Тегирмон тошидек айланди тақдир,
Карвонлар тўзғиди, сарбонлар басир,
Банди бўлган эди, улуғ юрт, ахир,
Келдим, магад бергил, ё Каъбатуллоҳ.
Авж олди иғвою фириб, разолат,
Йиғлади бир четга етим адолат.
Борми саодатга, ахир, кафолат,
Келдим, магад бергил, ё Каъбатуллоҳ.*

Абдулла Ориповнинг элик ҳадисдан иборат "Ҳафтар" ҳозирги шеърятда диний-илоҳий мавзуларимиз жонланишига алоҳида файз бағишлади. Унда Алиш Навоийнинг "Арбаъин" асаридаги фалсафий-ахлоқий қарашлари ҳозирги давр нуқтаи назаридан диний эътиборга эришилгандек туюлади. Бу туркум Абдулла Орипов шеърятдаги комил инсон концепциясининг муҳим йўналиши эканлиги ва фалсафий-ахлоқий ғояларни ўзидан мужассамлаштириши билан диққатга сазовордир. "Мақола мукаррамага борганимнинг дастлабки кунда, – деб ёзган шоир туркум муқаддимасида, – Каъбатуллоҳда – Аллоҳ ушунда ёнида тунни бедор ўтказиб, тиловат билан бир қаторда байтлар ёза бошладим. Мен бу ҳолатга аввалдан бир муноҷия тайёр бўлганим сабаблими, сатрларим ўз-ўзидан қуйилиб келавердилар. Ҳаж сафарига ҳар ким ўз ихтиёри билан боргусидир. Бундан ташқари, ҳақ йўли, унинг висолга етишмоқ осонгина кечадиган саёҳат эмас".

Узлат излаб бормаган
Жойим балким қолмади,
Ҳеч бир гўша келгин деб
Оғушига олмади...
Юз ўгирма, бу йўлчи,
На қувонч, на кулфатдир,
Унинг ёлғиз илинжи
Узлат эрур, узлатдир, –

деб ёзади шоир "Узлат" шеърисида. Шеърдан аён бўлишича, узлатга чекиниш бу кўнгилга саёҳат қилиш, унинг мўъжизаларини, чексиз уммоннинг сир-синоатларини билишга, тушунишга интилиш демақдир. Лирик қаҳрамон ором, таскин, юпанч топаётгани йўқ. Кўнгилга саёҳат қилишнинг бошланғич нуқтаси ўз-ўзини билиш, тушуниш бўлса, интиҳоси эса Аллоҳни англаш, унинг жамолига етишмоқ саодатидир.

Шоир талқинига кўра инсон умри ва тириклиги бу жамолига етишиш йўлидир. Фақат у бандай мўминлар унинг синов сафари ҳисобланади. Фанодан бақо сари олиш йўли отланган кимса учун синов сайри эзгу умидлари, кўнгли

майли, ирода маслагининг юзага чиқиш омилидир. Кўнгила кўзининг очиқлиги, тийранлиги ҳидоят йўлининг саодатидир.

Инсоннинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан покланиши жамиятни ҳам тозартиради, кишилиқни комилликка етакловчи устувор омиллардан саналади. Мазкур фалсафий ҳарашлар Абдулла Ориповнинг "Ҳаж дафтари" туркумига кирувчи шеърлардаги ахлоқий ғояларнинг ўзак марзини ташкил этади.

Шоир яратган дostonлардан яна бири "Ранжком" (1988) деб аталиб, унда ҳам фалсафий ғоялар ўзига хос тарзда илгари сурилади:

*Азизим, дил қаърига бесўроқ кира кўрма,
Унда кўш-кўш илонлар, аждаҳолар ётади.
Сен бировни топмай деб беҳудага от сурма —
Ҳар кимнинг ўз кўеши ўз уфқига ботади...*

Дostonда кишилар ҳаётидаги гўзалликни топташ йўлида ҳаракат қилувчилар ширкати тузилиши кўрсатилади. Дoston шоқеаси шундай: ширкат — Ранжком аъзоларининг ўзаро суҳбати ва фаррош аёлдан даққи еб, шарманда бўлиши асосига қурилган. Асарда қатнашувчиларнинг аксарияти Ранжком, яъни ранжитиш комитетининг аъзолари бўлиб, улар соф виждонли кишиларга ҳеч қандай асоссиз равишда овор етказувчилар қиёфасида гавдалантирилган. Кўринадики, "Ранжком" дostonида нореал ҳаёт ҳодисаси акс этган бўлиб, унинг воситасида хаёлий ташкилот аъзоларининг кирдикорларини кўрсатишга ҳаракат қилинган. Абдулла Орипов дostonда қаҳрамонларнинг ўзларини ўзлари фош этиш усулини қўллайди. Балки шунинг оқибатида асарда юзакироқ ва китобхонни ишонтириши қийинроқ унсурлар, ғайритабиий тафсилотлар кўпайиб кетгандек туюлади.

Абдулла Ориповнинг "Ҳаким ва Ажал" (1980) дostonида асар асар ғоясини гавдалантиришда узоқ ўтмиш манзараларидан ўринли фойдаланилган. Жаҳон тиббиёт илмининг буюк даҳоси Абу Али ибн Сино ҳақида ёзилган бу дostonда, умуман, инсон ҳаётига тааллуқли ва абадий замонавий бўлган муаммолар кўтарилган. Унда ҳаёт ва инсон, илм ва ўлим, олижаноблик ва ҳасадгўйлик ҳақидаги теран ижтимоий фикрлар бадий тарзда гавдалантирилган.

Достонда ҳақимнинг ҳасадгўй шогирди Мирзо маликаи бўлган муҳаббатини юрагига сиғдира олмай устозин ўлдиради ва сукут ичра донишманд танасининг уйғонишини кутади:

*Бу сукутнинг тугайдиган замони йўқдир,
Бу умрнинг поёни йўқ. У вақтдан холи.
Қўринади-ю, сўзлай деса забони йўқдир,
Эшитади, турай деса йўқ мажол.*

А.Ориповнинг шеърят ва достончиликдаги унинг хослиги унинг ажойиб тимсоллар топа олишида яқин кўринади. Масалан, шоир "Сабрнинг таги сариқ олтин" мақолига ўхшаб кетадиган насиҳатомуз "Шошмасдан ҳақидаги балада" яратган ва кутилмаган тимсоллар топа олиш маҳоратини ёрқин намоян қилган:

*Замонга шошмасдан қадам қўй, бўтам,
Шошмасдан айланар ернинг ўзи ҳам.*

Бу каби тимсолларга бой шеърлар Абдулла Ориповнинг сўнгги йилларда нашр этилган "Адолат кўзгуси", "Кўз тумоқ" (2005) сингари тўпламларида ҳам анчагина бўлиб, улар шоир ижодининг тобора ранг-баранглашиб, услубининг янги-янги жилолар касб этиб бораётганлигидан гувоҳлик беради.

Нодир истеъдод эгаси А.Орипов таржимон сифатида А.С.Пушкин, Т.Г.Шевченко, Э.Чаренц, Низомий Ганжавий, Қ.Қулиев шеърларини, Дантенинг "Илоҳий комедия" асарини таржима қилди. Айниқса, Дантенинг "Илоҳий комедия"сидаги фалсафий қарашлар ва мажозий тимсоллар А.Орипов шеърятига, хусусан, "Жаннатга йўл" достони майдонга келишига кучли таъсир кўрсатган эди. А.Орипов шоир сифатида шеър ва достонларидан ташқари драматургияга ҳам қўл урди. У "Соҳибқирон" драмасини ёзди. Драма 5 пардадан иборат бўлиб, адиб ўтмишдаги буюк бобоколонимиз Темурнинг давлат бошқаруви, ҳаёти ва ўн туйғуларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Унинг муаллиф соҳибқироннинг деярли бутун онгли фаолиятини қамраб олишга интилан бўлиб, Темурнинг қонли урушларию қозонган буюк ғалабалари, маданият равишда йўлидаги хизматларию яқин аъёнларига муносабати,

идидаги хотинларию болаларига муомаласи ниҳоятда кўп тарихий далиллар ва бадий тўқималар воситасида қонлантирилган. Бу пьесасида бутун ижодида бўлганидек, А.Орипов ўз эстетик дастурига содиқ равишда имкон борича ҳаёт ва тарих ҳақиқатини тўлалиги билан ифодалашга интилади. Узининг асосий эстетик мақсадини таърифлаб: "Мен нимани кўриб, ҳис этган бўлсам, шуни қаламга олишга ҳаракат қилганман", — дейди шоир. Шу маънода А.Ориповнинг инсоннинг сир-симоатини билишга, бадий шиқишоф этишга, мураккаб руҳий олами манзараларини тилишга бўлган ҳаракати, юрак моҳиятини очишга иштиёқи кудом шеърларида акс этади:

*Инсон қалби билан ҳазиллашманг Сиз,
Унда она яшар, яшайди Ватан.
Уни жўн нарса деб ўйламанг ҳаргиз,
Ҳайҳот! Қўзғалмасин бу Қалб дафъатан!..*

Адабиётни ривожлантириш соҳасидаги буюк қизматлари учун Абдулла Орипов "Ўзбекистон Қаҳрамони" даражасига сазовор бўлган. Унинг ижоди юзасидан танқид ва адабиётшунослиқда О.Шарафиддинов, И.Фафуров, Н.Худойберганов, Н.Каримов, Б.Назаров сингари олимларнинг мазмундор мақолалари эълон қилинган. Танқидчи М.Қўшжонов ва Сувон Мелининг "Абдулла Орипов" номли китоби билан шоир ижодини ўрганиш тарихида талқинларнинг янгиланиш босқичи бошланди.

ЎТКИР ҲОШИМОВ (1941 йилда туғилган)

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Республика Давлат мукофотининг соҳиби Ўткир Ҳошимов XX асрнинг 60-йиллари адабиётга кириб келган авлоднинг вакилидир. У кўплаб ҳикоялар, қиссалар, романлар ва драмалар муаллифидир. Ў.Ҳошимов ўзига хос публицист ҳамдир. Унинг ҳаётдаги долзарб масалаларга бағишланган, ўқувчини ўйлашга ундайдиган мақолалари ижтимоий-маданий ҳаётимизда сезиларли воқеа бўлди.

Ўткир Ҳошимов 1941 йилнинг 5 августида Тошкентдаги Думбиробод мавзесида оддий ишчи оиласида туғилди. Унинг отаси-ю бобоколонлари зиёли, ўқимишли одамлар бўлишган, савдо-сотик билан шуғулланишган. Ўткирнинг отаси умрининг кўп қисмини Тошкент тўқимачилик комбинатида ишлаб ўтказган. Ўткир отасининг эскича алифбоддаги китобларини ҳам ўқиб борганлиги, ниҳоятда ҳақпараст одил бўлганлигини яхши эслайди. Оилада отасининг қаттиқ ҳурмат қилинишини ва бунга болаларни ораси ўргатганлигини, унинг жуда меҳрибон, ювош, зеҳли ва бўлганлигини ёзувчи "Машаққатли сафар" номли таржиман ҳолида ҳамда "Дунёнинг ишлари" қиссасида хотирлаб ўтади. У ўрта мактабни битиргач, 1959–1964 йиллари Тошкент Давлат университетининг филология факультети журналистика бўлимида таълим олади. Кейинчалик Ў.Ҳошимов "Тошкент ҳақиқати", "Совет Ўзбекистони", 1960 йилдан "Тошкент оқшоми" газеталари муҳарририятида бўлим мудури, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир ўринбосари, Республика Олий Мажлисида қўмита раиси вазифаларида ишлади.

Ўткир Ҳошимов ўз ижодини шеър ва очерклар ёзишдан бошлаган. 1962 йили унинг биринчи китоби – "Пўлат чавандозлар" очерклар тўплами босилиб чиқди. Шундан кейин унинг бирин-кетин ҳикоя, қисса ва романлари китобхонлар қўлига бориб тегади. Унинг илк қиссаси "Чўл ҳавоси" (1964) адабий жамоатчилик томонидан илиқ қарши олинди. Қисса танқидчилар эътиборини ҳам, тажрибали ёзувчилар диққатини ҳам жалб қилди. Атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор қисса ҳақида ўша пайтда жуда яхши фикр билдирган эди. Ўткир Ҳошимовга ёзган хатида у: "Бирдан лов этиб аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлоқ бўлади", – деб башорат қилган эди. "Чўл ҳавоси" ёшлар ҳаётига бағишланган бўлиб, унда ишқ-муҳаббат, тотли вискам онларига талпиниш, дастлабки изтироблар ҳақида ҳикоя қилинган эди. Ёзувчи ижодининг биринчи даврида яратилган бу асарда романтик тасвирларнинг кўплиги, ҳаётни гўзалроқ қилиб кўрсатишга интилиш сезилар эди. Шу асардан ёзувчининг изланиш ва машқлар даври бошланади. Адиб ижодидаги илк қадамлардаёқ инсон маънавияти, руҳияти,

миссияти, қалб ҳақиқати тадқиқотчиси сифатида кўринган
ди. Ўткир Ҳошимов асарларини жозибадор қилган, уларга
ига хос бадиий тароват бахш этган икки муҳим хусусият
ор эди. Буларнинг бири шуки, адиб бадиий ижодни жўн
арғибот кўролига айлантирмайди, замоннинг долзарб
масалалари ҳақида шиорлар ва хитоблар айтиш йўлидан
ормайди, балки асарларининг кўпчилигида бирон муҳим
мумбашарий муаммони ўртага ташлашга интилади. Унинг
сарларида унутилиб кетган ёки унутилаёзган инсоний
адриятлар етакчи ўрин тутади. Муаллиф долзарб ижтимоий
муаммолар талқини билан ёндош ҳолда кўп ўринларда
маҳрамонлар руҳиятида ғоят нозик жараёнларни
анъаткорона ифода этади. Жумладан, "Чўл ҳавоси",
"Муҳаббат", "Нигора", "Шамол эсаверади" номли ҳикоя ва
қиссалари шундан далолат беради.

Кейинроқ Ў.Ҳошимов долзарб ижтимоий муаммолар
талқинига кўпроқ мойиллик билдириб, аини замонда
евосита маънавият, руҳият таҳлилига бағишланган асарлар
истидаги ишини ҳам давом эттиради. Ёзувчининг шу
ўналишдаги "Қалбинга қулоқ сол" (1973), айниқса, "Баҳор
қайтмайди" (1970), "Дунёнинг ишлари" (1982) қиссалари унга
шухрат келтиради. Кичик бир қиссада инсон эрки, уни
ёзозлаш зарурияти, меҳр-шафқат каби ғоят муҳим
машарий муаммоларни кўтариш ёзувчининг ўзига хос
қиссага айланади. Унинг услубига хос бу фазилат қиссадан
қиссага кучайиб борди. Масалан, "Баҳор қайтмайди"
қиссасида ёзувчи истеъдодли, бироқ унинг қадрига етмаган,
муф мақсадлардан маҳрум, худбин йигитнинг таназзул
тарихини, руҳий-маънавий инқирозини санъаткорона
таҳлил қилиб берди. Табиат асар қаҳрамони Алимардонга
бебаҳо неъмат ато этган. У катта истеъдод эгаси. У
истеъдодини ишга солиб, миллионлаб одамларнинг кўнглини
овлаши, завқ-шавқ улашиши мумкин. Лекин Алимардон
шундай қилмайди. У ўз истеъдодига ҳам, тақдирига ҳам,
тадоқатли дўсти Анварнинг келажагига ҳам, сеvimли
рафикаси Муқаддамнинг, жондан ортиқ кўрган ўғли
Шавкатжоннинг қисматига ҳам бефарқ қарайди. Негаки, у
болалигидан фақат ўзини ўйлайдиган, жонининг ҳузурини
кўзлайдиган худбин бўлиб ўсган. Кейин эса шухрат бошини
ланттириб қўйган. Эътиқодсизлик, масъулиятсизлик,

Ўткинчи майларга берилиш, умуминсоний қадриятларини менсимаслик Алимардонни фожиага олиб келади. "Бахор қайтмайди" қиссаси адибнинг ҳақиқий ижод йўлини кирганлигидан далолат берган эди. Агар Ҳ.Ҳошимовнинг ижод даврида яратган асарларида романтик кутаринкилик устунлик қилган бўлса, бу қиссада ёзувчи ҳаётнинг иллатларига жиддийроқ эътибор бера бошлаганини кўриш мумкин эди.

"Қалбингга қулоқ сол" қиссаси ҳам ёшлар ҳаётига бағишланган бўлиб, Василя Назаровна, Чарос, Ёдгор, Азиза, Дилфуза, Искандаровлар ўртасида рўй берган оддий бир воқеа мисолида инсонни ҳурматлаш, севиш, авайлаш сабақлари бадий талқин этилади. Қисса қаҳрамонлар ўқувчини лоқайд қолдирмайди. Китобхон қалбида Чарос ҳам, Дилфузага ҳам хайрихоҳлик туйғуларини ҳис этилади ҳам, Василя Назаровна ҳам шунчаки "қора" бўёқлар билан чизилган тимсол эмас. У ҳам инсон. Унинг ҳам ҳаёт йўли машаққатли кечган, муҳаббатда адашган. Аммо ундаги бағритошлик, меҳрсизлик ижтимоий тарбиянинг мақсади ҳисобланади.

Ўткир Ҳошимов асардан асарга ўсиб боради. Унда нафосат туйғуси беҳад кучайиб боради. Ҳатто у алданган одамнинг маънавий инқироzi, фожиаси, ҳалокатини тасвирлаганда ҳам шу туйғусини сақлаб қолади. Айниқса, у яхши, олижаноб, маънавий баркамол одамлар қалби таҳлилида ўзини ниҳоятда эркин ҳис этади. У яратган ижобий қаҳрамонларнинг аксарияти гўдақдай беғубор, нафосат туйғусига бой, ҳиссиётли, ўта таъсирчан одамлардир. Ёзувчи ижодига хос лиро-романтик оҳангнинг унинг "Дунёнинг ишлари" қиссасида энг баланд пардаларда жаранглайди. Бу асар она қалбининг чексиз саҳовати тўғрисидаги ўзига хос қиссадир. "Дунёнинг ишлари" фалсафий умумлашмаларга бой, оддий инсон ҳаётининг турли жиҳатлари ҳақида ўйлашга чорлайдиган, юксак ҳиссий пардаларда ёзилган лирик-психологик қиссадир. Муаллиф кишилар турмушида кенг тарқалган, ҳозир ҳам тез-тез учрай турадиган оддий маиший воқеаларни тасвирлар, унинг жараёнида она тимсолини чизар экан, халқ ҳаётининг негизи — маънавий-ахлоқий эътиқодларни бадий таҳлил этишни бош мақсад қилиб қўяди. Она тимсолини жозибдор

тган жиҳатлардан яна бири шуки, у насиҳат қилиш, оддий ҳақиқатларни таъкидлаш, бўлар-бўлмаста тергаш орқали фарзандларига тарбия бермайди, балки ўзи буюк ғутиқодларига амал қилиб яшаши, ибрати билан уларнинг олам ва одам ҳақидаги тасаввурларни шакллантиради. Қиссадаги "Алла", "Оқ мармар", "Қора мармар" каби новеллаларда онанинг фарзанди қалбида қолдирган армонлари ҳақида теран мулоҳаза юритилган.

Ў.Ҳошимовнинг "Оқ камалак" тўплами ҳам ҳаётий муаммолар, тўғрироғи, турмуш ташвишлари устида баҳс юритади. Тўпламдаги мақолаларда ижтимоий тараққиётнинг долзарб масалалари, хусусан, табиатни муҳофаза қилиш, экология, Орол денгизи, "пахта иши" каби муҳим мавзулар билан бир қаторда маънавий-ахлоқий муаммолар, ҳаётдаги жиддий иллатлар устида жасорат билан мушоҳада юритилган эди. Образлиликка, бадиийлик унсурларига бойлиги сабабли мазкур мақолалар XX асрнинг 80-йилларида яратилган ўзбек публицистикасининг энг яхши намуналари қаторидан ўрин олди. Ижодкор 80-йиллар ўзбек публицистикаси ривожига салмоқли ҳисса қўшган адиблардан бири даражасига кўтарилди. Унинг одоб-ахлоқ, маънавий олам, миллий қадриятлар, шўро даври адолатсизликларини дадил ёритган очерк ва телекурсувлари бу даврнинг баркамол меваларидир.

Ў.Ҳошимов бошқа адиблар сингари ҳикоячилик, қиссачилик ва публицистика соҳасида қаламини анча қайраб олгач, йирик эшик жанр – романчиликка мурожаат қилди. Ёзувчининг биринчи романи "Нур борки, соя бор" 1977 йили нашр қилинди. Роман чиқиши ҳаманоқ турли фикр-мулоҳазаларга сабаб бўлди. Асарда кўплаб ҳаётий, муҳим аҳамиятга эга бўлган муаммолар кўтарилган эди. Асарнинг бош қаҳрамони – журналист Шерзод ўзининг асосий вазифасини ҳаётда ҳақиқат тантанаси учун курашмоқ деб билади. Ўз фаолиятининг бошида у анча гўр, содда йигит бўлиб кўринади. Фақат қарама-қарши кучлар билан ҳаёт-мамот курашига киргандан кейингина Шерзод турмушнинг нечоғлиқ мураккаб эканлигига амин бўлади. Булар азалдан кишилик жамиятининг фалсафаси бўлмиш "нур" ва "соя"лар орасидаги кураш, тортишув фонида ёритилади. Асар ўз даврида адабий танқидчилик томонидан илиқ кутиб олинди,

унга муносиб баҳо берилди, фақат романга кўчма тўқнашувлар ва коллизиялар етишмаслиги қайд қилинди.

Бундан ташқари, Ў.Ҳошимов Ўрта Осиё республикаларининг қатор театрларида намоёни қилинган "Тўйлар муборак", "Сиздан угина, биздан бугина", "Исҳо садоқати", "Қатагон" каби пьесаларнинг муаллифи ҳамдир. Бу пьесалар орасида "Инсон садоқати" драматик психологизмнинг чуқурлиги, конфликтларнинг кескинлиги, кутилмаган тўқнашувларга, қаҳрамонларнинг дил изҳорини бойлиги, воқеаларнинг хотиралар воситасида жонлантирилган асосига қурилганлиги билан катта бадиий қийматга эга бўлган асар даражасига кўтарилди.

Ижодий йўлнинг иккинчи босқичида Ўткир Ҳошимов Э.Хемингуэй, К.Симонов, А.Куприн, О.Берггольц сингари ёзувчилар асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Унинг асарлари қардош халқлар ва хорижий тилларда босилган чикди.

Муаллифни энди кундалик долзарб ижтимоий масалаларгина эмас, кўпроқ азамий маънавий муаммолар инсон тақдири, қалб жумбоқлари қизиқтира бошлайди. Бу тамойил, айниқса, Ў.Ҳошимовнинг "Икки эшик ораси" романида равшан кўринди. Бу асар билан адиб ижодий йўлининг етуклик босқичи бошланади. "Икки эшик ораси" романи ҳам китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинган. Роман 1986 йилнинг энг яхши асарларидан деб топилган. Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофотига сазовор бўлганди. "Икки эшик ораси" романида ўз даврининг муҳим муаммолари қаламга олинган эди. Романнинг асосий қаҳрамонлари иккинчи жаҳон уруши оғирликларининг елкасида кўтарган, унда мардона волиб чиққан кишилардан Жумладан, Ориф оқсоқол, Ҳусан Дума, Комил тиллоев, Кимсан, Қора амма, Робия ва бошқа тимсолларда ўзининг халқининг уруш давридаги фидокорлиги ўзининг бадиий ифодасини топган. Романнинг сарлавҳасидан тортиб, дунёнинг бутун мазмунигача ёзувчи жиддий фалсафий муаммоларни юклашга интилган. Ҳусусан, у "Икки эшик ораси" романида инсон умрини, яъни туғилганидан ўлгунча босиб ўтган йўлини кўзда туттади. Муаллифнинг гоёвий фалсафасига кўра бу йўл жуда мураккаб ва зиддиятли бўлиб, уни муваффақият билан босиб ўтиш учун инсондан катта матонат, ирода

билим ва катта жасорат талаб қилинади. Асардаги кўпчилик қаҳрамонлар, хусусан, Оқсоқол, Қора амма, Робия, Шомурод, Кимсан худди шундай жасоратли ва руҳан бой кишилар бўлиб, кўп жиҳатдан ёзувчининг гоёвий мақсадини таъсирчан ифодалашга хизмат қилган. Муаллиф фалсафасига кўра ўз умрини шараф билан босиб ўтмоғи учун инсондан катта матонат ва жасорат талаб қилинишининг сабаби шундаки, у ўз ҳаёти мобайнида оғир курашлар гирдобидан, енгиб бўлмас тўсиқлардан ўтишга мажбур бўлади. Асарда худди шундай инсон ҳаётининг тўсиқлари, иллатлари сифатида Умар закончи, Раъно, Зухра каби шахслар тимсоли яратилган. Улар романдаги курашлар, тўқнашувлар, маънавий ихтилофлар кескинлигини, таранглигини оширишга имкон туғдиради.

"Икки эшик ораси" романининг аён кўриниб турган камчиликларидан бири шундаки, унда муаллифнинг илгариги асарларида учраган айрим қизиқарли воқеалар деярли ўзгаришсиз такрорлангандек туюлади. Масалан, ёзувчининг "Оқ булут, оппоқ булут" ҳикоясида ҳам, мазкур романида ҳам энди мактабни битираётган ёшларнинг қиз талашиб, гаров ўйнаши воқеаси тасвирланади. Иккала асарда ҳам муҳаббатига содиқликни намоёни қилмоқчи бўлган, лекин сузишни билмайдиган ўспирин тезроқ сувдан бемалол ўтиш ҳақида баҳс бошлайди. Иккала асарда ҳам севимли қизнинг келиши билан гаров шарти бажарилмай қолади. Ҳикоя билан романдаги икки томчи сувдай бир-бирига ўхшаш бу воқеа фақат қаҳрамонлар исмининг ўзгартирилганлиги билан фарқ қилади. Худди шундай бир-бирига ниҳоятда ўхшайдиган воқеани Ў.Ҳошимовнинг "Дунёнинг ишлари" ва "Икки эшик ораси" асарларида ҳам учратиш мумкин. "Дунёнинг ишлари" қиссасида Ҳўжанинг онаси уруш даврида эрига хиёнат қилиб, бошқа одамга турмушга чиқиб кетади. Бу воқеа Ҳўжанинг қалбида ва ҳаётида чексиз турёнлар келтириб чиқаради. "Икки эшик ораси" романида эса Музаффарнинг онаси Раъно уруш йиллари фронтга кетган эрини кутмай Умар закончига тегиб кетади. Бу ҳодиса кейинчалик Музаффарнинг муҳаббатига, тақдирда ва ҳаётида бир умр ўчмас из қолдиради. Шу хилдаги воқеаларни асардан асарга кўчириб юриши уларнинг таъсирчанлигига, ишонтириш қудратига путур етказилади.

Ҳаётдаги иллатларга қарши аёвсиз ўт очиш истаги Ў.Ҳошимовнинг "Икки эшик ораси" романидан кейин тадрижий равишда ҳажвиётга мурожаат қилишга олиб келди. Оқибатда унинг "Икки карра икки – беш" қиссаси майдонга келди. Ёзувчининг илгариги асарларида аҳли аҳёнда ҳажвиёт унсурлари учраб турар эди. "Икки карра икки – беш" қиссаси эса улардан бутунича ҳажвий услубда ёзилгани билан фарқ қилади. Ҳажвиёт тифини ҳаётдаги мартабали кишиларга, катта раҳбарларга, хусусан, раисларга қаратгани ҳамда уларни рўйи-рост фош қилишга интилгани билан ёзувчи қиссасининг кўп саҳифалари таъсирчан ва қизиқарли бўлиб чиқишига эришган. Фақат далиллар санъатининг етишмаганлиги ва айниқса, раиснинг ўғли ўт отасига қарши кескин курашга кириши яхши асосланмаганлиги сабабли қисса 80-йиллар ўзбек ҳажвиётида сезиларли ҳодиса даражасига кўтарилмай қолди.

Юқорида тилга олинган сўнгги икки асариде Ў.Ҳошимовнинг инсон маънавий оламини, психологиясини теран таҳлил қилиш маҳорати анча ошганлиги аниқ-равишом сезилиб туради. Бунда ёзувчи турли-туман воситалар қаторида қаҳрамонларнинг дил изҳорларидан, ички монологларидан унумли фойдаланган. Ички монологлар қўллашда юқоридаги асарларда бошланган усулдан ёзувчи "Тушда кечган умрлар" романида янада кенгроқ ва устали билан фойдаланди. Ёзувчи эндиликда бадиий асар яратишда публицистика бажариши лозим бўлган вазифани секин-аста ўз зиммасидан соқит қилмоқда. У кундалик долзарб масалалар таҳлилин публицистикада бериб, эътиборини ўзининг азалий иши – инсон қалби жумбоқлари тадқиқи астойдил қаратмоқда. Романдаги Рустам, Шаҳноза каби қаҳрамонлар руҳий оламининг талқини худди шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Уларнинг ҳаёт йўлини, муҳаббатини ва аянчли қисматларини кўрсатиш орқали муаллиф турғунлик даври иллатлари ҳамда афғон уруши кишиларимиз тақдирида нақадар фожиали оқибатларга олиб келганлигини рўй-рост фош этишга муваффақ бўлган. Фақат ўша даврлар даҳшатини, фожиаларини ёритишда, хусусан, комиссар ва унинг ўғли хатти-ҳаракатларини гавдалантиришда "қора" бўёқ бирмунча ортиб кетгандек кўринади. Шунингдек, композициясининг номукаммаллиги

асарнинг адабиётда жуда катта ҳодиса даражасига кўтарилишига ҳалақит бергандек туюлади. Композициядаги тарқоқлик, айниқса, Россиядан юборилган кишилар фаолиятига боғлиқ воқеаларнинг, тафсилотларининг асосий сюжет чизигига узвий боғлаб юборилмаганида яққол сезилади.

Шунга қарамай, ёзувчининг сўнги асарлари Ў.Ҳошимовнинг ҳозирги ўзбек насридаги сермахсул ижодкорлардан бири даражасига кўтарилганидан гувоҳлик беради.

Танқид ва адабиётшунослиқда Ўткир Ҳошимовнинг деярли ҳар бир йирик асари юзасидан кўплаб тақризлар эълон қилинган. О.Шарафиддинов, У.Норматов, И.Ғафуров, Н.Худойберганов каби танқидчилар унинг ижодига оид мазмундор мақолалар ва адабий портретлар яратганлар. Адабиётшунос А.Расуловнинг 2001 йилда босилиб чиққан "Ардоқли адиб" номли китоби билан эса Ў.Ҳошимов ижодини кенгроқ кўламда ўрганиш босқичи бошланди.

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ **(1940 - 2005)**

Шукур Холмирзаев ижоди ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ёрқин ва мазмундор саҳифаларидан бирини ташкил этади. У ўзининг ранг-баранг ҳикоялари, публицистик мақолалари, тарихий эсселари, реалистик қиссалари-ю, ажойиб романлари ва драмалари билан ҳозирги замон адабиётида муносиб ўрин эгаллайди.

Шукур Холмирзаев 1940 йил 24 мартда Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида туғилади. Мактабни аъло баҳолар билан битириб, у 1958 йилда Тошкент Давлат университетига ўқишга киради. Шукур Холмирзаев эслашича, мактабда ўқиб юрган чоғларидаёқ унда адабиётга ҳавас уйғонади. Тошкент Давлат университетининг филология факультетида бу ҳавас янада ортади. Худди шу йиллари Шукур Холмирзаев бадиий ижод соҳасида дастлабки қадамларини кўяди. Унинг дадил ижод йўлига киришида факультетдаги танқидчи М.Қўшжонов бошчилик қилган адабий тўғарак катта мактаб вазифасини ўтайди.

Дорулфунунда Ш.Холмирзаев жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари билан танишиб, бадий ижод сирларини англаш бошлайди.

У адабиётимизга 1962 йил "Оқ отли" қиссаси билан кириб келади. Қисса болалар учун ёзилган бўлиб, унда ёшларнинг ўзига хос орзу-ўйлари ва ҳаётга қарашлари акс этган эди. Ш.Холмирзаев мазкур қиссани эълон қилдиргандан сўнг ўтган қирқ йилдан зиёдроқ давр ичида жуда кўплаб ҳикоялар, бир қанча қисса ва романлар ёзди. Ш.Холмирзаев ҳикоянавис сифатида қайси мавзунини қаламга олмасин, қандайдир муҳим, салмоқдор ижтимоий фикрнинг ифодалашга ҳаракат қиларди. Унинг бу хусусияти, айниқса, кейинги даврларда яратилган "Шудринг тушган бедазор", "Чўлоқ турна", "Подачи", "Кўк денгиз", "Хорун ар-Рашид", "Қадимда бўлган экан", "Табассум", "Устоз", "Фарзанд" каби ҳикояларда яққол намоён бўлган. Ш.Холмирзаев ҳикояларида, асосан, Сурхон воҳасининг колорити ёрқин сезилиб туради. Ёзувчининг ҳикояларида сурхондәреликларнинг ўзига хослиги, ёрқин ва катта характерлари, яшаш тарзи яққол кўзга ташланиб туради. Унинг "Арпали қишлоғида", "Олис юдуз остида", "Милтиқ отилди", "Кимсасиз ҳовли", "Ов" каби ҳикоялари, "Сўнгги бекат", "Қил кўприк", "Олабўжи" романларида бу колоритнинг аниқ сезиш мумкин. Тўғри, Шукур Холмирзаев дастлабки ижодий қадамлариданоқ ўзлигини, ўз услубини топиб олгани йўқ. У тинимсиз изланишлар, ижодий анъаналарни ўзлаштириш жараёнида шунга эришди. "Мана, ўтмиш ҳозирги замон адабиёти ёзиш усулларидан озми кўнми ўрганиб, ўз йўлимни топиш устида кўп ўйландим, -- деган эди ёзувчи, -- бу изланиш ҳатто нуқта, вергулни қаерга қўйиш борасида ҳам бўлади".

Бу унинг, хусусан, сўнгги йилларда яратган асарларида ўзининг ёрқин ифодасини топмоқда. Ёзувчининг "Ҳаёт абадий", "Кулган билан кулдирган", "Оғир тош кўчса", "Бойчечак очилди", "Чўлоқ турна", "Қария", "От эгаси" каби ҳикояларида катта ижтимоий маънолар ўз ифодасини тошган.

"Сўнгги бекат" Шукур Холмирзаевнинг ижодий ютуғи ҳисобланади. Ёзувчининг ўзи ҳам: "Ижодда, изланишда ўзимнинг ҳам келиб тўхтаган сўнгги бекатим бу", -- деди.

езади романдаги сўз бошисида. Романнинг "Сўнгги бекат" деб аталишида маълум рамзий маъно мавжуд. Асар қаҳрамонлари ҳаётидаги муҳим нуқта — сўнгги бекат сифатида тасвирланади. Романда Бекат қишлоғи, у ерда яшаётган замондошларимизнинг амалга ошираётган ишлари ҳақида ҳикоя қилинади. Асар қаҳрамонлари сўнгги бекатга етиб келишгач, босиб ўтган йўллари ҳақида ўйлайдилар. Сўнгги бекат улар ҳаётида муайян даражада бурилиш нуқтаси бўлади. Улар йўл қўйган хатоларини англаб етишади ва тушунишади. Масалан, Ўктам Насиба билан алоқасини узади, Насиба ҳам Ўктам билан бахтли бўла олмаслигини билиб, қишлоқдан кетади. Қувватбеков эса шаҳарга кетмай, қишлоқда қолишга қарор қилади, Шамсиддинов ҳам ўзидаги камчиликларни тузатишга киришади.

Ш.Холмирзаев ижоди китобхонлар диққатини жалб этиб келмоқда. Унинг "Тўлқинлар" қиссаси ҳақида С.Мирвалиев, А.Расулов, М.Олимов, А.Қулжонов, Н.Шукуров, С.Мирзасев, А.Алиев каби танқидчилар баҳслашгандилар. Унинг "Сўнгги бекат" романи бўйича профессорлар У.Норматов ва О.Тоғаевлар мунозара қилишган. Ш.Холмирзаевнинг бошқа асарлари ҳам фикрий олишувларга сабабчи бўлган. Демак, у замондошларимизни тўлқинлантирадиган, салмоқли ижтимоий фикрга молик асарлар ижод қилган ёзувчидир. Унинг шундай асарларидан бири 80-йилларнинг ўрталарида эълон қилинган бўлиб, "Қил кўприк" деб аталади.

Шукур Холмирзаев ҳикоялари, қиссалари ҳамда "Сўнгги бекат" романида, асосан, замонавий мавзуларни ёритган бўлса, "Қил кўприк" номли йирик асарида инқилоб йилларидаги қайноқ ҳаёт материалига мурожаат қилади. Шу нуқтага назардан ёзувчи ижодида бу асар янги ҳодиса бўлди.

Ёзувчи ғоявий мақсадини Шарқий Бухоро — Бойсун атрофида содир бўлган тарихий воқеаларни жонлантириш орқали рўёбга чиқарган. Ш.Холмирзаев инқилоб ғалабаларини ҳимоя қилган кишиларга хос кўплаб фазилатларни Қурбон тимсолида мужассамлаштиради. Қурбон оддий косибнинг ўғли бўлиб, руҳоний Эшони Судурнинг ҳомийлиги туфайли мадрасада ўқиган, "оқ-қорани таниш" имкониятига эришган. Лекин у меҳнаткашларнинг қуйи табақасидан чиққани учун илҳорлар, бой болалари орасида ажралиб туради. Натижада

унда одамларнинг қайси табақасидан чиққанлигига қарамай, тенг бўлиши зарур, деган фикр пайдо бўлади. Шу фикрнинг амалга ошириш йўлида у атрофга назар солади. Ҳар қандай янгиликка қизиқади. Ундаги қизиқиш "Ёш бухороликлар" партиясининг ғояси билан танишишга олиб келади. Бундан Садриддинхўжа ёрдам беради. Қурбон янгиликка қизиқишни туфайли қамалади. Инқилоб туфайли кейин озодликка чиқади. Қурбон инқилоб самараларини ҳимоя қилиш йўлида фидокорлик кўрсатувчи қаҳрамон даражасига кўтарилади. Унинг собиқ пири Эшонӣ Судур ислом лашкарлари кўмондони Иброҳимбек қошида бош маслаҳатчи бўлиб хизмат қилади. Бу унга душман қароргоҳига кириш учун қулай имконият яратади. Шу сабабли разведкачи сифатида юборилади. Қурбон ўзига қийин ва маъсулиятли вазифалар юклатилганига қарамай, уларни шараф билан бажаради ва ҳалок бўлади. Ёзувчи Қурбон тимсолини жонли ва жозибали ишлаган. У ижтимоий фаолиятида актив бўлиши билан бирга, шахсий ҳаётида ҳам жозибача эга. Қурбоннинг Ойпарчага муҳаббати ундаги хислатларнинг ёрқинроқ намоён бўлишига ёрдам беради. Қурбон фаол курашчи, жондори билан ғалабаларни ҳимоя қилишга киришган қаҳрамон бўлса-да, унда динга — ҳудого ишониш туйғулари ҳам мавжуд. Бу романда ниҳоятда ҳаққоний ва ишонарли тарзда ифодаланган. Чунки мадрасаларда таҳсил кўрган собиқ муллаваччанинг худодан дарҳол юз ўгириши ғайритабиий ҳолдир.

"Қил кўприк" романида Ойпарча тимсоли ҳам самимий меҳр билан яратилган. У амирлик тарафини олишни ҳам, шўролар томонга ўтишни ҳам билмайди, бамисола Қурбоннинг тили билан айтганда, "қил кўприк" устида қолган шахс. Қурбон Ойпарчанинг дунёқарашидagi ана шу ҳолатни яхши англайди ва унга тўғри йўл топишига ёрдам беради. Ойпарча тўғри сўзли, маккорликни, алдамчиликни ёқтирмайдиган, дaдил ва жасур қиз бўлиб, Қурбон характерининг янги қирраларини очишга ёрдам беради.

Катта эпик асарлар яратиш соҳасида муайян тажриба тўплаган Шукур Холмирзаев 80-йилларнинг иккинчи ярмида яна замонавий мавзуда роман ёзишга киришади. Натижада, унинг "Йўловчи" романи вужудга келади. Муаллиф унда қайта қуриш йилларининг манзараларини гавдалантиришни

аз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Асарда ёзувчи асосий қаҳрамонини йўлга тушириб, совхоздан совхозга, қурилишдан қурилишга ўтказди. Муаллиф атрофда содир бўлаётган воқеаларга қаҳрамон кўзи билан қараб, уларни тушунишга, таҳлил қилишга ва баҳолашга интилади. Қаҳрамон кўзидан қишлоқлардаги даҳшатли меҳнат ҳам, ахлоқий кубанликлар ҳам, нопок ишлару ишбилармонлар ҳам, ҳатто зоқ Кубадаги қийинчиликлар ҳам қочиб қутулмайди. Ёзувчи қаҳрамонни йўлга чиқариб, уни объектдан-объектга ўтказаверса, сафари ҳеч қачон тугамаслигини пайқаб қолади. Бунинг устига у китобдаги кўп воқеалар жуда сунъий ва инантиқсиз чиққанлигини сезади. Шунинг учун ҳам Ш.Холмирзаев бошида икки китоб сифатида ўйланган бу романи авом эттирмасликка қарор қилади. "Йўловчи" романи шу тариқа ёзувчи ижодидa бир тажриба бўлиб қолади.

Шунга ўхшаш тажрибани ёки изланишни Ш.Холмирзаевнинг кейинги йирик асари "Олабўжи" деб аталган "Романдан катта ҳикоя"сида ҳам кўриш мумкин. "Олабўжи" асарида 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошларидаги шароит қамраб олинган. Агар асар совет даврининг сўнгги йиллари тасвири билан бошланса, Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунларидаги ўзгаришлар манзараси билан хотималанади. Асар марказида тарихчи мактаб ўқитувчиси Ултон тимсоли туради. Уни ёзувчи социалистик реализм талабларига мос келадиган ижобий қаҳрамон сифатида кўрсатишни мақсад қилиб олган эди. Асар охирларига бориб эса муаллиф социалистик реализм қоидаларидан чекиниброк, Ултонни заифликлар, камчиликлар ва қусурлар эгаси сифатида ҳам намоён қилишга уринади. Демак, давр шиддати асар методига ҳам ўз таъғасини босган. Асар бошида Ултон, асосан, гўзал фазилатлар соҳиби сифатида намоён бўлади. Чунончи, у жуда билимли, доно, тажрибали ва илмий ишга қизиқадиган, ёркин фикрлайдиган, ваъдасига вафодор бир йигит қиёфасида кўринади. Булар Ултоннинг қишлоқдаги ҳаёти ва ўрта мактабдаги фаолияти тасвири жараёнида юзага чиқарилади. Олий ўқув юртини битирганига анча ўтган бўлса-да, Ултон ҳануз уйланмаган. Бунинг сабабларидан бири шундаки, у Тошкентда қолган курсдоши ва севгилисига садоқат сақлайди. Қишлоқда

Ултоннинг уйланмаганлиги ҳақидаги шов-шувлар кўпайиб кетади ва райком секретари Тўқлибой Қўчқоров қулоғига бориб етади. Қўчқоров халқ раҳбари сифатида дарҳол бу йигитни уйлантириб қўйиш режасини тузади ҳамда Ултонни ўз олдига чақиради. Ўша ерда Ултон шу қишлоқлик врач қўли Баҳор билан яқиндан таништирилади. Шундай кейин Ултон Тошкентдаги севгилисини жуда тез ва осон унутади. Афсуски, романдаги кўплаб эпизодлар каби бу воқеа ҳам яхши далилланмаган. Қандай бўлмасин, тезда Ултон билан Баҳорнинг тўйлари уюштирилади ва унга Тўқлибой Қўчқоровнинг ўзи раҳбарлик қилади. Бундан меҳрибончиликнинг сирлари, сабаблари кейинроқ очилади. Сўнгра воқеалар шиддатли тезлик билан давом этади. Кутилмаганда уйга қайтган Ултон хотинини Тўқлибой Қўчқоров билан бузуқлик устида тутиб олади. Лекин шунинг ўзи билан Тўқлибой Қўчқоров тезда таслим бўлмайди. Аксинча, унга қадар Ултоннинг бошига офир савдолар тушади. У жиннихонага юборилади, қочганда эса қайтади тутиб, ҳақиқий руҳий касалга айлантирилади. Бу орада даврлар ўзгаради, Тўқлибой Қўчқоров амалидан тушади ва замонга мослашиш йўларини қидириб қолади. Икки ёшнинг бахтига зомин бўлгани учун Тўқлибой Қўчқоров кўп ўнгимизда ёзувчи томонидан "Олабўжи" қиёфасида тасвирланади. Мана шундай сюжет чизигига асосланганлиги учун бўлса керак, муалиф асарни "Романдан катта ҳикоя" деб атаган. Бироқ асосий воқеалар оқими давомида ҳаётнинг жуда кўп муаммолари, долзарб масалалари, мавзуларини халқнинг тили учидан турган гаплар қаламга олинади. Жумладан, асарда ўрта мактабда билим беришнинг савияси пастлиги, ўқувчилар ва ўқитувчиларнинг саводсизлиги, ўқув бинолари таъмирлашга муҳтожлиги, қишлоқдаги меҳнат ҳаётининг офирлиги, хотин-қизлар аҳволининг ночорлиги, чўпонлар турмушининг заҳматлари мавзуи ҳам тиббий хизматнинг қониқарсизлиги, болалар ўлмининг кўшлиги, тиббий асбоб-ускуналарнинг, дори-дармонларнинг етишмаслиги муаммолари ҳам қаламга олинади. Шунингдек, асарда тарихга экскурсия қилиниб, ўлкамизнинг руслар томонидан босиб олинishi, мустамлакачиликнинг моҳияти ва оқибатлари, турғунлик ва қайта қуриш йилларининг турлар туман қирралари, иллатлари, даҳшатлари ва фожиалари,

ҳозирги кунларнинг афзалликлари ҳақида ҳам кўплаб фикр-мулоҳазалар, қарашлар, ҳис-туйғулар ифода қилинади. Бу фикр-мулоҳазаларнинг кўпчилиги қаҳрамонлар тилидан баён қилинса-да, аксарияти муаллифнинг ўз ўйларидек туюлади. Гуё ёзувчи ўзи кўпдан бери ўйлаб юрган ғояларни қаҳрамонлари тилига жойлаб қўйгандек кўринади. Афсуски, уларнинг кўпчилиги оддий баён, яъни декларация бўлиб қолган ва асарнинг асосий воқеаларига, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларига, романнинг бутун тўқимасига яхши боғланиб кетмаган. Асар композицион жиҳатдан номукамал ва тарқоқ чиққан. Шунга қарамай, филология фанлари доктори И.Мирзаев ўзининг "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасида чиққан тақризида бу асарни бутунича ижобий баҳолаган. Аслида "Олабўжи" асари ҳам худди "Йўловчи" романи каби ёзувчи Ш.Холмирзаев ижодида ўткинчи бир воқеа бўлиб қолади, чунки у бадиий жиҳатдан жуда заиф чиққан.

Шунга қарамай, Шукур Холмирзаев ўзбек насри тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган ёзувчи ҳисобланади. Унинг кўп жиҳатдан мукамал ҳикоялари, "Ўн саккизга кирмаган ким бор?" қиссаси, "Сўнгги бекат" ва "Қил кўприк" романлари худди шундан гувоҳлик берувчи асарлар ҳисобланади.

Сўнгги йилларда Шукур Холмирзаев истеъдодининг яна бир янги қирраси намён бўла бошлади, яъни у яхши драматург сифатида ижоднинг энг қийин соҳасида дастлабки қадамларини қўйди. Драматургияга қизиқиш Шукур Холмирзаев қалбида ва онгида жуда эрта уйғонган эди. Бундай қизиқиш илк бор Шукур Холмирзаев Тошкент Давлат дорулфунуни филология факультетига ўқишга кирган пайтлари намён бўлган. Ўша пайтда, яъни 60-йилларнинг бошларида дорулфунунда жуда яхши драма тўғараги бор эди. Унга машҳур актёр Шукур Бурҳонов раҳбарлик қилар эди. Бу тўғаракка фаол қатнашиб, Шукур Холмирзаев Шекспирнинг "Ҳамлет" трагедиясида бош ролни ўйнайди. Унинг ўзи эслашича, ўшанда Шукур Бурҳонов Холмирзаевни Театр санъати институтига олиб кетмоқчи бўлган. Лекин актёр бўлишдан кўра драматург сифатида қалам тебратишни афзал билган Шукур Холмирзаев дорулфунундаги ўқишни авом эттирган. Шунга қарамай, у драматик асар ёзишга

бирданига киришмаган. Жуда кўп ҳикоя, қисса ва романлар ёзгандан кейингина Ш.Холмирзаев санъатнинг энг қийин соҳасига, яъни адабиётнинг гултожи ҳисобланувчи драматургияга қўл урди.

Ш.Холмирзаевнинг "Зиёфат" асари жиддий драма яратиш йўлидаги илк изланиши бўлган. "Зиёфат" асари маънавий-ахлоқий муаммолар талқинига бағишланган драматир. Шукур Холмирзаев бу драмасада ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар ҳақида фикр билдиради. "Зиёфат" драмаси хотин-қизларимизнинг тақдири тўғрисидаги ҳаққоний баҳс юритувчи асардир. Драма икки пардадан иборат бўлиб, биринчи пардасида Хайригул исми бир аёл ўзига ўт қўйиб ўлганидан сўнг совхоз директори Метим, қишлоқ совети раиси Ҳабиба, район милиционери Нурмат, газета муҳбири Қисмат, меҳмонхона хизматчиси Омон ва унинг хотини Пахтагулнинг бўлиб ўтган нохуш воқеа хусусида фикрлашувлари боради. Биринчи парда шундай хулоса билан якунланади. Гўёки Хайригул севимли эрининг фожиали ўлимига дош беролмай, ўз жонига қасд қилган... Драмадаги Ҳабиба, Нурмат, Қисмат бир мактабда ўқиган синфдошлар бўлиб, жамиятдаги энг кир, маънавий тубанлашган шахслар ҳисобланади. Пахтагул айтгандек, улар бир жамоа бўлиб, ҳар қандай ишни пул билан ўлчайдиган разил кишилардан иборат мафияни ташкил этадилар. Драмада ҳаётимиздаги таниш-билишчилик, мансабпарастлик каби иллатлар фош этилади. Хайригул ўзига олов ёқади. Демак, бу оловни ёқишга бирор сабаб бўлади. Яқин-яқинларгача хотинларга паст назар билан қараш сақланиб келар эди. Тубан кимсалар Хайригулнинг ўлими билан боғлиқликларини босди-босди қилиб юбориш учун ҳеч нимадан қайтмайдилар. Ёш аёл нима учун бу кунга тушган деб қаттиқ ўйлаб ўтирмай, эшитганларига асосан фикр юритиб, газетга мақола ёзадилар. Шу тариқа уларнинг ахлоқий жиҳатдан тубанлиги ҳам фош этилади. Драмада Пахтагул тимсоли катта маҳорат билан яратилган. Пахтагул жирканч ҳаётдан нафас олаётганидан қаттиқ изтироб чекади. У: "Адолат бормикан бу ҳаётда", — деб ўйлайди ва ўзига ўт қўяди. У бундай ҳаётда яшашни хоҳламайди. Демак, Пахтагул маънавий дунёси пок аёлдир. Драмани томонидан

қилиб, биз хотин-қизларимиз ҳаётига бепарво бўлмаслигимиз кераклигини англаймиз.

Шукур Холмирзаевнинг "Қора камар" драмаси бу жанрдаги иккинчи асар ҳисобланиб, бизнинг кўз ўнгимизда бир мунча узоқроқ даврлар манзарасини жонлантиради. Унда инқилобдан кейинги йилларнинг шиддатли ўзгаришлари, фуқаролар уруши даврининг мураккаб зиддиятли ҳодисалари, фалокатлари, заҳматлари қаламга олинган. Буларнинг ҳаммаси драмадаги қаҳрамонларнинг руҳи ва ўй-фикрларига ўз муҳрини босади. Шунга кўра "Қора камар" ўзига хос ижтимоий-психологик драма ҳисобланади.

Илгарилари кўпчилик асарларда босмачилар ўта ёвуз, талончиликдан, қишлоқларга ўт қўйишдан бошқа нарсани билмайдиган, ҳар қандай инсоний фазилатдан, туйғулардан маҳрум бўлган махлуқлар сифатида тасвирланарди. Ёзувчилар уларни гўё қора мой тўла бочкага тушириб чиқарилгандек қиёфада кўрсатар эдилар. Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор эса 1934 йилда "Кўр кўзнинг очилиши" ҳикоясида босмачилар орасида улар қаторига Аҳмаддек адашиб, алданиб тушиб қолган соф қалбли йигитлар ҳам бўлганлигини акс эттириб, ўша ҳаракат қатнашчиларининг барчасини нуқул қора бўёққа булғаб намоён қилишдек бир ёқлама анъанадан қисман чекинган эди. Эндиликда бўлса, ёзувчиларимиз босмачилик ҳаракатига худди ўзларининг кўзлари очилгандек боқётганга ўхшамоқдалар. Оқибатда Шукур Холмирзаевнинг "Қора камар" драмаси тишидаги асарларда босмачилик ҳаракатининг сабаблари, илдизларини теранроқ бадий тадқиқ этишга интилиш юзага келди. Драма воқеалари инқилобдан анча кейин, 1925 йилнинг 30 декабрида Сурхон воҳасидаги бир камарда содир бўлади. У ерга босмачилар уя қурганлиги учун "Қора камар" деб ном берилган. Камарда биз ашаддий босмачилардан бўлмиш Хуррамбекни ғазабга тўлган, изтироблар гирдобидан чиқолмаётган бир қиёфада кўрамиз. Ёш болаларнинг "Яша, Шўро!" дея ашгула айтиб пайдо бўлиши унинг ғазабини юз чандон ошириб юборади. Шундан биз Хуррамбекнинг кўпчилик босмачилар каби совет ҳокимиятининг душмани эканини пайқаймиз. Бироқ у бошқа кўп босмачилардан фарқли ҳолда, бойлигидан, мол-дунёсидан ажралгани

учунгина янги тузум душманига айланган эмас. Инқилобдан кейин юзага келган шароит Хуррамбекнинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурларига, Ватан, миллат, халқ тўғрисидаги тушунчаларига, бутун эътиқодига номувофиқ бўлиб кўринади. Бизни бунга ишонтириш учун драматург Хуррамбекнинг эътиқодини, эзгу туйғуларини, қарашларини, орзуларини бир-бир бадий таҳлил этади. Чунончи, Хуррамбекнинг эзгу орзуларидан бири она Ватанини озод кўриш ҳисобланади. Бу ҳақда у қаршисида тили кесилган ҳолда турган Абдулла Набиевга шундай дейди: "Сизлар, шўрочилар, шу халққа ... ватанга, мана бу осмондек кен ўлкага озодлик бера оласизларми?.. Ўрислар юртдан чиқиб кетадими? Қачон инсон кўрибдики, босқинчи босиб олган ўлкасидан чиқиб кетган? Ахир уям қон тўқяшти! Ўз қонини..."

Шу тариха атрофида юз бераётган воқеаларни кузатиб, Хуррамбек келажакка бўлган умидларидан бирортаси ҳам рўёбга чиқмаслигига иқдор бўла боради. Энг даҳшатлиси, унинг ватан ҳақидаги тушунчаси, хаёллари сароб бўлиб чиқади. Бу тушунчасини Хуррамбек ошпазга шундай изоҳлайди: "Биласанми, Ватан деганда, мен илгари Бойсунни, Сурхонни тушунар эдим. Миллат деганда... Йўқ, миллат бу ўзбек ҳам эмас. У туркий халқларнинг бирлиги экан. Ана шунга англаб етган чоғимда мана бу кунга тушиб ўтирибман-а!"

Эркин ҳаёт тўғрисидаги қарашлари, умидлари пуч эканлигини англай бошлагач, Хуррамбек: "Мен халқим дейман, халқим эса мол", — деган хулосага келади. Хуррамбекка фақат ижтимоий ҳаёт тўғрисидаги қарашларигина эмас, балки шахсий турмуши, фарзандларининг келажаги ҳақидаги умидлари ҳам саробга айланаётгандек туюлади. Унинг умидларини қуйидаги сўзларидан англаймиз: "Кетамиз, ўғлим, кетамиз. Мен ҳам уйни соғинганман... Менинг ҳали умидларим кўп. Насиб этса, сени Бойсун мадрасасига қўяман. Кейин Бухорода ўқийсан. Ундан кейин Истанбулда..."

Хуррамбекнинг бу сўзларига жавобан ўғли Умид Абдулла Набиев улар энди Ленинградда ўқишларини айтганини эслатади. Ленинград "инқилоб бешиги" эканини эслагач Хуррамбек фарзандларининг келажагига бўлган умидлари

ҳам пуч ёнғокдан бошқа нарса эмаслигини англаб етади. Шу тариқа мавжуд шароит билан қаҳрамоннинг характери, қарашлари орасида туғилган номувофиқлик унинг, яъни Хуррамбекнинг ёвузлигидан, ўта шафқатсизликдан иборат ҳатти-ҳаракатларига сабаб бўлади. Жумладан, Хуррамбек ўта ёвузлашиб кетиши оқибатида атрофидаги шерикларини ҳам аямай бирин-кетин ўлдираверади, ашаддий душмани бўлмиш Абдулла Набиевнинг ўлигини барча одамлардек дафн этиш учун бермайди. Драматург Хуррамбекнинг эзгу ўйлари борлигини аён қиларкан, уни бир ёқлама тасвирлаш йўлидан бормайди, балки ўта ёвуз шахслигини гавдалантиришда томошабинни ларзага соладиган воқеалар топади. Шундай воқеалардан бири "Яша, Шўро!" қўшиғини куйлагани ва Ленинградда ўқишини айтгани учун ўғли Умидни Хуррамбек ўлимга ҳукм этишидек даҳшатли манзара ҳисобланади. Бу манзарада Хуррамбек томошабинга барча ёвузларнинг ёвузидек бўлиб кўринади ва нимаси биландир Н.В.Гоголь қиссасидаги Тарас Бульбани эслатади. Қиссада балоғат ёшидаги Андрей бир поляк қизи деб, душман томонга ўтиб кетгани, яъни Ватанига хиёнат қилгани учун отаси Тарас Бульба уни ўлимга ҳукм этади ва китобхон буни ёвузлик эмас, балки қонуний интиқоддек бир нарса деб тушунади. Хуррамбекнинг ҳали балоғатга етмаган гўдақларни ва ўз норасида фарзандини ўлимга юбориши эса фавқулодда ёвузликнинг тимсоли бўлиб кўринади. Шунда ҳам Хуррамбек бу ҳаракатини совуққонлик билан эътиқодга садоқатнинг натижаси деб шарҳлайди ва Умидни ўлдирмай келган қассобга шундай дейди: "Қассоб, нега буни тирик қўйдинг? Айтган эдим-ку, жўра... ҳе, чўлоқ! Кимга бола ширин эмас? Мен отаман, ахир... Аммо боладан азиз нарсалар бор-ку оламда?.. Ватан, миллат... Эътиқод? Сенлар бу нарсаларни ҳеч қачон тушунмайсанлар! Жоҳиллар..."

Драманинг сўнгги сахналаридан аён бўлишича, худди мана шу ўта кетган ёвузлик, ҳаддан зиёд шафқатсизлик ҳатто ёрқин эътиқодга эга бўлган босқинчиларни ҳам оқибатда инқирозга олиб келган сабаблардан ҳисобланади. Демак, Хуррамбекнинг фожиаси, муқаррар мағлубияти, биринчи томондан, уни қуршаган шароитнинг маҳсули бўлса, иккинчи томондан, ўзидаги номақбул, салбий омилларнинг ҳам самараси ҳисобланади. Фақат бу

умумлашмага тўлиқ ишонишимиз учун драманинг айрим ўринларида далиллар камроқдек кўринади. Чунончи, Хуррамбекнинг ўз ўғлини ўлимга юбориши ёвузлигининг яққол тимсоли бўлса-да, қаҳрамон қалбида мазкур ҳукмнинг туғилиши учун яна қандайдир қўшимча далиллар зарурдек туюлади. Деярли ҳеч бир ҳаракат қилмай, фақат эътиқодига зид гаплар айтгани учун Умидни Хуррамбек ўлимга юборишига ишониш қийин. Бунга тўлиқ ишониш учун Умид ва ёнидаги болалар Хуррамбекка қарши ёки унинг эътиқодига зид бўлган қандайдир жиддийроқ иш қилиши лозимдек кўринади.

Ҳозирги ҳолида ҳам Шукур Холмирзаевнинг "Қора камар" драмаси босмачиликнинг маънавий илдилари ҳақидаги тасаввуримизни анча бойитади ва бу ҳаракатнинг моҳияти тўғрисидаги ҳақиқатни англаб етишимизга ёрдам беради.

Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлига кирган даврда Шукур Холмирзаев ижодининг етуқлик босқичи бошланди. Бу даврда ёзувчи "Булут тўсган ой", "Банди бургут", "Озодлик" каби ҳикояларини ва "Динозавр" романини эълон қилиб, ҳозирги ҳаётнинг моҳияти, мураккабликлари, зиддиятлари, қийинчиликлари тўғрисидаги шафқатсиз ҳақиқатни ифодалашга интилади. Ижодий йўлининг етуқлик босқичида Ш.Холмирзаев насрнинг эссе жанрида унумли ижод қила бошлади. У ўзининг Одил Ёқубов, Саид Аҳмад, Ботир Зокиров, Ўлмас Умарбеков, Алп Жамол ҳақидаги эсселарида хотиралар ёрдамида ўзбек халқи маданияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган адиб ва санъаткорларнинг ёрқин сиймоларини жонлантиришга интилади. Бу эсселарда мазкур шахслар ўзларининг фуқаролик хусусиятлари, юксак истеъдод эгаси сифатидаги фаолиятлари, шунингдек, айрим инсоний ожизликлари билан биргаликда, кўп қиррали зиёлилар қиёфасида намоён бўладилар. Уларнинг ҳар бирини гавдалантиришда муаллиф такрорланмас лирик чекинишлар, жонли лавҳалар, ёрқин бўёқларга тўлиқ эсдаликлардан ўринли фойдаланади.

Юқорида айтилганидек, Ш.Холмирзаев асарлари узок йиллардан бери танқид ва адабиётшуносликда қизгин баҳслар уйғотиб келади. Улар билан бир қаторда ёзувчи ижоди юзасидан У.Норматов, М.Қўшжонов, И.Ғофуров ва

Н.Худойберганов каби танқидчилар кўплаб мазмундор мақолалар эълон қилганлар. Сўнги йилларда адабиётшунос Ҳ.Каримовнинг "Шукур Холмирзаев" деб аталган адабий портрети ва Г.Тавалдиевнинг худди шу номдаги ўқув кўланмаси нашр этилди. Бу китоблар билан Ш.Холмирзаев ижодини кенг кўламда таҳлил этиш босқичи бошланди. Мазкур асарлар Шукур Холмирзаев ҳозирги ўзбек адабиётида реалистик методнинг ҳаётбахш анъаналари, тамойиллари янгидан тантана қилиши ва ижобий самаралар бериши йўлида фаол курашган ёзувчилардан бири даражасига кўтарилганлигини яққол исботлайди.

РАУФ ПАРФИ (1943 – 2005)

Рауф Парфи ҳозирги ўзбек шеърлятида ҳеч кимга ўхшамасликка интилган, ўзига хос овозга эга бўлган ва китобхонлар эътиборини қозонган истеъдодли шоирлардан бири ҳисобланади.

Рауф Парфи 1943 йилнинг 27 сентябрида Тошкент вилояти Янгийўл туманидаги Шўралисой қишлоғида дунёга келди. 1960 - 1965 йилларда Тошкент Давлат университетига таҳсил олгач, у республика кино кўмитасида, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ишлади. Гарчи унинг илк шеърлари 50-йилларнинг иккинчи ярмида юзага келган бўлса ҳам, Рауф Парфи 60-йилларнинг ўрталаридагина шоир сифатида танилди. 1964 йилнинг кузида Рауф Парфининг "Лайло" шеъри дунёга келади. Унда:

*Дилнавозим, дилафгорим, ёнингга учай, Лайло,
Ҳисларимни йўларингга маржондек сочай, Лайло,
Сенга ёлғиз сақлаганим – қалбимни очай, Лайло,
Агар ишқимни рад этсанг, қайларга қочай, Лайло,-*

каби ташбеҳга тўла мисралар бор эди. Шеърни пахта даласида курсдошимиз Фозил Усмонов кўшиқ қилиб айтган ва Ўзбекистон радиоси орқали янги бир шоир пайдо бўлганлигини дунёга маълум қилган эди. Шундан сўнг Рауф Парфининг "Карвон йўли" (1968), "Акс-садо" (1974),

"Кўзлар" (1976), "Қайтиш" (1981), "Хотирот", "Сабр дарахти" (1986) каби унлаб сара шеъррий тўпламлари босилиб чиқди. Шоир тинимсиз ижод қилишда давом этади ва ўзида бир-биридан мазмундор, гўзал шеърларни мужассамлаштирувчи "Сукунат" (1991), "Она Туркистон" (1992), "Туркистон руҳи" (1993), "Тавба" (2001) китоблари чоп этилади. 1993 йилда эса Рауф Парфининг энг яхши ижод намуналаридан ташкил топган 2 жилдлик "Сайланма" асарлари нашр қилинади. Агар унинг биринчи жилди назм бўлса, иккинчисини насрий ва таржима асарлари ташкил этади. Рауф Парфи таржимон сифатида Байроннинг "Манфред", Нозим Ҳикматнинг "Инсон манзаралари", Карло Каладзенинг "Денгиз хаёли" каби асарларини ўз она тилига ўтирди.

Рауф Парфи "Сабр дарахти" (1986) шеъррий тўплами учун Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ҳамид Олимжон, 1992 йилда халқаро Маҳмуд Қошғарий мукофотларига сазовор бўлган. 50 ёшга тўлганда эса Рауф Парфига "Ўзбекистон халқ шоири" унвони берилди.

Танқидчи Н. Каримов айтганидек, Рауф Парфи ўз табиатига кўра нозик туйғулар, дилбар хаёллар куйчисидир. Шу билан бирга унинг шеърият боғида ўқтин-ўқтин безовта япроқлар ҳам шовуллаб туради. Безовталик шоир мисраларига гоҳ кўтаринки, гоҳ маҳзун руҳ бахш этади. Шунга кўра Рауф Парфи яралари очиқ, дардли шоирдир. Унинг шеърларида хазинлик кўп бўлиб, бундай туйғулар гоҳ марсия, баъзан япон хокко ва танкалари шаклида юзага чиқади. Шоир буларнинг барчасида ўзлигини тўлиқ ифодалашга интилади.

Шоир боладек қувонибгина яшай олмайди, шунинг учун: "Сени эй ғамли оҳанг, танимасдим, билмадим олдин", - дея хитоб қилади. Бора-бора дунёни таниб, ҳаётга ўзини жавобгар сеза бошлагач, ғам ҳам тарқалади, шоирнинг қалби асрининг томирига уланади.

Рауф Парфи ўзининг ўйчан, ғамгин овозини сира умидсизлик деб ҳисобламайди. "Мен куюниб севаман нетай... Мен куюниб сўзлайман", - дейди у. Рауф Парфининг кўп шеърлари ўзига ва бошқаларга муросасиз, маънавий талабчанлик руҳида ёзилган беомон ва шиддатли айбномалардек жаранглайди.

Шоир учун энг муқаддас маво Ватандир. Шоир унга чанг солган ҳар қандай рақибни ўзининг душмани, деб билади. Ўз Ватанини эса у бутун вужуди ва юраги билан севади:

*Кўрингиз тарихни, эй буюк халқим,
Кўзимда эртанинг севинчи, холос.
Ул Турондир, Туркистондир? У балким,
Ичимни кемирган қадимий қасос.*

*Кўрингиз тарихни. Кўз олдим парда,
Кўзимдан учмоқда, бу ер, бу Ватан...
Ошно тутинарди пўлат ханжарга
Жанг майдони сари отилардим ман...*

*Ватан айланаркан бир кескир тошга,
Қошингга ўқ каби учиб борарман...
Наҳот тил бошқадир, наҳот дил бошқа?!*

*Эркынлик бор алҳол тоғлар ортинда,
Юзингни яширма, Аврупа, сен ҳам,
Қачон тонг отадир менинг юртимда,
О, қачон адо бўлур ғамга ботган ғам?!
О, Шива, халоскор Шива, мадаг бер,
Токай шундоқ қолур муқаддас бу ер?*

Ёзувчи Асқад Мухтор айтганидек курашчан хаёл Рауф Парфининг, айниқса, Ватан мавзусига бағишланган шеърларида ижтимоий публицистик руҳ билан тутшиб, шоирнинг бадий позициясини ифодалаб келади. У ҳиссиёт воситасида тафаккур қилувчи беҳаловат шоирдир. Ҳис-туйғулар эса М.Ю.Лермонтов айтганидек, куртак шаклидаги фикр ҳисобланади. Шоирда миқёсли тафаккур маданияти, таҳлил маҳорати билан юксак маънавий интилишлар ва теран дид бирлашиб кетган.

Рауф Парфининг шеърияти дунёсида ўзгача тимсол, ташбеҳлар мавжуд. Уларнинг моҳияти, айниқса, шоир ҳаёти, ижодий тақдири ҳақидаги шеърларида адибнинг ўзигагина аён, бошқалар учун сирли-ғаройиб жараёнлар тарзида намоён бўлади. Чунончи, Рауф Парфининг "Шеърият" асарида ғоят нафис санъат табиатига хос шундай безовта, ўйчан сатрлар бор:

*Ром этмас ҳеч нарса. Саҳродир кўнгил,
Осмонларга фақат афсона сўзлар.
Маломат тошида очилган бир гул,
Дам ўтмай кулар ул, дам ўтмай бўзлар...*

Не ажабки, ҳазрат Навоий ўзининг шоир, ориф, ринди, вали, дарвеш, арбобу сарвар зотларнинг тимсоли мужассами бўлмиш лирик қаҳрамонини мажозийлаштириб "Маломат булбули" деб атаган эди. Рауф Парфи: "Шоир, шеър айтмоққа сен шошма фақат Улуғ Алишернинг қутлуғ тилида" каби масъул сўзига ҳамиша амал қилгани ҳолда, устоз ташбеҳидан рағбат, шоир зотининг бардошда, фидойилиқда беназир кўнглини "Маломат тошида очилган бир гул" деб таърифлайди. Юқоридаги мисралар, биринчи қарашда, шеър яратишдек нозик, мураккаб изланиш жараёнларининг объектив ёки субъектив сабаблар билан, эҳтимол, самарасиз кечган қийноқларини ифодалаётгандай туюлиши мумкин. Аслида, мунгли, ҳазин, айни чоғда маъруф, исёнкорона оҳангда шоир қисмати биз тасаввур қилгандан кўра пурдара ҳолат, турли зиддиятлардан ҳоли эмаслигига ишора бор. Гарчанд "Саҳро кўнгил осмонларга фақат афсона сўзласин", зоҳиран гўё умидсиз бир ҳолнинг сабабияти сир тугилган, мисралар моҳиятида шундай ҳақиқат ётса-да, шоирнинг асрору руҳий изтиробларни ёдга олиш ё яшириб бериши доим ҳам осон кечавермайди, зотан ҳаётда бўлгани каби драматик, ҳатто трагик ҳолатлар унинг табиати учун бегона эмас. Бу ҳол "Шоир" шеърида аниқ ифодаланади:

*Кимни шоир дея тан олар жаҳон,
Биз кимни шоир деб атаймиз бугун?..
Кимдир ул эрмак деб куйларми наҳот,
Сохта эҳтирослар чулғарми уни?..
Кимдир ул, жафокаш шу ҳилқат аро,
Ҳамнишин тутинган қора қаламга?..
Кимдир ул, ғамгузор ва мотамсаро
Фикр сочаётган оламга?..*

Шундай фавқулодда нолон, безовта оҳангдаги сатрлар орқали шоирнинг "Бу дунёга... жавобгарлик" (Шайхзода)

миссияси — ҳаётнинг ўзи илгари сураётган умумбашарий муаммоларга дахлдорлик муносабати ҳаққоний ифодаланади.

Шоир ва шеърят учун ҳуррият, ватан, миллатпарварлик ғоялари тақозо этган курашчан ижтимоий дард асосий мақсад, асл матлаб эмас. Унинг ўзи табиатан рубобий — лирик ибтидо — азалий нафосатсиз, қолаверса, соф инсоний, руҳий-маънавий эҳтиёжларсиз яшай олмайди. Рауф Парфининг шеърларидан яна бирида шундай мураккаб руҳий ҳолат — фақат ҳақиқий шоир, "ўзи ёққан алангада ёнган" (А. Орипов) чин фидойи ижодкор изтироблари ҳаққоний ифодаланган:

*Излайсанми сен-га бир паноҳ
Ҳеч тинарми бу куй, бу оғриқ?
Эҳтимолки, бекордир, эвоҳ,
Ўртанишинг бу қадар, бағрим?!
Ўйчан неча тун ичра танҳо
Рауф Парфи, қолдик икковлон...
Биз меҳрга тўймадик асло,
Меҳр, меҳр истаймиз ҳамон.*

Ёки мана бошқа бир шеърини олайлик:

*Раҳмсиз оломон, Сизга не керак?
Англадим, жисмимни, руҳимни боғлар
Ваҳий келди менга, чирпанди юрак,
Акс-садо берди муқаддас юрак.*

*Фароғат зирваси. Олам-билгисиз,
Охири сен келдинг. Хаёлга толдинг.*

Шоир аввалида оломонга мурожаат этади. Санъаткор олам билгисиз дея унинг сирлилигини, тушуниб бўлмас қодисаларга бойлигини, дунёни қанча ўрганманг барибир инглаб бўлмаслигини йўл-йўлакай айтиб ўтади:

*Водий оғушида сўзсиз белгисиз,
Аста одимлар-ла кўздан йўқолдинг.
Фақат қайга кетдинг, қайларда қолдинг,
Оҳ, қандай яшайман сенсиз — севгисиз.*

Шеър кимга аталган бўлса, уни бевосита севги тимсоли деб билади шоир:

*Соҳилда бир ўзим. Денгиз қоронғу.
Елкансиз кеманинг ичинда шубҳам.
Ваҳима шивир, бўғзимда оғу,
Ақлим бир фалокат сезадир мубҳам.*

Соҳил ва денгиз образлари мажозий тимсоллар бўлса керак. Денгиз ҳаётга, соҳил унинг тугалланиш маррасига қиёс қилинади. Елкансиз кема эса шамол оқимига бўйсунмаган инсон, мавжудот ёки гуруҳ рамзидир. Нега деганда, елканли кема, одатда, шамол кучи билан мутаносиблик томон ҳаракат қилади. У қай томонга етакласа, ўша ёққа қараб шамол йўналишида кетаверади. Шоир шу "кема"дан шубҳаланади, унинг келишидан фалокат кутади:

*Ранги учган осмон хунук гулдирар,
Аччиқ чирқирайди номълум бир қуш.
Ва ёнимда қонли булоқ гулдирар,
Атиргуллар, сенинг гулларинг беҳуш.*

Шоирнинг бу руҳияти табиатда ҳам ўз аксини топади. Унинг қалбидаги бу жараён билан табиат ҳодисалари бирликда ягона иқлимни ташкил этади:

*Фарёдим ичимда, отма гулингни...
Отма, ёлғизликдан бахтли қулингни.*

Ёлғизликни бахт деб ҳисоблайди шоир. Қулинг деб айтдим, демак, бу Оллоҳ ё унинг қудратичалик қудратга эга мавжудот ёхуд туйғу йўқ:

*Вақт — улуғ ҳакам. Рухинг уйғонсин.
Асрий умидим — Сен . Сен борсан. Сен — бор.*

Демак, вақтга такрор ва такрор тўхталган шоир гоҳ уни ҳакам, гоҳида беомон деб таърифлайди:

*Аён ҳақиқатга, ҳақ йўлга бошла,
Фурсат ўтмакдадир, вақт-бу беомон.*

Шоир дунё билан бирга одамнинг ҳам омонатлигини таъкидлайди:

*Омонат дунёда омонат одам —
Виждон шеваси бор, меҳроби иймон —
Асл инсонларни чорлайди бу дам.*

Виждон шеваси бу жуда гўзал ва оригинал қўлланган тимсолдир. Бу ҳам Рауф Парфининг бошқа шеърларидаги сўз қўллашлари каби ҳеч бир шоир ижодида учрамагандек таассурот қолдиради. Виждон шевасини у меҳроб, яъни сажда қиладиган, бошини қўядиган жойни иймон деб белгилайди:

*Фалакка санчилиб қолган кўзим бор,
Оловлар, чаманлар ичра ўзим бор.*

Шеърда оловлар ва чаманлар бирликда кўрсатилади. Бу ҳаёт ранг-баранглигининг ифодаси бўлса керак. Инсон ҳаётида оловга ва чаманга қиёс қилса арзигудек унсурлар кўпдир. Шоир шуларни эслатади. Бу каби шеърларда ва айниқса, "Тавба" тўпламига кирган асарларда Рауф Парфининг илоҳий мазмун талқини учун янгидан-янги тасвирий воситалар топишга ҳамда диний мавзуларни ўзига хос тарзда жонлантиришга интилаётганлиги яққол сезилади. Мазкур хусусият "Тавба" тўпламидаги шеърлар билан А.Ориповнинг "Ҳаж дафтари" туркумига кирган асарлар орасида қандайдир ҳамоҳанглик борлигидан далолат беради.

Рауф Парфининг фалсафий фикрлар, муҳокамалар билан йўғрилган, чуқур мазмунга эга шеърлари талайгина. Тўғри, ҳамма шоирнинг ҳам шеърда бирон-бир маъно бўлади, лекин Рауф Парфи бошқа шоирлар дунё-дунё шеър бағишлайдиган маъноларни биргина жумлага жойлай олади. Бу эса ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бу фақат юқори салоҳиятли шоиргагина хос.

Бундай маънодорлик Рауф Парфи шеъриятидаги метафоралар рангинлиги оқибатида юзага келади. Рауф Парфи поэзиясида метафоралар нақадар муҳим ўрин тутишини Асқад Мухтор қуйидаги тарзда жуда яхши изоҳлаб берган эди: "Рауф Парфи поэзияда мураккаб ва

МУНДАРИЖА

динамик метафоралар усулини танлади. Унда айрим образгина эмас, балки бутун шеър метафора ҳаракатига қурилади, метафора поэтик тилга, образ мантиқига, шеър тафаккур бойлигига айланади.

Метафора поэзияда, албатта, янгилик эмас. Лекин у ҳар бир яхши шоирда ўзига хос жилваларда намоён бўлади.

Рауф Парфи метафораларининг ўзига хослиги уларнинг қамровида ва мавзуга тайин, табиий романтик оҳангдошлигида.."

Рауф Парфининг лирикаси ҳақида хулоса чиқарар эканмиз, бу шеърлар бир қарашда тушунарсиз, тўмтоқ бўлиб туюлади. Бироқ шеър моҳиятида инсонларни асрлар ўйлантириувчи ҳодисалар акси, юксак, шунингдек, тубан туйғулар ифодаси мавжудлигининг гувоҳи бўламиз:

*Совуқ, Атроф темир. Қўлимни очдим,
Елкамда чатнади қайноқ қўрғошин...
Вайрона қарғидан кўкларга қочдим --
Арзонга олдилар Мажнуннинг бошин.*

Кутилмаган мажозларга бойлиги ва ҳаммага ҳам ёқавермайдиган исёнкорлик руҳига тўлиқлиги оқибатида Рауф Парфи ижоди машҳур рус шоири Иосиф Бродский лирикаси билан қай даражададир муштараклик, ҳамоҳанглик касб этади. Ҳеч кимга ўхшамасликка, фақат такрорланмас овозда ўз дилини изҳор этишга интилиш, иллатларга нисбатан муросасиз исёнкорлик руҳи ва фавқулодда метафоралардан унумли фойдаланиш сингари фазилатлар Иосиф Бродский билан Рауф Парфи шеърляти учун муштарақ хусусиятлар бўлса, ажаб эмас. Фақат мазкур фазилатларни тақлидчиликнинг нағижаси деб қараш мумкин эмас, чунки бу икки ҳассос шоир деярли бир даврда яшаган ва ижод қилган. Демак, ўзбек шоири Рауф Парфи шеърляти жаҳон миқёсида тан олинган, яъни И.Бродскийдек Нобел мукофоти билан тақдирланган санъаткорлар ижоди қаторида туради.

Рауф Парфи ижоди танқид ва адабиётшуносликда қизғин баҳсга мунозарага тўлиқ мақолалар юзага келишига сабаб бўлган. Н. Каримов, Б. Акрамов каби танқидчилар Рауф Парфи ижодининг моҳиятини, ўзига хослигини ажраттириувчи мазмундор адабий портретлар эълон қилганлар.

Янги ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари	3
Маҳмудхўжа Бехбудий	42
Абдулла Авлоний	49
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	58
Абдурауф Фитрат	68
Абдулла Қодирий	82
Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон	95
Ойбек	108
Рафур Фулом	122
Ҳамид Олимжон	132
Абдулла Қаҳҳор	140
Уйғун	153
Мақсуд Шайхзода	161
Миртемир	171
Комил Яшин	179
Зулфия	186
Асқад Мухтор	193
Саид Аҳмад	203
Одил Ёқубов	213
Пиримқул Қодиров	223
Эркин Воҳидов	234
Абдулла Орипов	247
Ўткир ҳошимов	261
Шукур Холмирзаев	269
Рауф Парфи	281

Босишга рухсат этилди 25.04.2005. Ҳажми 18,25 босма табок
Бичими 60×84 1/16. Адади 200 нусха. Буюртма 314.
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

